

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT.- HIST.- O. ANT.-AKADEMIEN

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTLAND

RUTE SETTING

BAND II

RIKSANTIKVARIÉÄMBETET
VÅRD BYRÅNS
BIBLIOTEK

SVERIGES KYRKOR

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

MED STÖD AV K. VITT. HIST. O. ANT. AKAD.

UTGIVET AV SIGURD CURMAN

OCH JOHNNY ROOSVAL

GOTLAND

BAND II

I distribution:
Generalstabens Litografiska Anstalts Förlag.

RIKSANTIKVARIÉÄMBETET
VÄRDBYRÅNS
BIBLIOTEK

UTGIVET MED BIDRAG AV WILHELMINA
VON HALLWYLS GOTLANDSFOND
OCH HUMANISTISKA FONDEN

CENTRALTRYCKERIET, STOCKHOLM 1935

GOTLAND

BAND II

RUTE SETTING

UNDER REDAKTION

AV

JOHNNY ROOSVAL

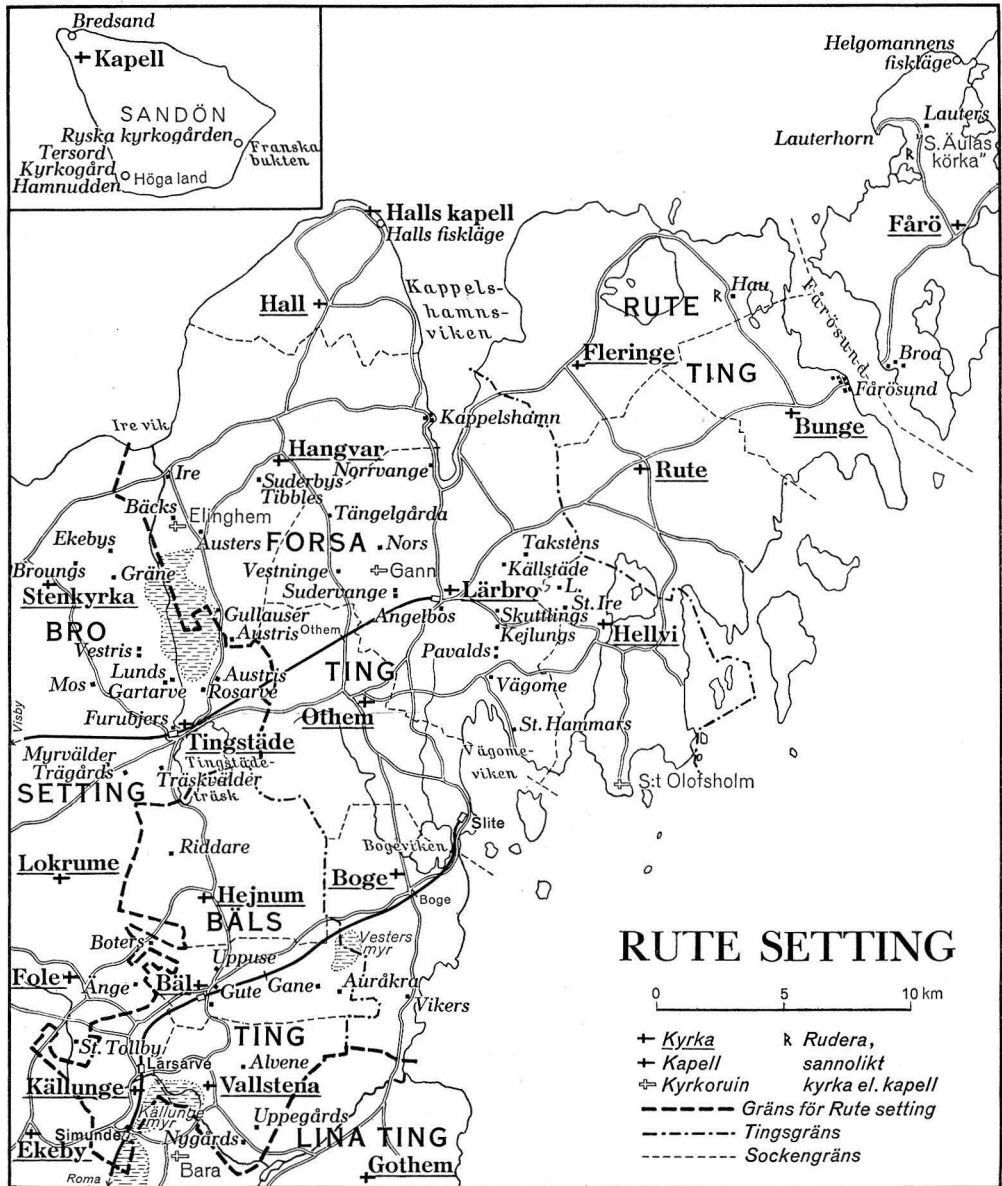

FIG. 1. KARTA ÖVER RUTE SETTING

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

	Sid.
Tryckta källor med förkortningar	VI
Handskrivna källor med förkortningar.....	VI
Övriga förkortningar, använda i detta band.....	VII
Förord.....	VIII
 Rute ting	
Inledning av Nils Lithberg	3
Fårö kyrka av G. S. Hedlund	5
Gotska Sandöns kapell av Alfr. Edle	13
S:t Äulas Kyrka » » »	15
Helgamannens kapell » » »	16
Bunge kyrka av G. S. Hedlund.....	17
Rute kyrka » » » »	40
Fleringe kyrka » » » »	51
 Forsa ting	
Inledning av Nils Lithberg	63
Halls kyrka av Nils G. Wollin	66
Halls kapell » » » »	76
Hangvar kyrka » » » »	77
Elinghems ödekyrka » » » »	86
Ganns » » » » »	89
Lärbro kyrka » » » »	93
Hellvi » » » » »	115
S:t Olofsholms kapell av Alfr. Edle	128
Boge kyrka av Nils G. Wollin	131
Othems » » » » »	144
 Bäls ting	
Inledning av Nils Lithberg.....	159
Hejnums kyrka av Ester Wretman-Hult.....	162
Bäls kyrka av G. S. Hedlund.....	178
Vallstena kyrka av Thure Nyman.....	191
Källunge kyrka av Hanna Hegardt	207
 Register av G. S. Hedlund	
Ortsregister	229
Personregister	233
Sakregister	235

TRYCKTA KÄLLOR MED FÖRKORTNINGAR

- AMBROSIANI = S. Ambrosiani, Gotländska kyrkoinventarier, Sthlm 1912.
- BRUNIUS = C. G. Brunius, Gotlands konsthistoria under medeltiden 1—3, Lund 1864—66.
- CARL SÄVE, Urkunder = Carl Säve, Gutniska urkunder, Sthlm 1859.
- EKHOFF, Clemens = Emil Ekhoff, S:t Clemens kyrka i Visby, Sthlm 1912.
- KÖMSTEDT, Gewölbepbau = Rudolf Kömstedt, Die Entwicklung des Gewölbepbaus in den mittelalterlichen Kirchen Westfalens, Strassburg 1914.
- LEMKE = O. W. Lemke, Visby stifts herdaminne, Örebro 1868.
- LILJEGREN, Runurkunder = J. G. Liljegren, Monumenta runica. Runurkunder. Tillägg till Svenskt diplomatarium I, Sthlm 1854.
- LINDSTRÖM = G. Lindström, Anteckningar om Gotlands medeltid I, II, Sthlm 1892—95.
- LUNDMARK, Bilefeld, Strelow etc. = E. Lundmark, Bilefeld, Strelow och de gotländska kyrkornas kronologi, i Fornvännen 1925.
- LUNDMARK, Kyrklig konst = E. Lundmark, Kyrklig konst efter reformationen. Gotlands fornsals handkataloger II, Sthlm 1925.
- ROOSVAL, Ciceronen = J. Roosval, Den gotländska ciceronen, Sthlm 1926.
- ROOSVAL, Kirchen = J. Roosval, Die Kirchen Gotlands, Sthlm 1911.
- ROOSVAL, Medeltida konst = J. Roosval, Medeltida konst i Gotlands fornsal. Gotlands fornsals handkataloger I, Sthlm 1925. Ny uppl. 1927.
- ROOSVAL, Medeltida skulptur = J. Roosval, Medeltida skulptur i Gotlands fornsal, Sthlm 1925.
- ROOSVAL, Revision I—IV = J. Roosval, Revision av gotländska dateringar, Fornvännen I (1925) II, III (1926) IV (1934).
- ROOSVAL, Steinmeister = J. Roosval, Die Steinmeister Gotlands, Sthlm 1918.
- ROOSVAL, Westfälische Beziehungen = J. Roosval, Westfälisch-gotländische Beziehungen in der Architektur des 13. Jahrhunderts, i Hansische Geschichtsblätter, Jahrg. 1928, Band XXXIII.
- STRELOW = H. N:son Strelow, Chronica Guthilandorum, Köpenhamn 1663.
- AF UGGLAS, Träskulptur = C. R. af Ugglas, Gotlands medeltida träskulptur till och med höggotikens inbrott, Sthlm 1915.

HANDSKRIVNA KÄLLOR MED FÖRKORTNINGAR

- HILFELINGS JOURNAL 1800 = Journal hållen under en resa på Gotland år 1800 på Vålborne . . . P. Thams bekostnad af C. G. G. Hilfeling. Text och atlas. Ms (F. m. 57) i K. B.
- P. A. SÄVES BERÄTT. = Säves berättelser över sina resor på Gotland 1850—56 och 1863—64, i original (inbundna) i V. H. A. A. och delvis i avskr. i den efter socknar ordnade skriftsamlingen i A. T. A.
- SPEGELS INV. = Kyrkiornas inventarium påå Gothland såsom thet Anno 1680 in Septembri blef uti visitationen befunnit utaf Haquin Spegel (Nordertredingen visiterades 1682). En volym, 4:o, i Visby domkapitels arkiv.
- TAXUSLISTAN = Förteckning över de gotländska kyrkornas taxus till biskopen i Linköping under medeltiden, enl. Linköpings handskr. o. a., varvid alltid användes Steffens text (publicerad i Gotländskt arkiv V, 1933).
- WALLINS ANALECTA = Superintendenten Georg Wallins (1686—1760) samlingar till gottländsk historia m. m. under titeln Analecta gotlandensia. Ms. tillhörigt Kalmar läroverks bibliotek, nu i K. B.

ÖVRIGA FÖRKORTNINGAR, ANVÄNDA I DETTA BAND

Ang. = Angående.

Antagl. = Antagligen.

A. T. A. = Antikvarisk Topografiska Arkivet.

Avb. = Avbildning.

Avskr. = Avskrift.

b. = början (i samband med årtal).

B. St. = Kungl. Byggnadsstyrelsen.

c. = cirka.

Enl. = enligt.

Dens. = densamme.

Förs. = Församling(en).

G. A. = Gotlands Allehanda.

G. F. = Gotlands fornsal.

h. = hälft (i samband med årtal).

Inskr. = Inskrift.

INV. = Inventarieförteckning.

MS. = manuskript.

Nuv. = Nuvarande.

PROT. = Protokoll.

Ra. = Riksantikvarien.

RÄK. = Räkenskaper.

St. D. = Stockholms Dagblad.

St. H. M. = Statens Historiska Museum.

Sv. D. = Svenska Dagbladet.

Sv. F. T. = Svenska Fornminneföreningens Tidskrift.

Sv. K. = Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium-

Trol. = Troligen.

U. N. T. = Uppsala Nya Tidning.

Urspr. = Ursprungligen.

V. H. A. A. = K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien.

Ö. I. Ä. = Överintendentens Ämbetet (efter 1918 Kungl. Byggnadsstyrelsen).

I FÖRENING MED MÅTTUPPGIFTER

B. = Bredd.

Diam. = Diameter.

Dj. = Djup.

H. = Höjd.

L. = Längd.

VÄDERSTRECKEN FÖRKORTAS

n. = norr (norra, nord, nordlig).

n.o. = nordost (nordöstra etc.).

n.v. = nordväst (nordvästra etc.).

s. = söder (södra etc.).

s.o. = sydost (sydöstra etc.).

s.v. = sydväst (sydvästra etc.).

v. = väster (västra etc.).

ö. = öster (östra etc.).

F Ö R O R D

I det nya gotländska bandet ha vi, för att koncentrera framställningen utan att förringa verkets folkupplysande och vetenskapliga värde, betjänat oss av vissa arbetsregler, vilka delvis redan framgå av förordet till 1:a bandet, men delvis äro nyheter.

Sålunda gäller numera, att de tryckta och otryckta källskrifter, som äro av betydelse för alla kyrkor i detta band, förtecknas endast å en plats s. VI—VII. I texten citeras de återigen endast i särskilda fall, då tydligheten så fordrar.

Vidare avstå vi från att vid varje kyrkoberskrivning upprepa sakförhållanden, som återkomma snart sagt för varje socken inom här behandlade setting. Vi nämna dem i stället här nu. Kyrkogårdsmurarna äro sålunda i regel av tuktad kalksten utan bruk. Kastaler, stigluckor och kyrkor äro byggda av tuktad kalksten, som är putsad, utom på de huggna hörnkedjorna, socklarna och muröppningarnas infattningar. Hörnkedjorna äro på gotiska byggnader försedda med en huggen »putsrand», utmärkande gränsen mellan putsad och oputsad yta. Interiören är putsad med undantag av huggna ytor såsom kolonner, bågar, kragstenar, omfattningar. Huvudaltaret är i regel fristående, murat och putsat, med hörnkedjor och med slipad, korstecknad skiva, alltså bibehållet i sitt ursprungliga medeltida skick. Ofta äro, om än ofullständigt, sidoaltarna bibehållna i långhusets n. o. och s. o. hörn. Detta framgår i regel av planerna. Det ena sidoaltaret brukar vara ombyggt för att tjäna till underlag för predikstolen.

Arkitekturens beskrivning och dess historiska placering utgör i regel det viktigaste av de mötande konsthistoriska problemen. Här blir alltså illustrationen jämförelsevis riklig och texten mera utförlig. Vi söka dock förena tydlighet med ordknapphet.

För ofta återvändande beteckningar användas förkortningar, vilka uppräknas s. VII.

Vad inredningsföremål angår, lägges vikten på det historiskt eller konstnärligt betydelsefulla. Föremål av mindre vikt nämnas utan beskrivning eller uteslutas helt och hållet (såsom enklare sakristiemöbler, textilier och ljusredskap och gravminnen från nyare tid m. m., vilka sakna kulturhistorisk betydelse). Former, vilkas karaktär framgår av illustration, beskrivas icke.

Vi erinra här om att i varje kyrka de s. k. snabbinventeringslistorna finnas, i vilka alla på något sätt intressanta föremål äro upptagna och så vitt möjligt karakteriserade och daterade. Avskrifter av dessa listor äro även tillgängliga i Domkapitlets arkiv och i A. T. A. Hembygdsforskaren får alltså här, även för de ringaste föremål, alla nödiga upplysningar. Verket *SVERIGES KYRKOR* har i sina tidigare volymer i stor utsträckning beaktat även dessa föremål, som, ehuru i sig själva mindre märkliga, dock ha sin historiska betydelse. Även konstnärligt sett bidra de ofta att utfylla kyrkoinred-

ningen till en levande helhet. Detta må aldrig glömmas under studiet av de svenska kyrkornas kulturskatt. Det får varken i fornvården eller i vetenskapen förgätas, att de många obetydligheterna, som bilda miljön, tillsammans tagna ha ett ansenligt värde. Men denna sanning anse vi icke behöva understrykas för varje kyrka genom fullständig katalogisering av en mängd obetydliga föremål.

Emellertid skall här och var stickprov på adiaphora alltjämt lämnas, och i de översiktliga framställningar, som skola bilda vissa landskaps avslutningskapitel, komma även dessa mindre betydande föremål att beaktas.

Utgivarna hoppas genom dessa åtgärder göra verket väsentligt mindre skrymmande, lättare överskådligt och samtidigt i djupare mening innehållsrikt. SVERIGES KYRKOR skall, hoppas vi, till gagn för fornvård, konstvetenskap och hembygds-kunskap, härigenom kunna avslutas inom rimlig tid. Verket skall också bli billigare och därigenom överkomligt för varje av sitt lands eller landskaps kultur intresserad person.

Vad publiceringen av Gotland angår, skola beskrivningarna av landskyrkorna genom den nya metodens tillämpning kunna föreligga i sex band, varav detta är det andra. De återstående fyra, omfattande Hejde, Kråklinge, Burs och Hoburgs settingar, får vardera ett omfång likt föreliggande band.

Liksom föregående har även detta band åtnjutit ett betydande ekonomiskt stöd av Wilhelmina von Hallwyls Gotlandsfond, till vars nämnd vi härmed uttala vår djupt kända tacksamhet.

Angående framställningen av detta band är f. ö. följande att anmärka.

Den äldre indelningen av Gotland i ting, settingar och tredingar och sockenindelningens förhållande till dessa är ofta av värde för uppfattningen om kyrkornas tillkomsttid och betydelse. Det är därför en stor förmån för framställningen, att vi erhållit Professor Nils Lithbergs auktoritativa hjälp med en som ingress till varje ting lagd historisk-geografisk översikt.

Författareskapet har f. ö. varit delat på flera händer. Ledamöter i det av under-tecknad Roosval ledda konsthistoriska seminariet vid Stockholms Högskola ha bearbetat kyrkorna i Bäls ting under år 1921. Vidare övertog dåvarande fil. stud., numera docenten Nils G. Wollin under år 1918 Forsa ting och dåvarande fil. kand., nuvarande fil. lic. S. Hedlund Rute ting (under år 1925). Samtliga beskrivningar ha därefter kontrollerats på platsen och varit föremål för omarbetning från under-tecknad ROOSVALS sida i samarbete med herr Hedlund, dels i syfte att förkorta texten och dels naturligtvis även för att bringa den i nivå med forskningens senaste resultat. Det är särskilt rörande dateringarna, som åsikterna nu skilja sig från dem, som rådde vid första Gotlandshäftets publicering. Skäl och motskäl kunna icke fullständigt återgivas i detta arbete, utan vi hänvisa till vissa klarläggande, annorstädes publicerade redogörelser, nämligen EFRAIM LUNDMARK, Bilefeld, Strelow och de gotländska kyrkornas kronologi (i Fornvännen 1925); ROOSVAL, Revision av gotländska dateringar (i Fornvännen, 1925, 1926, 1934); samme förf., Årtalen i Bilefelds taxuslista och hos Strelow

(i Festskrift till Nils Lithbergs 50-årsdag = Ymer 1933); och slutligen samme förf., Gotlänningarne i Linköpings Domkyrka (med anledning av Axel L. Romdahls bok över Linköpings Domkyrka i Gotlands Allehanda 12/7 1933).

Uppmätningarna äro, där ej annat angives, utförda av arkitekterna Sten Wennerström och Adolf Niklasson under sommaren 1921; fotograferingen är med några angivna undantag utförd av Alfr. Edle i Visby. Till samtliga sålunda i boken medverkande uttala undertecknadé sin tacksamhet för intresserat och samvetsgrant arbete.

För utgivarna är det också en kär plikt att framföra sina tacksägelse för allt tillmötesgående, som visats såväl dem som författarna, i första hand Hans Högvördighet Biskopen över Gotlands stift samt prästerskap, klockare och kyrkobetjäning i kyrkorna i Rute setting. Vi tacka även för all värdefull hjälp, vilken nu liksom tidigare givits från Arkivdepåns föreståndare, rektor Rickard Steffen och Gotlands Fornsals föreståndarinna, fru Ella Hellgren.

Stockholm i januari 1935.

SIGURD CURMAN

JOHNNY ROOSVAL.

RUTE TING

INLEDNING TILL RUTE TING

AV

NILS LITHBERG.

Tingets namn är detsamma som namnet på dess största socken, och skrevs år 1412 Rute, år 1485 Rude och år 1594 Rude ting. Tinget består av Rute, Fleringe och Bunge socknar samt Fårö med Gotska Sandön. I äldre tider omfattade tinget även hela Hellvi socken och en del av Lärbro, nämligen Vägumegårdarna, Pavalds, Slängs, Kejlungs, Skottlings och Hammarsgårdarna, vilka jämte de nuvarande Hellvigårdarna bildade Hellvi fjärding, samt Ihregårdarna, Takstens och Källstädegårdarna, Koparve Ringvide, Liffride, Hågvide och Rangvide, vilka voro slagna till Rute fjärding. Tingets sydgräns sammanföll sålunda med det forna sundet mellan Kappelshamns- och Vägo-mevikarna, och den del av tinget, som nu tillhör det gotländska storlandet, var ännu under stenåldern en ö för sig, alldeles som Fårö nu.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i Hellvi, Rute, Bunge och Fårö fjärdingar. Hellvi fjärding omfattade Hellvi socken och förutnämnda gårdar i Lärbro; Rute fjärding omfattade förutnämnda gårdar i Lärbro samt Rute socken; Bunge fjärding omfattade Fleringe och Bunge socknar; Fårö fjärding Fårö och troligen räknades även Sandön hit, fast detta icke angivits i jordeböckerna.

Inom tinget lågo under medeltiden fem kyrkor: Hellvi, Rute, Fleringe, Bunge och Fårö. Av dessa är Fårö den yngsta. Visserligen uppger STRELOW 1166 som kyrkans byggnadsår, men om en historisk grund finnes för detta årtal, torde därmed avses ett kapell, icke en församlingskyrka. Skälen för Fårö kyrkas sena tillkomst äro följande: I den nedan nämnda visitationslistan (utgiven av Schröder-Weström 1848), finnes vid Fårö antecknat årtalet 1324. Detta är det yngsta årtal vi äga för någon Gotländsk kyrkobyggnad, och det enda efter år 1300. Härvid böra även ett par omständigheter beaktas. Visitationslistan upptar kyrkorna i den ordning de besökas av biskopen, och det är Fårö kyrka visiterats, börjar biskopen enligt den nyss citerade listan sin resa i Akebäck, och sedan han nått Rute och Fleringe, far han söderut till Lummelunda, och först härefter är Fårö insatt, sist i raden av Norra treadingens andra divisio. Det behöves ej mycken skarpsinnighet för att förstå, att detta måste bero på att Fårö insatts efter det att census visitationis redan fastställts. Ett sådant antagande vinner i styrka därigenom, att den lista över visitationsordningen, som meddelas av SPEGEL (Rudera ed. Wennersten, s. 92) efter ett i Linköping befintligt original, Fårö icke alls finnes upptagen såsom kyrka. Här förtjänar även att erinras om den i bygden gängse sägner att Fårö från början icke varit en egen socken, utan tillhört prästen i Bunge. Men sedan ett brudfölje från Fårö drunknat i sundet, beslöto sig

Färöborna för att bygga egen kyrka¹. En sko, som förvaras i Bunge skulle ha tillhört den drunknade bruden. Möjligen har Färö från början endast varit en kapellförsamling, och det år 1166, som STRELOW uppger såsom kyrkans byggnadsår, kan ange grundandet av ett kapell på den nuvarande kyrkans plats, varemot år 1324 torde ange den tidpunkt, då Färö erhöll egen sockenpräst.

Då biskopen vart tredje år visiterade kyrkorna på Gotland, besökte han ena gången Hellvi och Bunge kyrkor, andra gången Rute, Fleringe och Färö. De avgifter, som erlades då biskopen under visitationsresa icke besökte kyrkan, voro för Hellvi 4 mark, Rute 3 mk., Fleringe 1 1/2 mk., Bunge 1 1/2., och Färö 2 mk., vilket för hela tinget gör 12 mk., en siffra som återvände även inom andra ting på ön. Möjligen ha vi att räkna med tre gamla 4-marckskyrkor: Hellvi, Rute och Bunge; sedan Fleringe utbrutits ur Bunge, med vilken den dock alltjämt bildade gemensam fjärding, har dess kyrka åsatts 1 1/2 mk., och Bunge möjligen 2 1/2 mk. Sedan Färö avsondrats, har Bunges lösen ytterligare minskats till 1 1/2 mk., men då Färö, som till antalet gårdar är den största socknen inom tinget, icke gärna kan åsättas den lägsta taxan eller 1 mk., minskas Rutes lösen till 3 mk. genom att marken lägges på Färö, som sålunda blir 2-marcks-kyrka.

1594 erlade kyrkorna i tinget kronotiondet till följande belopp i tunnor korn: Rute 2 t:r, Hellvi 2 t:r, Bunge 1 1/2 t:a, Fleringe 1 t:a och Färö 1 1/2 t:a. Tidigare ha vi för en kyrka inom tinget uppgift på ett tiondebelopp, nämligen för Rute, som år 1523 i biskopstionde erligger 26 skp. råg.

Kyrkoherdar från medeltiden äro kända från Rute, Hellvi och Bunge kyrkor. Vid Hellvi och Bunge kyrkor finnas rester efter medeltida prästgårdar, och i Rute fanns på Hilfelings tid en trappgavelsport, sådan vi ännu äga några i behåll på ön (Gotländska minnesmärken I, s. 20, och LITHBERG, Bondgårdar från Gotlands medeltid i Rig, 1930, s. 6). Hur pastoratsbildningen skett, är till sina enskildheter icke känt. Därvid har Hellvi lagts som annexförsamling till Lärbro kyrka i Forsa ting. Bunge och Fleringe ha slagits till Rute, och Färö har förblivit eget pastorat. Sedan 1668 har Fleringe haft egen komminister, tills komministraturen år 1863 upphörde.

Utom på St. Olofsholm inom Hellvi socken skall inom tinget ha funnits ytterligare ett Olofskapell, nämligen vid Lauterhorns hamn på Färö, beskrivet av P. A. SÄVE i Sv. Fornminnesföreningens tidskrift, där även andra Olofsminnen finnas. Vidare har ett kapell troligen funnits vid Helgomannens fiskläge på Färö, enl. anteckning av HILFELING 1800 d. 29/7: »Vid Helgemans fiskeläge öster (eller väster!) på Fährön skall finnas rudera af ett fordom varande Capell» — Hau i Fleringe 1800 27/7 HILFELING: »Men i Hau Storäng voro lämningar af en nedfallen grundmurad byggnad 19 à 20 alnar lång och 8 alnar bred inom raset. Man trodde det var ruiner af en kyrka, emedan stället kallades Kyrkebacke eller Kyrkgårdsbacke och ligger några 100: de alnar ifrån gården».

¹ HILFELING uppger 1800 d. 3/8 att Bunge varit annex till Färö, vilket väl är att betrakta som en förväxling.

FÅRÖ KYRKA

AV

S. HEDLUND.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1166.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.: TAXUSLISTAN med årtalet 1324. — HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 68, 74, 75. — WALLINS ANALECTA III, 456 med skiss av kyrkan fr. s. — A. T. A.: Avskr. ur O. E. EKMANS saml.; Dagbok ¹⁸/₁₀ 1856 s. 265, ¹⁵/₁₁ 1856 s. 276, ⁷/₅ 1861 s. 125; avskr. av P. A. SÄVES BERÄTT. 1864; 2 teckningar av kyrkans yttre fr. 1828 och 1844.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1745; Kartor över prästgårdsägorna 1692 och 1769.

Kyrkogårdens stenvmur (fig. 6) har tre ingångar med järngrindar. Kyrkstallarna KYRKO-
ligga vid havet. BYGGNAD

Kyrkobyggnaden (fig. 5, 7) innesluter medeltida material i torn och långhus, men är eljest huvudsakligen tillkommen 1858. Taken tegeltäckta, tornhuven brädklädd. Golvet är i mittgången lagt med röd kalksten, från v. fram till 9:de bänken. Detta markerar långhusets urspr. längd. På ovansidan av långhusets trätunnvalv, som torde byggts 1858, synas lika långt fram som till 9:e bänken osammanhängande rester av takmålning — druvklasar, draperier m. m. — säkerligen rester från en 1761 av Magnus Möller gjord innertaksmålning (jfr. s. 7). Tornets murar torde ha höjts 1747, huvens bygge omtalas 1747, 51, 86—88. Ett rundfönster i v. innehåller i sin omfattning ett portaltympanon av gotisk, vanlig gotländsk fyrbladsform, kanske från en riven stiglucka, kanske från en kyrkoportal. Om urspr. utseendet är föga bekant. På den lilla teckningen å 1692 års karta har kyrkan rektangulärt långhus utan särskilt korutsprång. Härmed stämmer teckningarna i A. T. A. fr. 1828 och 1844 (fig. 14), vilka också visa att tornhuven före 1858 var prydd med hörntoureller. BRUNIVUS vet ock, »att en sakristia fanns vid östra ändan af långhusets norra sidomur». Det var trol. för denna som sten bröts 1766—67. Skissen WALLINS ANALECTA III, 456 stämmer med de nämnda teckningarna, dock är tornspiran lägre. Den är däremot högre å den nämnda kartan av 1692. Den äldsta avbildningen av Fårö kyrka är den på stora votivtavlan av 1618 (fig. 8, 9). Den noggrannhet varmed där Visborgs slott skildrats gör tänkbart, att även Fårö kyrka bör betraktas som en avbildning. Det vore en för Gotland enastående typ — en kyrka med ett torn vid vardera gaveln, lik Ölands klövsadelkyrkor. Klövsadelstypen är i andra orter känd från 1100-talets slut eller omkr. 1200¹, och portalformerna på de nämnda gamla avbildningarna motsäga icke en datering till 1100-talets slut eller 1200-talets början. Detta vore kanske motsvarigheten till STRELOWS »1166».

¹ Jfr Sv. K. Blekinge I, 69, s. 70.

Fig. 2. Exteriör från s. v.
Aussenansicht von SW.

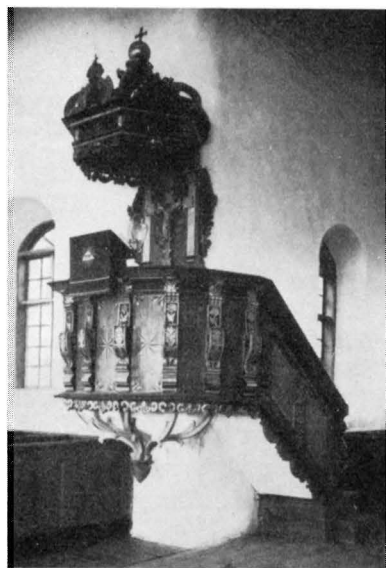

Fig. 3. Predikstol. 1720—51.
Die Kanzel.

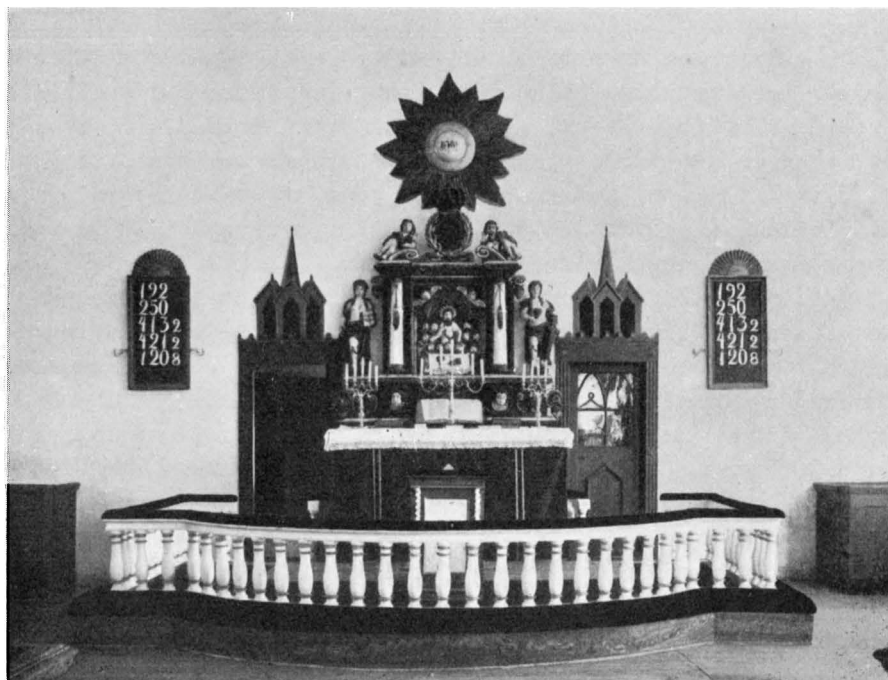

Fig. 4. Altarvæggen med altaruppsats. 1600-t:s senare h.
Die Ostwand mit der Altartafel. Zweite H. d. 17. Jhds.

Mot votiv-tavlans vittnesbörd kan dock mycket invändas.

Hänvisningen till den noggrannhet varmed Visborgs slott målats, förlorar sin för- måga att stödja målningens tillförlitlighet, när vi läsa tavlans inskrifter, som (se s. 8) tyda på att målaren var en i Visby bosatt tysk. Denne har haft lätt att måla »Wisborgs Schlott» efter verkligheten, men Färö blev kanske en fantasibild.

Den enda bibehållna arkitekturdetaljen — tympanonskivan i tornfönstret — tyder på gotisk tid. Å andra sidan kan den ju ha tillhört en stiglucka och icke alls kyrkan. Återigen tala de äldsta bibehållna medeltidsinventarierna om 1300-talet (fig. 10, 12).

Då det bevarade ger så osäkra upplysningar, måste med desto större intresse antecknas den uppfattning, som i den geografiska inledningsstudien av professor Lithberg med starka skäl förfäktats, nämligen att kyrkan byggts sist av alla gotländska landskyrkor, just som TAXUSLISTAN säger: 1324.

Altarprydnad av skulpterad och målad sandsten med Carl XI:s chiffer (fig. 4). — Ur ett altarskåp är en »nådstol» samt åtta apostlar av trä bevarade, nu i G. F. (fig. 13 *a, b*) tillskrivna samma gotländske mästare »G. W. K.» som signerat Linde kyrkas altarskåp 1521. Apostlarnes H. 46—47.

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Processionskrucifix, ek, (fig. 12), omkr. 1370—1400. Nu fastspikat på predikstolens ryggvant. Total H. 60,5.

Predikstol (fig. 3). Fyllningar av ek med inlagda geometriska figurer. På baldakinen Fredriks I:s namnchiffer, alltså 1720—51. På trappräckets insida står bl. a. »— — 1859 MÅLAT HELA KYRKAN OCH FÖRGYLLT ALTARE OCH PREDIKSTOL —» Ang. äldre predikstol se Hall kapell s. 76.

Långhuset bevarar delvis gamla bänkinredningen, medan tvärhusets är helt ny (sedan 1859). Samtliga kvarter slutna, gulmålade. På flera dörrar lyser målad rokokodekoration igenom den nya färgen. Sålunda på kvinnosidan fr. o. m. n:r 9 och nedåt (till n:r 27), på de flesta dörrar. Bänkarna framför n:r 9 sakna denna ornering, och äro alltså från 1859. En målad kartusch på torntrappans undersida ger närmare upplysning om bänkarnas målning: HIC FVIT MAGNVS MÖLLER QVI TEMPLVM HOC QVOAD LAQVEAR SVGGESTVM ATQVE OMNIA SEDIUA EXORNAVIT A° MDCCLXI (= här var Magnus Möller, som prydde detta tempel med avseende på tak, predikstol och alla bänkar år 1761).

Dopfont av kalksten. Cuppa i ett block utan tömningshål, foten i två. Ovanlig form, trol. 1300-t. H. 108,5. B. 64,5. Cuppens Dj. 22 (fig. 10).

Epitafium av trä, plant och kontursågat, varå prästfamiljen Berentzson¹) målats 1655. — Gravhäll med mycket skadad runinskrift, vid sakristian. (Säve n:r 1). — Två fragment av ej sammanhörande stenar med runskrift, i sakristian, hitförda från Langhammars 1923, den ena: Säve n:r 4.

På långhusets s. vägg hänga två votivtavlor, målade på trä, med figurer och inskriptioner. På den större (fig. 8 o. 9) synas mitt i bildfältet femton män på ett isflak, be-

¹ En Johan B. var kyrkoherde här 1631—1669, d. i Visby 1672.

väpnade med harpuner och andra jaktredskap. Framför dem ligga fyra döda sälar. Omkr. isen öppet vatten med segelbåtar och en roddbåt. Till v. upptill land, »Schwedenlandt», och bredvid detsamma en ö, »Ö. landt». Till h. »Faar Öe». och »Sandöe». I förgrunden stad med slott och trappgavelhus. Mellan byggnaderna en hamnanläggning samt inhägnad med hjortar. Landet är Gotland, ty över slottet till v. står: »Wisborgs Schlott». I tavlans nedre fält en inskr. i tre spalter, berättande om säljägare, som 1603 blivit bortförda på ett isflak och efter 14 dagar räddats. En del av texten anföres här:

»For Øyen stod altid den bitter Død
 Wor Spise vor wsødet (=okokt) Seelekiød
 Det motte wi taere forwden brød
 I fiorten Dage opholt det vort liff
 Da kom Gud och hialp oss paa samme tid
 At Isen dreff hend ind till Suergis land
 Och forløste oss da aff Dødsens vond
 Wor Frue dagz Faste wi igienkom
 Till wort Faar Øe, Hustru, børn, Huss och hiem.

1618 Tacksigelse Till Gud for Naadig Beskermelse 20 APRILIS».

Tacksägelsetavlan synes alltså tillverkad 15 år efter den underbara räddningen. H. 119, s. B. 135.

På den mindre votivtavlan (fig. 11) synes i övre v. hörnet 2 män i fiskarkläder. Den ene beväpnad med båtshake, »Käkksastake», stående på ett isflak. Till höger och i förgrunden land med stugor och väderkvarn. Färgerna (gult, grönt m. m.) mörknade. Ram i svart och röd marmorering. I nedre fältet inskr., som bl. a. berättar:

»Ett tusend Sjuhundra Sexti sju
 den tolfte Mars Elände
 Jag Jöns Långhamar
 med min son Lars månd utgånga
 En dag helt tidelig på Isen Kut (säl) att fånga
 När det då fåfångt var vi oss till Land begaf
 Men ack hvad jämmer gråt och sorg för oss blef af
 Ty isen hade allt af storm från landet drivit

Med trägna böner vi till Gud oss därpå vände
 Som nådigt såg oss nu i detta vårt elände.
 Och på den tredje dag utsände 2ne män
 Som lyckligt hulpo oss af isen till vårt hem

Det var en lördagskväll när Solen just gick neder
 När vi till hemmet kom. O, läsar! Vi dig beder
 Uppstånd tillik med oss som skall för denn(e) gång
 Ödmjukast tacka Gud i böner och lofsång.»

Votivtavlor kallas stora och lilla »Kuta-tavlan». Kut = säl.

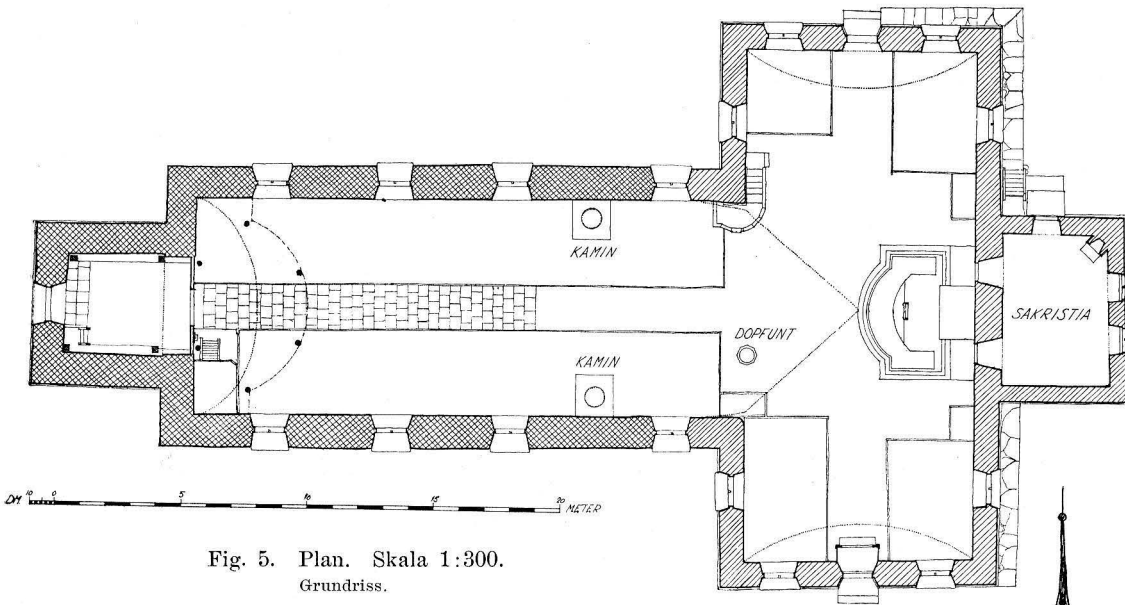

Fig. 5. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

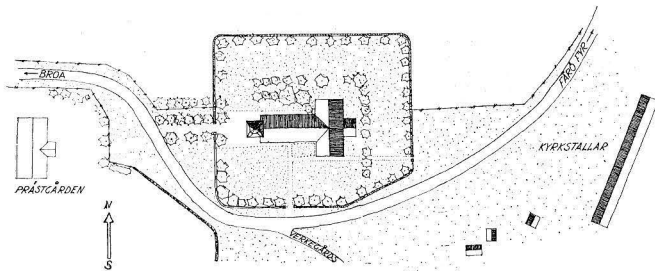

Fig. 6. Situationsplan. Skala 1:3 000.
Lageplan.

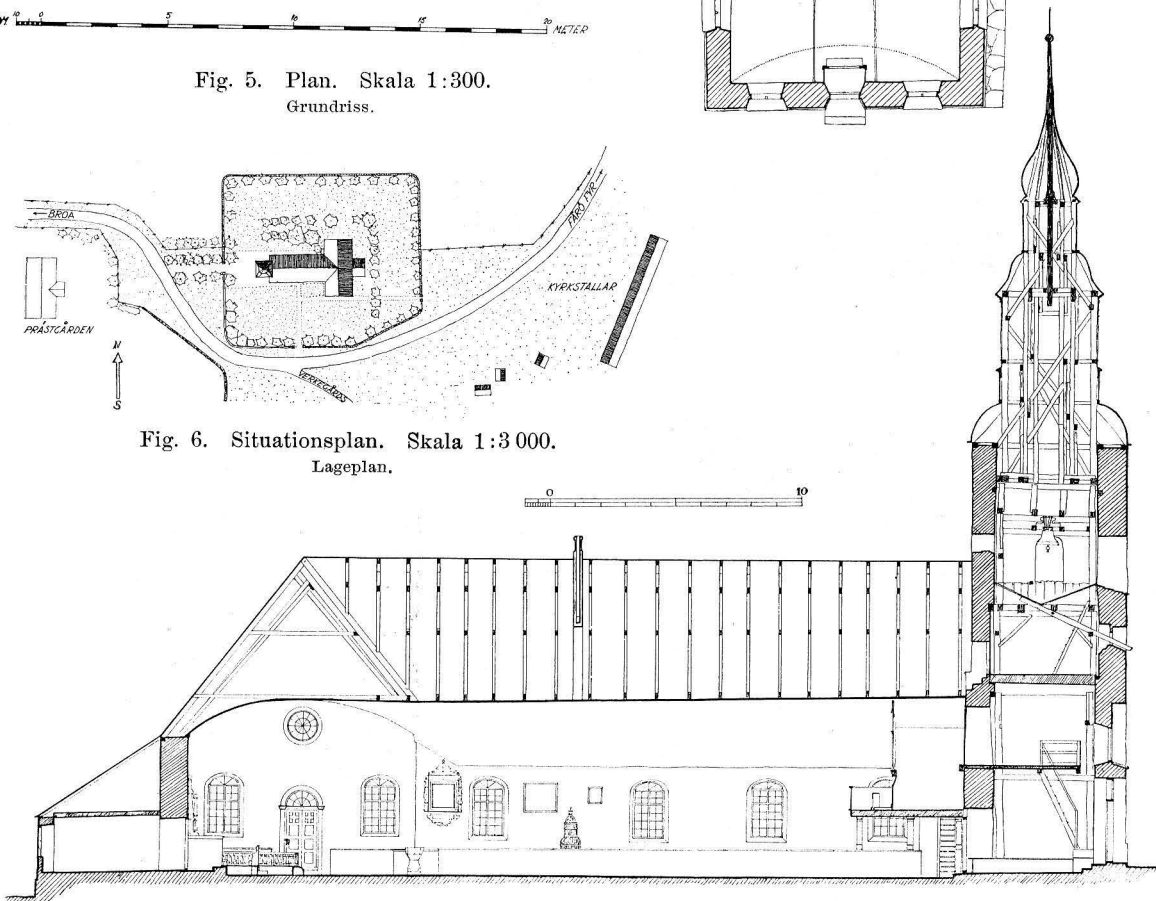

Fig. 7. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

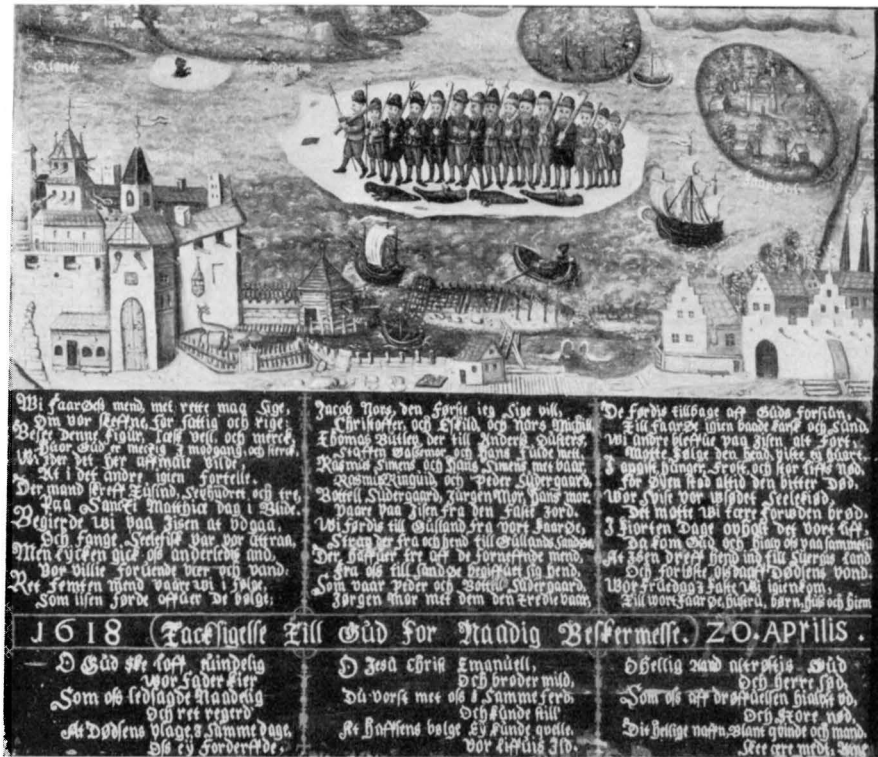

Fig. 8 Stora »Kuta-tavlan«. 1618.

Die grosse Ex-Vototafel. 1618.

Fig. 9. Detalj av fig. 8, visande bild av kyrkan.

Ausschnitt von Fig. 8 mit Abbildung der Kirche.

Fig. 10. Dopfund. 1300-t.

Der Taufstein. 14. Jhd.

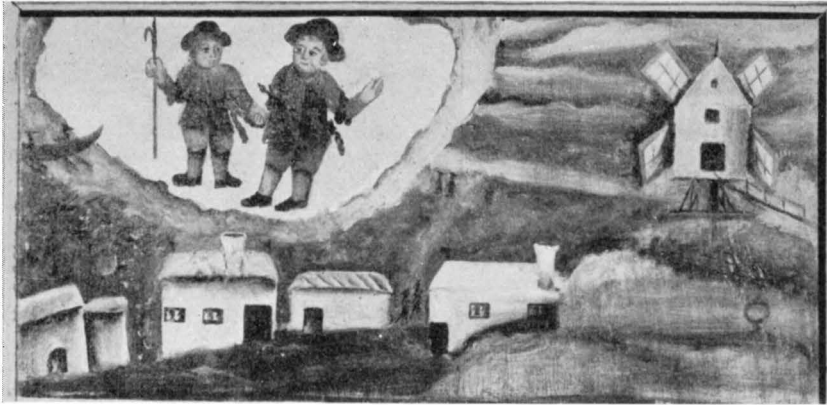

Fig. 11. Lilla »Kuta-tavlan», 1767.
Die kleine Ex-Votafel. 1767.

Fig. 12. Processionskrucifix.
Omkr. 1370—1400.
Holzkrucifix. Um 1370—1400.

Fig. 13 *a, b*. Apostlar från ett altarskåp, sannolikt av monogrammisten G. W. K. Omkr. 1520.
Foto G. Sjöberg 1925.

Zwei Apostel aus einem Schnitzaltar, wahrsch. vom Monogrammisten G. W. K. Um 1520.

SAMMANFATTNING AV FÄRÖ KYRKAS KONSTHISTORIA

- I. Kyrka med långhus, och västtorn trol. av 1324; funt (fig. 10), processionskrucifix (fig. 12) 1300-t. Möjligheten att kyrkan uppstått redan omkr. 1200 som klövsadelskyrka (fig. 9) diskuteras.
- II. Altarskåp omkr. 1520.
- III. Den äldre Kut-tavlan (fig. 8), epitafium och altaruppsats av sten 1600-t.
- IV. Tornet ombygges, trol. även nya former å dörrar och fönster. Predikstol (fig. 3). Trätak och bänkar med målning den yngre Kut-tavlan, allt fr. 1700-t.
- V. Kyrkan förstörad med korsarmar m. m. samt f. ö. ombyggnad 1858—59 (fig. 2, 4).

ZUSAMMENFASSUNG

Färö ist die einzige gotländische Kirche, welche die mittelalterliche Architekturform nicht beibehalten hat. Trotzdem zeigt unsere Beschreibung, dass Turm und Schiff grösstenteils aus mittelalterlichem Mauerwerk bestehen. Die wichtigsten kunstgeschichtlichen Epochen sind die folgenden:

I. Kirche mit Westturm, und rektangulärem Langhaus wahrscheinlich 1324 erbaut, laut TAXUSLISTAN (s. Abkürzungsverzeichnis S. VI.). Es wird in der historischen Einführung von Professor N. Lithberg glaubhaft gemacht, dass das Kirchspiel sogar erst in diesem Jahre gegründet wurde. Daneben wird, auf Grund einer alten Darstellung der Kirche (Fig. 9) die Möglichkeit erörtert, dass Kirchspiel und Kirche schon um 1200 existierten, die letztere mit Ost- und Westturm, vielleicht als Festungskirche. — Von Inventarstücken aus dem 14. Jhd. aufbewahrt: Taufstein (Fig. 10) und ein Vortragekreuz (Fig. 12).

II. Eicheerne Statuetten eines Schnitzaltars um 1520 (Fig. 13 *a, b*). Arbeit des Meisters »G. W. K» der mit diesen Buchstaben den Schnitzaltar der Kirche Linde in Südgotland signiert hat.

III. Ein Ex-Voto-Gemälde aus dem Jahre 1618, die wunderbare Rettung der 15 Seehundjäger, die 14 Tage lang auf einem Eisblock in der Ostsee herumtrieben (Fig. 8). Altartafel aus Sandstein, Ende 17. Jhds.

IV. Der Turm umgestaltet (etwa wie jetzt. Fig. 2, 7). Hölzerne Halbtonnendecke mit Male-reien, neue Kanzel (Fig. 3), neues Gestühl; ein kleineres Ex-Voto-Gemälde, ähnlich dem oben erwähnten (Fig. 11). Alles 18. Jhd.

V. Das Schiff verlängert, Querschiff angefügt, Altarwand in neugotischem Styl (Fig. 4) 1858—59.

Fig. 14 *a*. Färö kyrka från s. 1828.
Teckning i A. T. A.
Die Kirche vom S. 1828.

Fig. 14 *b*. Färö kyrka från n. 1844.
Teckning i A. T. A.
Die Kirche vom N. 1844.

GOTSKA SANDÖNS KAPELL

TILLHÖRANDE FÅRÖ SOCKEN

AV

ALFRED EDLE.

TRYCKTA KÄLLOR: ALBERT ENGSTRÖM, Gotska Sandön, s. 13, 40, 41, 61, 86.

AVB: Ritningar i K. Lotsverkets arkiv.

Kyrkoherden på Fårö har skyldighet att utföra kyrkliga förrättningar på Sandön, såsom dop, vigsel och jordfästning, däremot icke att hålla gudstjänster i kapellet, som är lotsstyrelsens egendom. Lotsstyrelsen har träffat överenskommelse om två årliga gudstjänster i kapellet. Sådan överenskommelse har emellertid tidvis träffats med annan prästman på Gotland än kyrkoherden på Fårö.

Mitt inne i lövskogen, ca 500 m s. om fyrplatsen vid Bredsand ligger Sandöns KAPELLBYGG-
NADEN kapell (fig. 16) utan någon inhägnad eller omgivande kyrkogård, uppfört av Kungl. Lotsstyrelsen för lotspersonalens räkning, men aldrig invigt för sitt ändamål av biskop eller hans ställföreträdare. Det är byggt 1893 av trä samt innehåller utom kyrkorummet ett skolrum samt ett kök med kojor för skeppsbrutna. I förstugan utanför köket är ett Röda Korsets förråd inrättat¹.

Mellan Tersord och Hamnudden ligger öns begravningsplats (fig. 15), invigd på uppdrag av biskopen i Visby av kyrkoherden på Fårö den 2 juli 1845. Urspr. anlades den i en vacker eklund, men sedan ekarna dött, ligger den nu ganska kallt. Den omgives av stålträdsstängsel mellan betongpålar. Vid ett tillfälle blev marken uppriven genom körslor, och en efterföljande storm förde bort all sand under ljungvegetationen, så att kistorna kommo i dagen. För att undvika ett upprepande har man sedermera använt egenartade gravtyper, dels gråstensrösen av nästan förhistoriskt utseende, dels riktiga små betongkammare med träöverbyggnad. Särskilt märklig ter sig fyrvaktare Söderlunds grav, som utgöres av en underjordisk betongkällare, över vilken ett korsprytt sadeltak är rest med ingångsdörr i ena gaveln, uppfört helt och hållet av vrakgods. På kyrkogården synas också egendomliga trätrummor sticka upp ur jorden. De ha följande uppgift: När ett ilandflutet lik jordats, kan det ibland dröja länge, innan jordfästning kan ske, ty ön besökes endast två gånger årligen av kyrkoherden på Fårö. På kistan sättes då vid jordandet en sådan trätrumma, och vid jordfästningen nedkastas de tre skovlarna mull genom denna, varefter trumman borttages eller får ruttna bort. Utom denna begravningsplats finnes ytterligare en invigd gravplats på ön, fyrmästare Bourgströms grav i skogen innanför dynen vid Höga Land. Graven utgöres av ett betonghus under plåttak med koppardörrar samt en mindre förgård.

BEGRAV-
NINGSPLAT-
SER

¹ Byggnaden nedbrann till grunden den 22 januari 1934. Endast kappellets klocka blev räddad.

Fig. 15. Begravningsplatsen på Gotska Sandön.
Der Friedhof auf Gotska Sandön.

Fig. 16. Lotskapellet på Gotska Sandön.
Die Kapelle auf Gotska Sandön. 1893 gebaut, 1934 abgebrannt.

Ännu en begravningsplats finnes på ön, nämligen ryska kyrkogården ovanför Franska Bukten på öns s. ö. sida, där de omkomna från ryska örlogsfartyget Wsadnick, som strandade vid ön i augusti 1864, ligga begravna. Platsen omgives av ett numera förfallet trästaket. Ett och annat kors är ännu synligt över sanden. 1925 uppsattes där ett ryskt tvåarmat kors av ek, med snedarm nertill, som minnesvård över de döda (se kartan fig. 1).

ZUSAMMENFASSUNG

Auf Gotska Sandön, einer nördlich von Gotland gelegenen, nur von der Besatzung des da befindlichen Leuchtturmes bewohnten Insel, ist von der K. Lotsendirektion im Jahre 1893 eine hölzerne Kapelle mit Wohnraum für Schiffbrüchige errichtet worden (Fig. 15). Die Kapelle ist im J. 1934 abgebrannt. Der Begräbnisplats hat eigenartige, fast praehistorisch aussehende Gräber aus unserer Zeit (Fig. 15). Der sog. Russische Kirchhof birgt die im Jahre 1864 Ertrunkenen vom russischen Kriegsschiff Wsadnick (Vgl. Karte Fig. 1).

S. ÄULAS KÖRKA

(S. OLOFS KYRKA) I FÅRÖ SOCKEN

AV

ALFRED EDLE.

TRYCKTA KÄLLOR: SÄVE, Sv. F. T. II s. 247. EKHOF, Clemens, s. 23.

HANDSKR. KÄLLOR: P. A. SÄVES BERÄTT. 1864.

S. om Lauters och strax s. om Gambla Hamn ligger inom en ringformig vall en tvårummig byggnadsgrund av kalkstensflisor, högst 5 cm tjocka och 30 cm stora, lagda i kallmur, bildande en omkr. 60 cm H. vall, i vilken något murliv nu ej kan skönjas (fig. 17). Det v. rummet har tydligt synlig ingång åt n.; däremot kan ingen sådan iakttagas åt s. Till ö. rummet kunna inga spår av ingångar skönjas. Anläggningen synes vara stenfoten till en träbyggnad. Proportionerna äro en kyrkas, med kor och långhus, och orienteringen i väderstrecken är den för en kyrkobyggnad riktiga.

Den omgivande ringvallen höjer sig endast svagt över marken. Utförandet är i stort sett detsamma som byggnadsgrundens, dock finnas i vallen även gråstenar inlagda. I n.v. och möjligen i s. synas genomgångar. Byggnadsgrunden ligger icke mitt på det kringgårdade området, utan närmast vallsens ö. del.

Inom vallen finnas lämningar av flera gravar orienterade i huvudsak i ö.—v., av hållgravstyp och liggande nästan uppe i markytan. Den bäst bibehållna ligger n. om grundvallen och mellan denna och ringvallen.

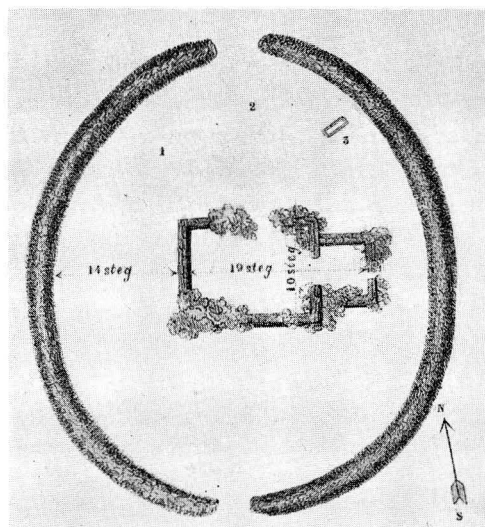

Fig. 17. S:t Äulas kyrka, Fårö. Plan enl. Säve.
S:t Äulas (S:t Olofs) Kirche. Grundriss.

Även denna är delvis förstörd, men man ser här tydligt de på kant ställda gavel- och sidohällarna samt delar av täckhällar. Spår av »lockstöd» i hörnen kunna ej upptäckas. Gravens bredd är ovanligt stor.

Anläggningens nuvarande tillstånd tillåter knappast någon rekonstruktion. Intet talar dock emot att i anläggningen se resterna efter ett kapell, enligt namnet helgat åt S. Olof, omgivet av sin kyrkogård och uppfört av befolkningen vid det här fordom belägna gamla fiskeläget.

ZUSAMMENFASSUNG

»Sant Äulas Körka», gotländisch für S. Olofs Kirche, ist die traditionelle Benennung eines Baugrundes (Fig. 17), möglicherweise die Überreste einer kleinen Kirche, welche von den Interessenten des hier gelegenen uralten Fischerdorfes aufgeführt wurde. Die niedrigen Scherbenwälle sind wahrscheinlich als Fundament eines hölzernen Gebäudes aufzufassen. Rekonstruktion und Datierung schwierig.

HELGOMANNENS KAPELL

I FÄRÖ SOCKEN

AV

ALFRED EDLE.

Enl. anteckningar av HILFELING (29/7 1800) skall vid Helgomannens fiskläge på Färö »finnas rudera af ett fordom varande Capell». Numera äro några sådana ej längre synliga, och ingen vet mera att berätta om deras utseende eller läge. Där synes nu endast en offerkälla strax vid stranden, gjord av fyra på kant ställda kalkstenshällar nedgrävda jämmt med markytan och bildande en fyrkantig brunn med c:a 60 cm sida. Källan tryter aldrig och vattnet är klart och gott. Ännu lever den sägnen kvar, att här bodde en from man, som gjorde bön vid källan varje afton och morgon.

ZUSAMMENFASSUNG

Laut Aufzeichnung HILFELINGS, eines Gelehrten, der um 1800 Gotland für antiquarische Studien besuchte, befanden sich bei »Helgemannens Fiskläge» (d. h. dem Fischerdorf des Heiligen Mannes), die Ruinen einer Kapelle. Solche sind aber nicht mehr vorhanden, nur eine eingefasste, immer lebendige Quelle. Die Überlieferung erzählt, dass hier ein frommer Einsiedler wohnte, der bei dieser Quelle Morgens und Abends betete. (Karte Fig. 1).

BUNGE KYRKA

ANNEX TILL RUTE

AV

S. HEDLUND.

TRYCKTA KÄLLOR: TH. ERLANDSSON, Bunge kyrkas restaurering, i Gotlänningen 15, 18, 20, 27 juli 1918. — Sv. D. $\frac{4}{5}$ 1913. — G. A. $\frac{18}{3}$ 1916, $\frac{25}{1}$ 1917, $\frac{29}{6}$ 1917. — St. D. $\frac{8}{2}$ 1917. — Uppsala Nya Tidning $\frac{9}{2}$ 1917. — STRELOW med årtalet 1169.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1221. — HILFELINGS JOURNAL 1800. — P. A. SÄVES BERÄTT. — A. T. A.: Brevväxling 1910—1917 ang. restaureringen.

Den v. delen av kyrkogårdsmuren (se fig. 18) är medeltida med bruk i fogarna, KYRKO-
DEN
den yngre, ö. delen, utan bruk. På flera ställen finnas skyttegluggar (fig. 20). En i n. murlängan är nu igenmurad. I v. längan finnas två, den n. som till år 1917 var igensatt, är 66 cm hög, yttre B. i murlivet 11, inre B. 130. Den s. gluggen är skadad och igentäppt, av samma skapnad som den förra, men mindre. Öppningarna synas nu belägna lågt på muren, på grund av att kyrkogårdens yta avsevärt höjts under tidernas lopp. På s. murlängan finnes ännu en glugg, vars förenklade raksmygiga form förklaras av att muren här rasat och nyuppförts (utan bruk). På v. murlängans yttersida finnas utkragande stenar med borrhåll, tydligen hästbindslen, trol. icke medeltida. I samma länga två triangulära nischer (fig. 20 *d*, *B*) en på murens yttre, en på dess inre sida (för vigvatten eller helgonbild?). Fyra stigluckor leda genom muren, en åt varje väderstreck. Av dessa är den ö. vid kyrkogårdens utvidgning flyttad från sin urspr. plats och förenklad (fig. 21). Den var före flyttningen en verklig kryssvälvd portgång. Dess fyrbladigt slutna tympanon, tyder på 1200-talets mitt eller senare. De tre andra varandra liknande stigluckorna äro bättre bevarade (fig. 22). På de icke rappade kortsidorna synas märken efter kyrkogårdsmurens urspr. höjd. — I n. stigluckans ö. sida äro t. o. m. murkrönets två sadeltaksformat betäckande stenar samt under dem en horisontal täckhäll kvarsittande. Denna betäckning kvarstod f. ö. i sin helhet ända till 1862 (uppgift av Th. Erlandsson). Stigluckorna äro tydligt byggda över muren, som räcker ungefär upp till stigluckornas takfot. Kyrkogårdsmuren är alltså av högre ålder än stigluckorna. Invid v. sidan av n. stigluckan är i muren en förtagningssten utskjutande inåt kyrkogården, visande avsikt att här inbygga en stiglucka. Förmodligen byggdes muren färdig med enkla öppningar såsom första nödvändig åtgärd, kort därefter stigluckorna. Den n. råkade då bli en fot förskjuten åt ö.

SITUATIONSPLAN

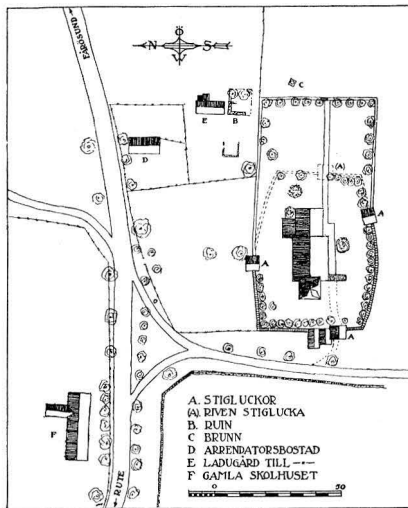
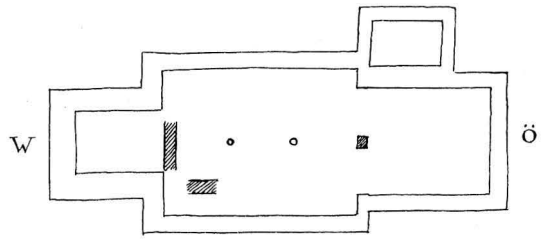

Fig. 18. Situationsplan. Skala 1:3 000.
Lageplan.

De streckade ytorna markera ungefärliga läget av de gamla grundmurarna, där dessa kommo i dagen vid omläggning av golvet i gångarna. Önligt uppgift av folkskollärare Th. Örlandsson.

Fig. 19. Plan med rester av en äldre kyrkas grund. Skala 1:600.

Grundriss mit Rudimenten einer älteren Kirche.

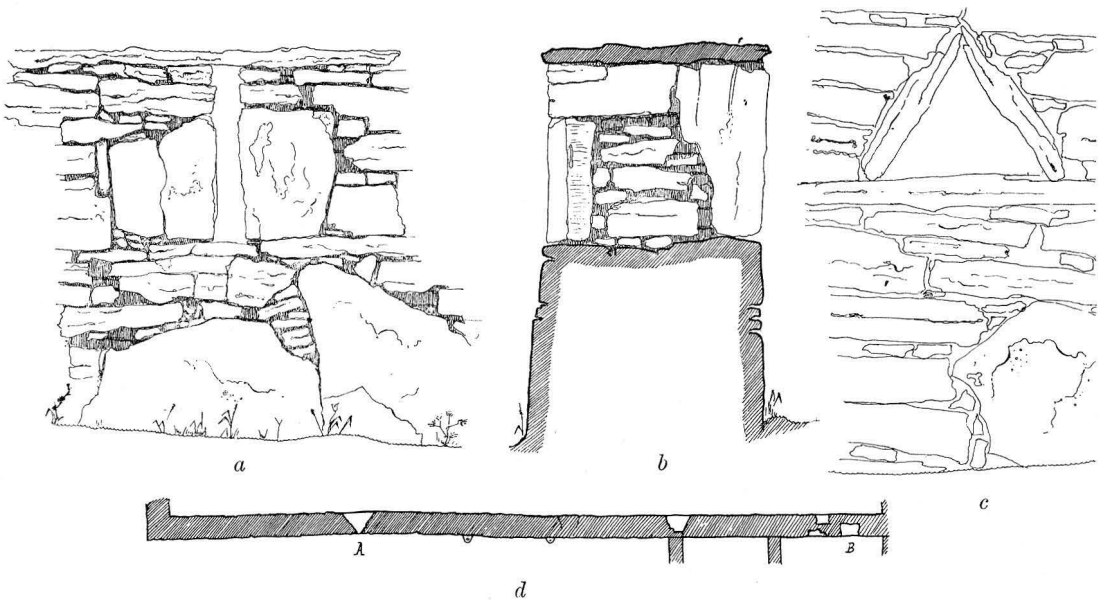

Fig. 20. a—c Kyrkogårdsmurens v. länga: skottglugg, nisch. Skala 1:30; d plan av d.o. Skala 1:300.
a—c Schiesscharte und Nische im W. Teil der Friedhofsmauer; d Grundriss derselben.

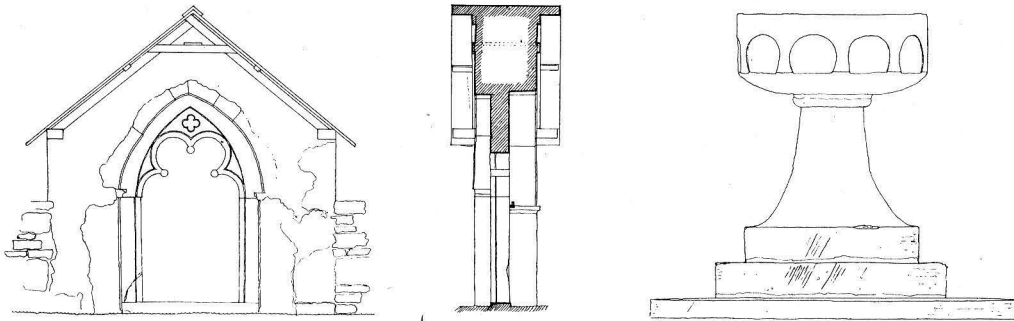
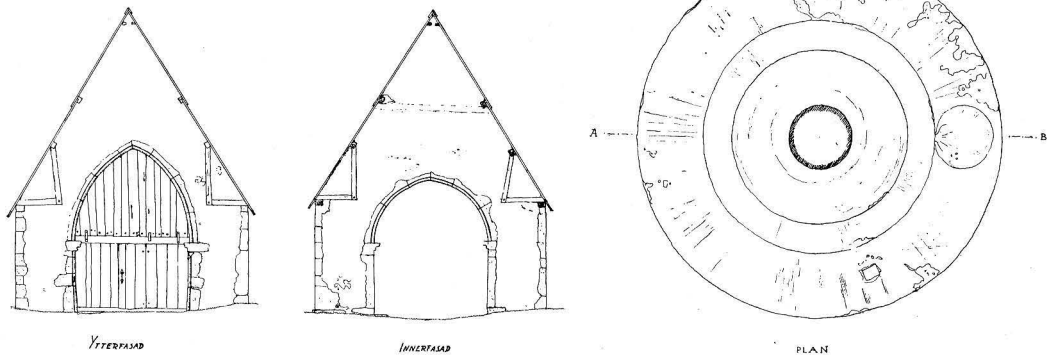

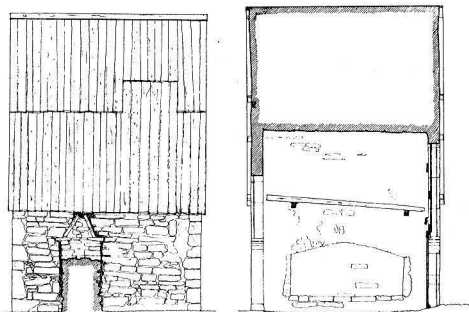
Fig. 21. Östra stigluckan. Skala 1:100.
Ostportal des Friedhofs.

YTERFASAD

INVERFASAD

PLAN

SIDOFASAD

SEKTION

Fig. 22. Västra stigluckan. Skala 1:200.
Westportal des Friedhofs.

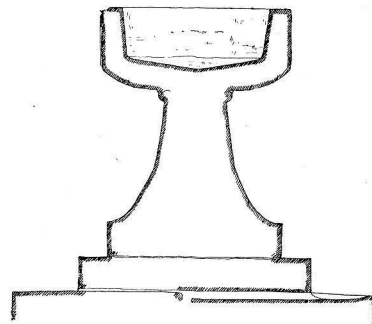

Fig. 23. Dopfont. Omkr. 1250.
Skala 1:30.
Taufstein, Um 1250.

Intill kyrkogårdens n.ö. hörn ligger utanför muren ruinen av en medeltida byggnad, det s. k. »Munkhuset», sannolikt urspr. prästgård, med välbehållna små rundbågiga fönsteröppningar, trappmyrning m. m.

KYRKOPYGG-
NADENS DE-
LAR

Kyrkan består av ett höggotiskt tvåskeppigt långhus med samtidigt byggt kor och i nära tidsanslutning härtill anlagd sakristia. Tornet är byggt i mindre skala, trol. 1221 (fig. 24, 27, 30, 33).

LÅNGHUS OCH
KOR

Långhus och kor ha gemensam, attiskt profilerad sockel (se portalritning fig. 37). Strax v. om huvudportalen är en grovt byggd strävpelare, trol. fr. nyare tid. Alla kyrkans fönster urspr. I det v. långhusfönstret finnes en medeltida glasmålning bevarad: Brösbild av Kristus med korsglorian.

Å s. långhusportalen (fig. 35, 44, 54) märkes kapitälbandens rika, stiliserade växtornamentik, (mycket lik den å Bro kyrkas långhusportal, se Bd I, fig. 281, 284) samt i tympanon Kristi uppståndelse (fig. 44) omgiven av två kvinnliga helgon (fig. 54). I uppståndelsereliefen ge hjälmarna bidrag till portalens datering. De plattäckta cylindriska hjälmarna försvinna omkr. 1260, de koniska finnas i sigillan omkr. 1260—81, de äggformiga vidtagna från 1315. De här förekommande slutna hjälmarna äro av den nästan koniska, dock plattäckta typen och hänvisa oss alltså till tiden 1260—1315.¹ Å korportalens (fig. 26) v. kapitälband uppträder en vingad drake, vars tvärveckade huvud och hals erinrar om modelleringen på två djurhuvud i långhusportals tympanon; å ö. kapitälbandet inskriva palmetter m. m. (fig. 43). Långhusets n. portal, som tillhört en äldre kyrka, omtalas s. 28.

Interiören utmärkes av en ljus, befriande rymlighet (fig. 47, 48). Långhusets golv är belagt med bräder. Vid reparation 1916 upptogs golvet, varvid gravar påträffades överallt. Koret har stengolv, till större delen gravhällar. I sakristian kalkstensflis. — Valven i det tvåskeppiga långhuset och i koret av tälttyp (fig. 29). Märk, i ö. kolonnbasens hörn (fig. 55) ett Kristushuvud med korsgloria, ett krönt kvinnligt huvud, ett grinande djävulshuvud, vars rynkiga ansikte är likt ett odjur i långhusportalen (fig. 44), samt ett människohuvud med helskägg, bakom öronen nedhängande snodda hårpartier och dok över bakre delen av hjässan. På v. konsolen å s. muren (fig. 34 b) är skulpterad en framställning av mässan: En präst med tonsur, iklädd halslin och casula, står framför ett altare med kalk. T. v. bröstfigur av en man (Kristus?) med uppslagen bok; hans ansikte är likt figurerna på ö. pelarbasen; på v. sidan av konsolen en figur, svängande rökelsekar. Andra konsoler avb. fig. 34 a, 38. Det finnes så tydliga likheter mellan portalers, konsolers och pelares skulptur, att hela bygget kan dateras efter portalerna. Portalernas mästare, den okände såsom »Neo-Iconicus» betecknade, har väl också varit kyrkobyggnadens arkitekt. Förmodl. omkr. 1270—85.²

¹ Jfr BROR SCHNITTGER, Hjälmen från Årnäs, Fornvännen XV, 1., samt HILDEBRAND, Sveriges Medeltid, II, 331 och DEMAY, Le costume d'après les sceaux, Paris 1880, s. 133.

² Jfr ROOSVAL, Ciceronen, s. 41.

Fig. 24. Tornportalen och n. stigluckan.
Turmportal und N. Kirchhofsportal.

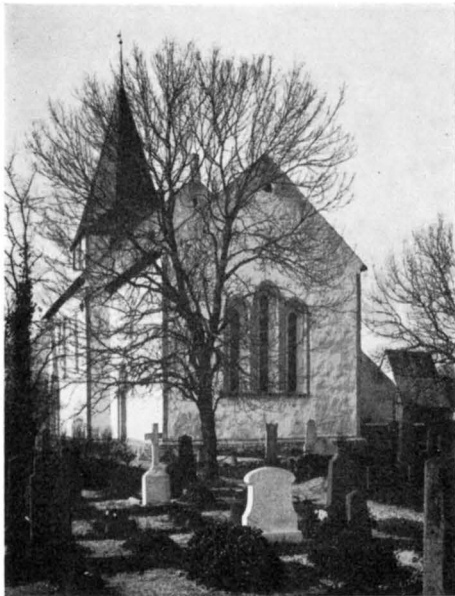

Fig. 25. Exteriör från s.ö.
Aussenansicht von SO.

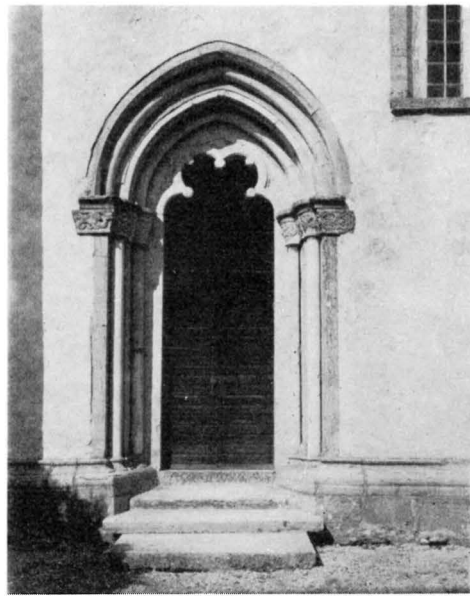

Fig. 26. Korportal.
Portal des Chores.

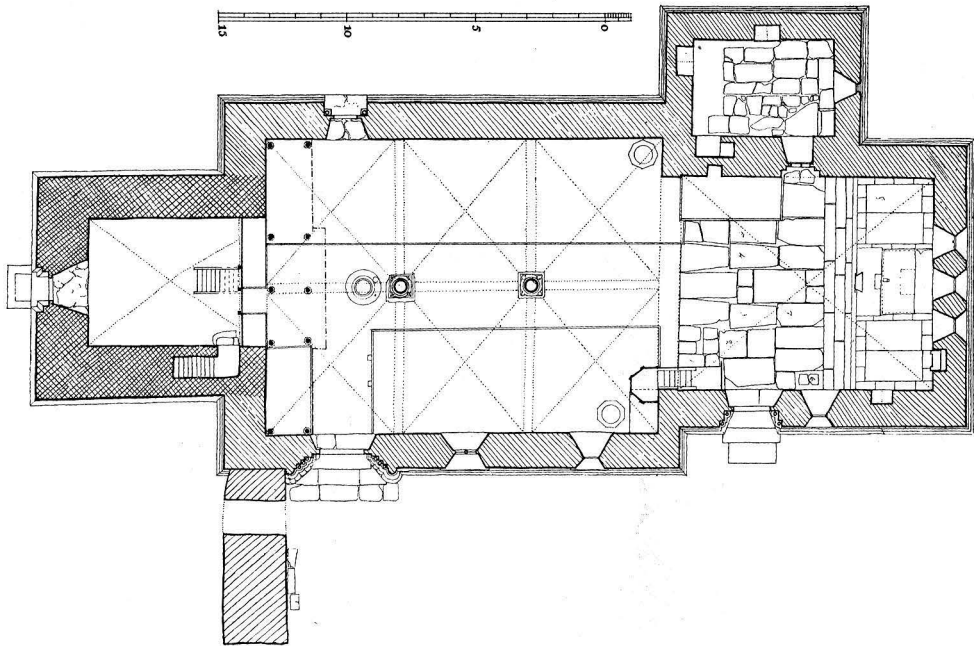

Fig. 27. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

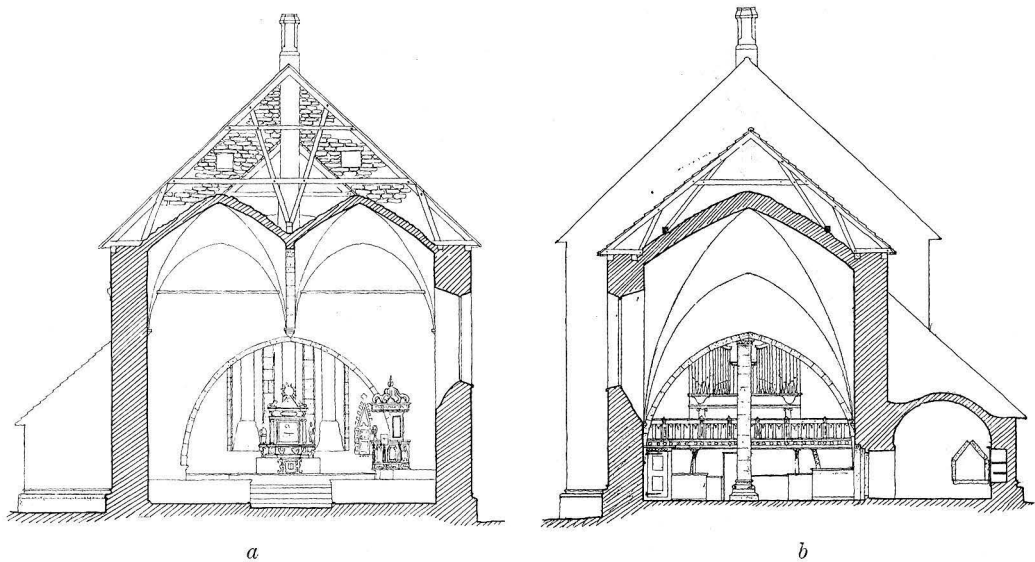

Fig. 28. Tvärsektion *a* av långhuset mot ö., *b* av koret mot v. Skala 1:300.
Querschnitt: *a* des Langhauses gegen O., *b* des Chores gegen W.

Takstolarna äro från nyare tid, men innehålla några vittrade urspr. bjälkar av tobaksbrun färg. Taken sänktes 1857 enl. inskr. å teckning, fästad vid en fattigbössa i långhuset, varå även urspr. tillståndet är avbildat.

Den tunnvalvda sakristian är möjligen samtida med kor och långhus, åtminstone planerad i ett sammanhang med dessa, då dess sockel har nästan samma profil.

Tornet har skråkantad sockel (se fig. 24), små ljusspringor samt klockhål lika kreneleringsöppningar, vilka, liksom motsvarande i Lärbro, torde erhållit denna form vid någon reparation, sedan murens övre del skadats, kanske 1740, då åskan slog ned i tornet. Tornportalen (fig. 24, 36, 45) är infattad i tornsockeln. N. anfangslisten är enkelt hålkälad, den s. mera påkostad, med rundstav samt växtornament; innerst en konsol med två tunna, lansettlika blad, lika en konsol i Rute långhus; längre ut två hörnknoppar (avbrutna), och en tunn smal spiralranka med treflikig bladavslutning av Lafrans typ (jfr s. 115). Denna huggna sten är snett inlagd, den gör intryck av att vara sekundärt infogad. Den yttre bågen har slutsten, under det att i den därinnanför följande bågens hjässa två stenar sammanstöta, dock ej alldeles i mittlinjen. Dessa bågar äro spetsiga, men den innersta, d. v. s. tympanonflisan, hopsatt av två block, är rundbågig. Ytbehandlingen är av intresse. Poster, karmar n. kapitällisten och tympanon förete vanlig streckad huggning, med omkr. 2 cm »bretturer». ¹ De båda yttre bågarna äro behandlade med omväxlande slipade fält och fält som streckats med darrande linjer. S. kapitålet är behandlat med pikhacka, dess ornament alldeles släta; å en yta ovanför palmetten förekomma samma darrande linjer som i yttre bågarna. Dessa iakttagelser tyda på att bågarna liksom det s. kapitålet äro resultatet av en moderniserande reparation, trol. omkr. 1250-talet, något som måste motiverats av den urspr. portalens dåliga tillstånd. Vid denna befästade kyrka vill man gissa att fientligt våld vid försök att forcera porten skadat bågarna och s. kapitälbandet. I bottenvåningen är fullt av runristningar, pentagram m. m. i putsen. Ovanför ringkammarens tältvalv öppnar sig ett högt spetstunnvalvt rum med valvvederlag i ö. och v. I rummets ö. mur en bred spetsig hjälpbåge, inom vilken nu befinna sig det gotiska långhusets v. gavel och de från denna uppmurade anfangen till långhusvalven (se fig. 30). Tornet synes ha haft följande byggnadshistoria: Det byggdes stumt mot en äldre kyrkas v. gavel, men hade i bottenvåningen ingen ö. mur (se fig. 50 b). Vid botten av andra avdelningen förenade man de båda ö. ändarna av n. och s. murarna med en spetsbåge, vilkens vederlag sammanknötos med en ännu befintlig förankringsbjälke. Ovanpå spetsbågen byggdes tornets ö. mur. Ett spets-tunnvalv slogs strax under klockhålen. Ett upptecknat datum, 1221, kan anses tillämpligt å tornet i denna form. Tornet i Fröjel, som också har ett högt beläget tunnvalv, är enl. samma uppteckning av 1222. — Tältvalvet över ringkammaren i Bunge torn är dock senare. Då det byggdes, begagnades v. gamla långhusgaveln som vederlag.

TORN

¹ En av EKHOFF använd term för finare kanthuggning. Jfr E. VIOLLET-LE-DUC, Dictionnaire raisonné de l'architecture française, II, Paris 1875, s. 249.

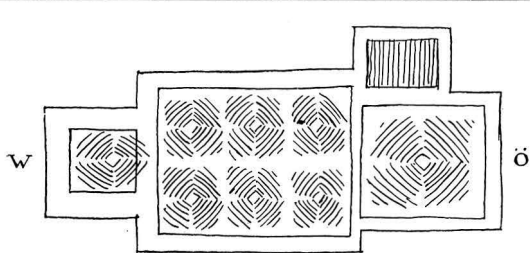

Fig. 29. Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbescema.

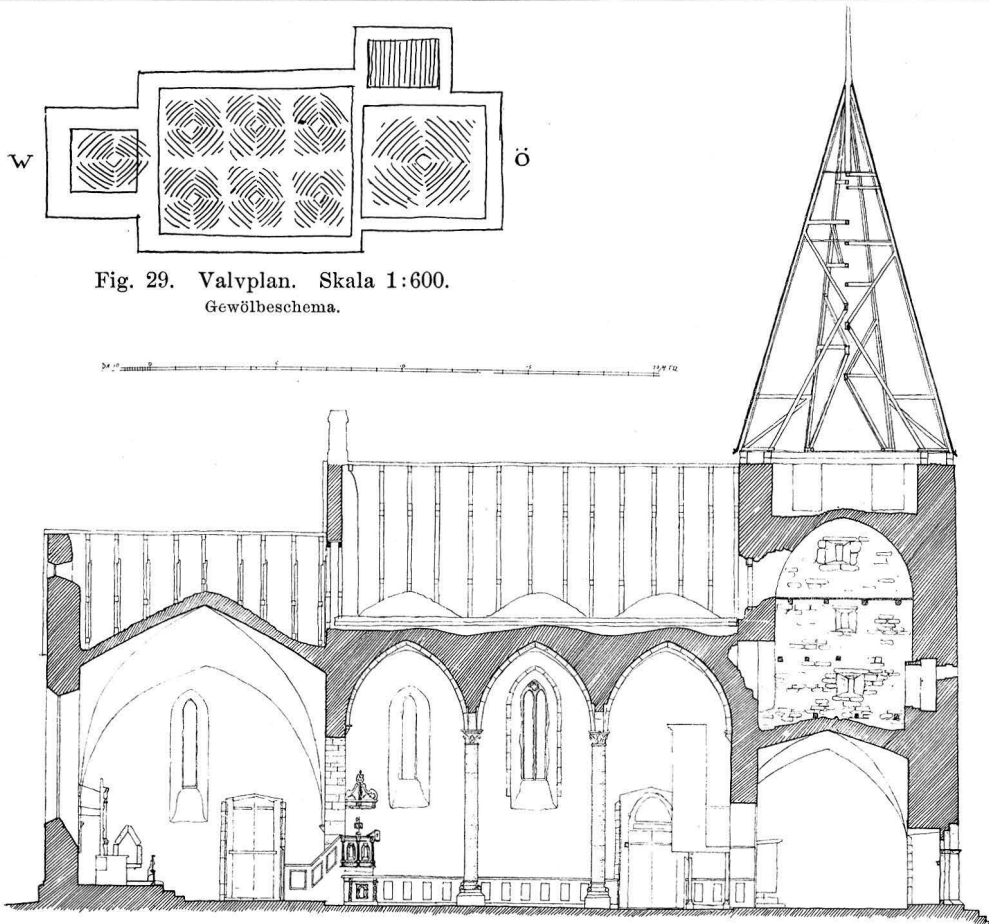

Fig. 30. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

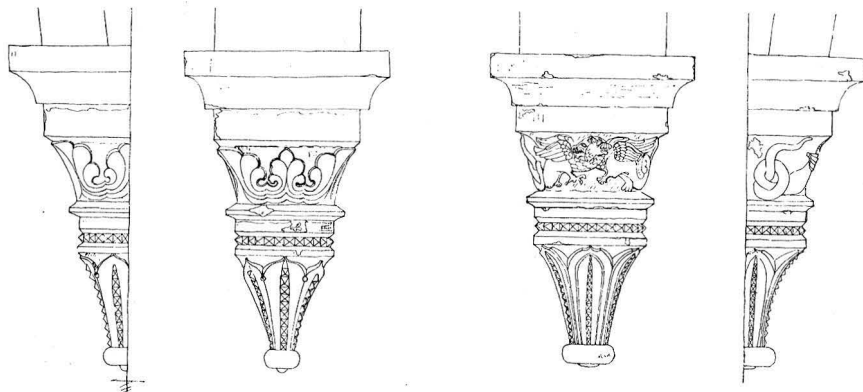

Fig. 34 a. Konsoler å n. långhusväggen. Skala 1:20.
Gewölbekonsolen an der Nordwand des Langhauses.

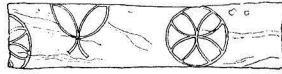
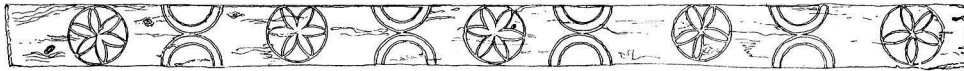

Fig. 31. Ornerad, medeltida planka framför altaret. Skala 1:20.
Planke mit mittelalterlicher Ornierung im Chore vor dem Altar.

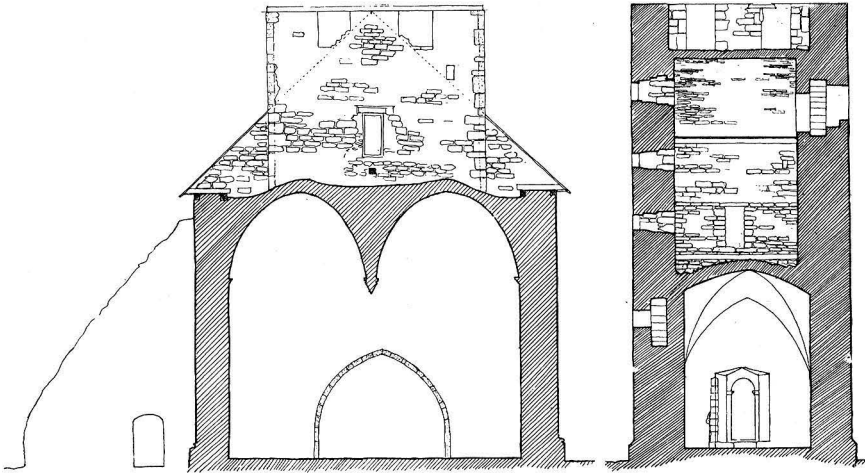

Fig. 32. Tvärsektion av långhusets v. travé mot v. Skala 1:300.
Querschnitt der W. Travée des Langhauses gegen W.

Fig. 33. Snitt genom tornet mot v. Skala 1:300
Querschnitt des Turmes gegen W.

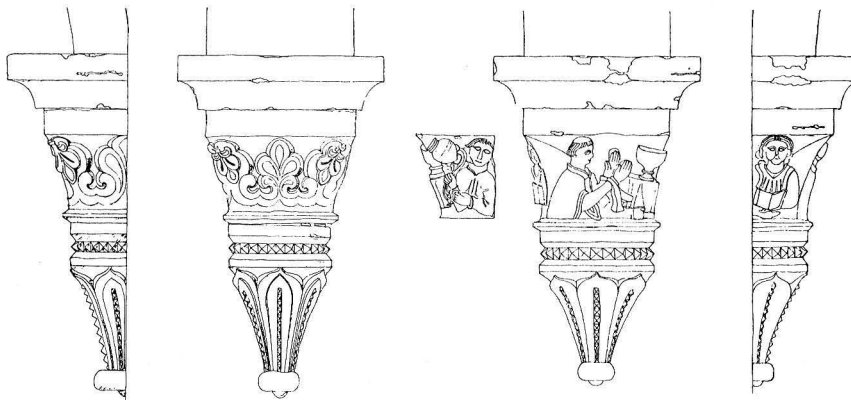

Fig. 34 b. Konsoler å s. långhusväggen. Skala 1:20.
Gewölbekonsolen an der Südwall des Langhauses.

*Kolonnerna ritade efter rester av de gamla.
Nu med 15 cm diam. insatta.*

Fig. 35. Långhusets sydportal, fasad och snitt. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses, Fassade und Querschnitt.

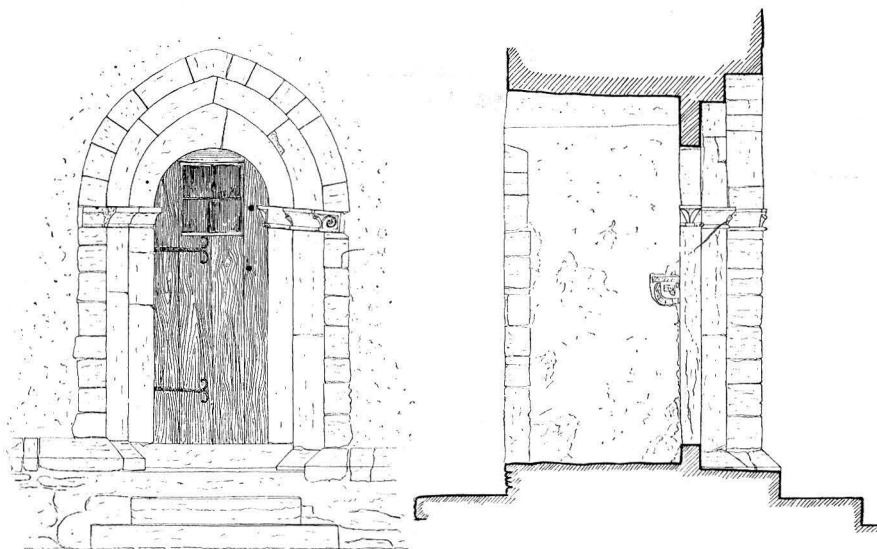

Fig. 36. Tornportal, fasad och snitt. Skala 1:60.
Das Turm-(West-)portal. Wahrscheinlich 1221, verbessert um 1250.

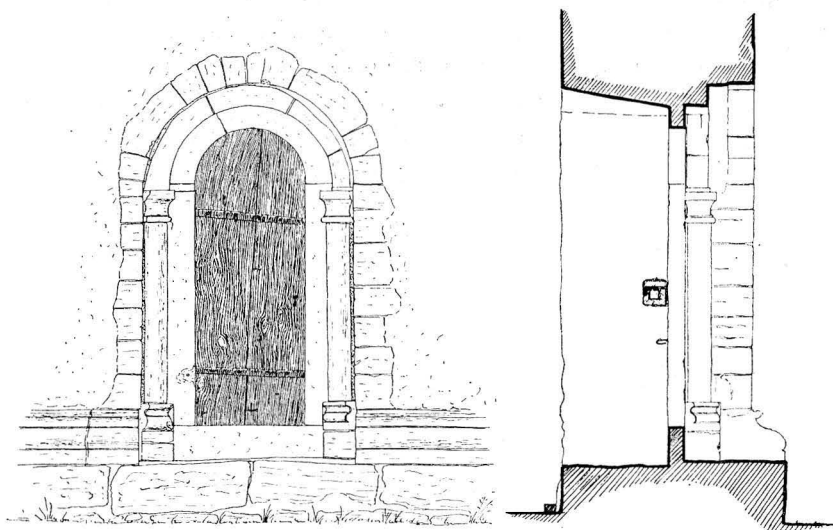

Fig. 37. Långhusets nordportal. Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses. Um 1169.

I denna gestalt efterbildades Bunge-tornet i Hall omkr. 1240—60 (fig. 96). Vi förmoda, att tältvalvet slogs vid århundradets mitt och att såväl denna åtgärd, som den nyssnämnda portalreparaturen och triumfkrucifixanordningen (s. 32, 38) förklaras av något yttre våld, som kyrkan lidit. Då slutligen c. 1270—85 nuv. långhuset byggdes, måste först tornets tältvalv stöttas av en ny mur med tornbåge (uppförd omedelbart v. om gamla långhusgaveln) och en belastningsmur ovan valvanfanget. Därefter revs gamla långhuset; det nya långhuset byggdes och ett genomtag gjordes i tornmuren ut till nya långhusvinden.

Det är antagligt att man i samband med det övriga höggotiska bygget också planerade ett nytt, stort torn. Kanske de å kyrkogården bevarade verkstyckena till en portal voro avsedda för det tilltänkta tornet (fig. 39, 40).

ÄLDRE
KYRKA

Den rundbågiga nordportalen (fig. 37) stammar från den äldre kyrkan, och torde utgjort dess långhus' s. portal. Nuvarande sakristiportalen har möjl. varit urspr. korets portal (synl. å fig. 47). Ytterligare upplysningar om gamla kyrkan gav restaureringsarbetet 1916, då golvet i långhuset upprevs samt rester av grundmurar påträffades. Dessas ungefärliga läge är synligt på planen (fig. 19), visserligen ofullständigt, men vi våga antaga, att absid funnits. Möjligen avses denna kyrka i TAXUSLISTAN, som anger året 1169 som Bunge kyrkas byggnadsdatum.

MURALMÅL-
NINGAR

Kyrkan är rikt och skönt prydd med kalkmålningar (fig. 51: *a—f*). På flera ställen synas konsekrationsskors. De tillhöra det understa målningsskiktet och äro liksom de utmed sköldbågar och korportal befintliga i grått och ställvis rött målade stenliknande orneringarna samtida med kor- och långhusbygget. Under 1300-talets senare h. ha de flesta figurala målningarna utförts. De äro ordnade efter ett klart ikonografiskt system, vars mest i ögonenfallande element är sviten av stora, stående apostlar och andra helgon, paraderande utmed båda långsidorna i hela kyrkan. På ö. väggen ses Kristus i majestät samt Nådastolen, d. v. s. Gud Fader med den korsfäste Kristus. Å v. muren en väldig yttersta dom: Kristus som världsdomare sitter i murens mitt, omgiven av förbedjarna, Maria och Johannes Döparen. De döda uppstå ur sina gravar, Paradiset symboliseras t. v. av en stad, ur vars tak Kristus reser sig i bröstbild, och å h. sidan i n. synes helvetets lågor med pinade själar; en biskop m. fl. på väg till helvetet; den onde med horn i pannan i en vagn utan hästar. Å n. väggen i långhuset äro mellan apostlarna inskjutna Korsfästningen, Nedtagandet från korset och, i mitten, den s. k. »Gregorii mässa», ett mirakel, varvid oblat och vin synbarligen förvandlas till Kristi lekamen och blod.¹ — I höjd med de stora figurernas fötter är ett

¹ Kanske egentligen icke »Gregorii mässa» utan en föregångare till denna. »Gregorii mässa» är en först under 1400-t. i konsten allmänt förekommande legend. Dess föregångare är en blöddande Kristus i halvfigur, som höjer sig ur sarkofagen, eller endast ur framställningens underkant; bakom honom syns korset; på och vid detta äro ofta passionens verktyg och andra attribut anbragta och bakom det hela, åtminstone i äldre exemplar, ett draperi. Denna s. k. Imago Pietatis (= medömkans tavla) utgjorde en andaktsbild, som förde åskådarens tankar på Frälsarens lidande i allmänhet. Framställningens urtyp anses ha funnits i kyrkan Santa Croce i Rom, där

Fig. 41. Gravhäll över Botulfs moder.
B. 1400-t. Skala 1:20.
Grabstein. Anfang des 15. Jhds.

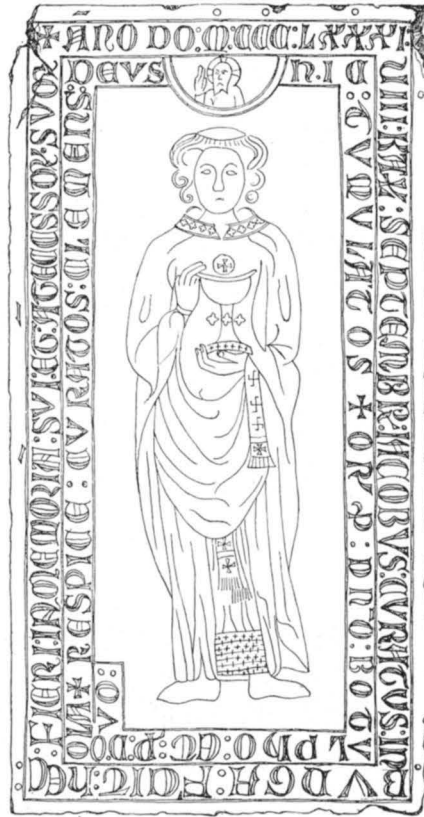

Fig. 42. Gravsten över kyrkoherden
Jakob, d. 1381. Skala 1:20.
Grabstein des Pfarrers Jakob, 1381 gest.

Fig. 38. Konsol på långhusets östvägg. Skala 1:20.
Konsole an der Ostwand des Langhauses.

Fig. 39. Del av tympanon till en ej fullbordad portal. Skala 1:20.
Bruchstück eines Tympanons für ein nie vollendetes Portal. Um 1270—85.

Fig. 40. *a* Bas och *b* kapitel, sannolikt för samma portal som fig. 39.
a Basis und *b* Kapitell desselben Portals wie Fig. 39.

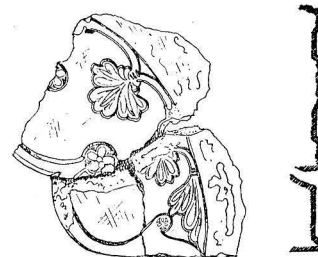

Fig. 39.

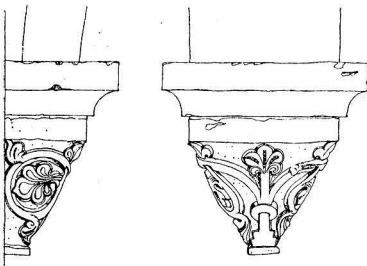

Fig. 38.

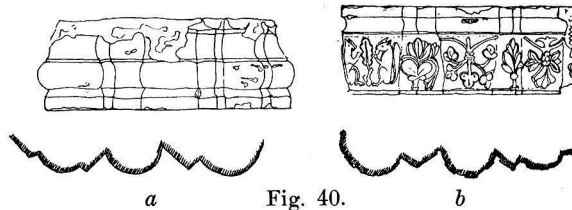

Fig. 40.

Fig. 43. Korportalens kapitälörnering.
Kapitellörnerung des Chorportals.

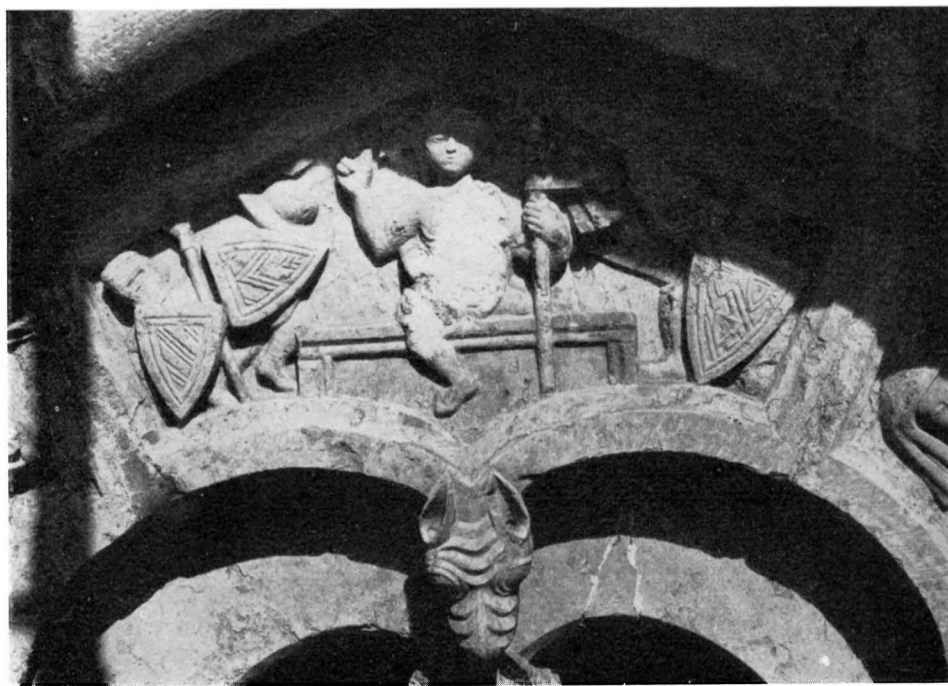

Fig. 44. Kristi uppståndelse, detalj av huvudportalens tympanon.
Auferstehung Christi im Tympanon des Hauptportals.

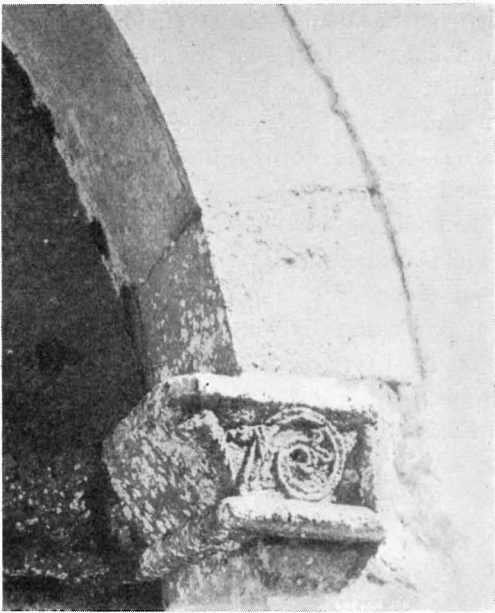

Fig. 45. Tornportalens s. kapitel.

S. Kapitel des Turmportals, wahrscheinlich eine Reparatur um 1250 des um 1221 gemachten Portals.

Fig. 46. Fattigstockens kapitel, sign. Lafrans.
Omkr. 1235—70.

Kapitel der Armenbüchse (urspr. Kreuzfixpedestals), von Lafrans, Um. 1235—70.

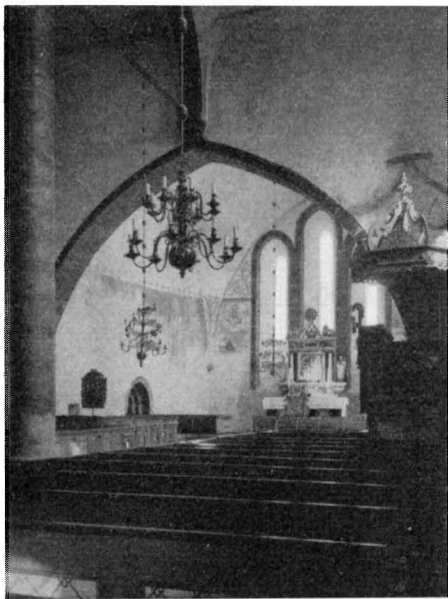

Fig. 47. Interiör mot ö.
Innenansicht gegen O.

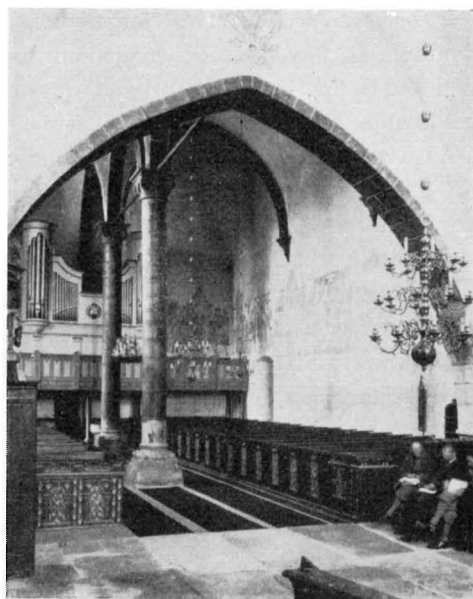

Fig. 48. Interiör mot v.
Innenansicht gegen W.

band av småfiguriga scener, trol. episoder ur de ovanstående apostlarnas historia, längst t. h. Kristi gravläggning. Därunder en sammanhängande fris, som trol. behandlar de »tiotusen martyrernas» historia, romerska soldater, vilka efter en segerrik drabbning på grund av en uppmaning från en ängel omvände sig till kristendomen och därefter ledο matyrdöden. Längst i ö. i samma register De vise männens tillbedjan och längst i v. Kristi intåg i Jerusalem och S. Mikael med gärningarnes vågskål. Å s. muren äro i höjd med apostlarnas fötter, scener ur deras legender. Alla figurer och scener äro förbundna genom hus och murar, bland vilkas tinnar änglar synas. Det är alltså den Himmelska staden, som, begynnande med den omtalade paradissymbolen å v. muren, sträcker sig runt kyrkans murar, m. a. o. kyrkan själv är genomträngd utav Gudsstadens bild. Färgstämningen är behärskad av rött och blått samt brungrönt, allt på vit botten. Målningen ter sig särskilt frisk på nordmuren, emedan inga svarta konturer där finnas, endast rena färgfläckar. Förmodligen beror detta dock på att de urspr. befintliga konturerna försvunnit med det övre putsskiktet, då målningarna framtogos. Nedanför figurerna å långhusets s. och n. väggar synas draperimålningarna. På s. väggen står i draperiet »Mathias Lüth 1707». Alltså ha målningarna restaurerats då, men förmodligen endast i ringa utsträckning, kanske blott inom draperimålningen. I stort sett äro Bunge väggmålningar autentiskt medeltidsarbete. Större delen synes ha tillkommit under böhmiskt inflytande, omkr. 1370—90. I koret finnas dock några figurer av tidigare, fransk-höggotisk karaktär, däribland en Johannes evangelist (fig. 5 *d*), trol. fr. b. av 1300-t.

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

I korets s. ö. hörn två väggnischer i ö. och en i s. Den ö., som har rektangulär öppning, är försedd med en genombruten, skulpterad och målad dörr, kopia av den nu i St. H. M. befintliga originaldörren (fig. 53) med framställning av Kristusbyst och knäböjande änglar, ungotiskt arbete av samma hand som Rute triumfkrucifix.

Altarpupsats, skulpterad av sandsten 1689 (se fig. 47).

I golvet framför altaret ett ornerat bräde (fig. 31), tillhörande något medeltida inredningsföremål.

Tronande S. Olof trampande trollet Skalle; ek. Berömt arbete av den anonyme s. k. Bungemästaren, 1300-talets början.² Nu i St. H. M. (fig. 52).

Triumfkrucifix saknas nu, men den fattigbössa (fig. 46, 49), som skildras s. 38 torde urspr. varit krucifixpedestal, och av dess dato kan förmodas, att krucifixet varit av ungotisk typ likt Rutes, gjort för den gamla kyrkan och övertaget till den nya.

Predikstol (se fig. 47) enl. inskr. byggd 1702. Dörren och trappäckets målning, den var förbunden med avlatsutfästelser under påven Gregorius den stores namn. Märk att en av urbildens väsentligaste detaljer — draperiet bakom Kristus — också finnes här i Bunge. Här finnes också i nedre vänstra hörnet en man med gloria och tonsur. Det är ovisst om denna får tydas som påven Gregorius den store, vilken enligt den senmedeltida legenden under mässans läsande erfor det stora miraklet. Jfr PANOFSKY, *Imago Pietatis*, i *Festschrift Max Friedländer*. Se även J. ROOSVAL, »*Imago Pietatis i Bunge*», i *Jorden runt* 1934.

² Utförligt skildrad i AF UGGLAS, *Träskulptur* s. 519 ff.

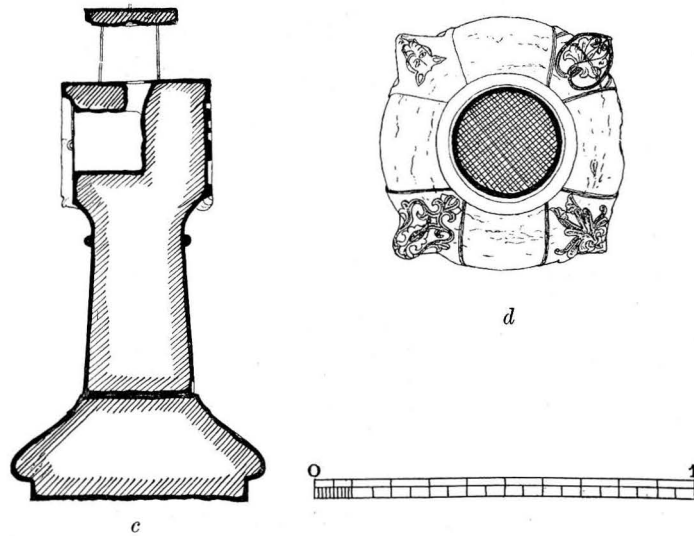
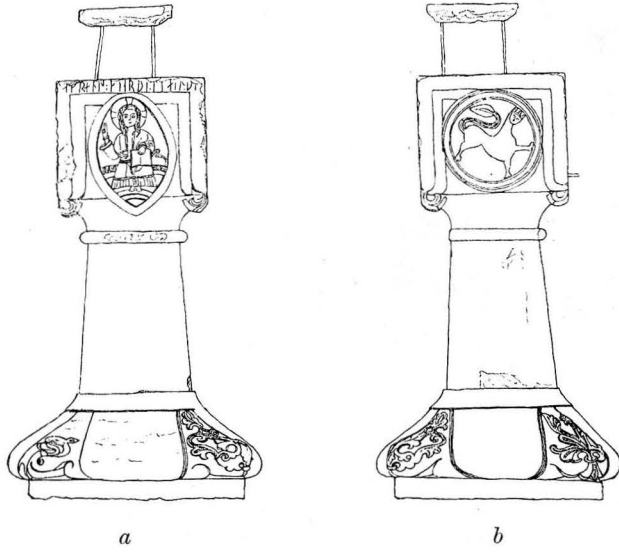

Fig. 49 a—d. Fattigbössan. Skala 1:20. (Jmfr fig. 46).
Die Armenbüchse. (Vgl. auch Fig. 46).

3. Sveriges kyrkor. Gotland II.

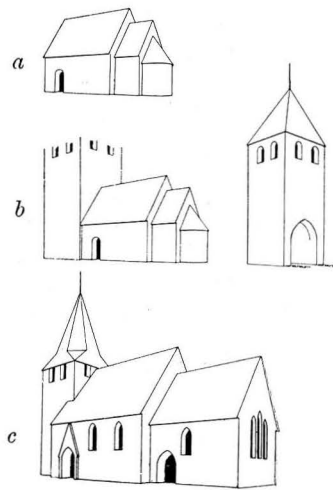
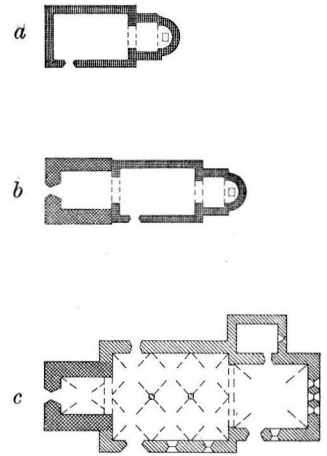
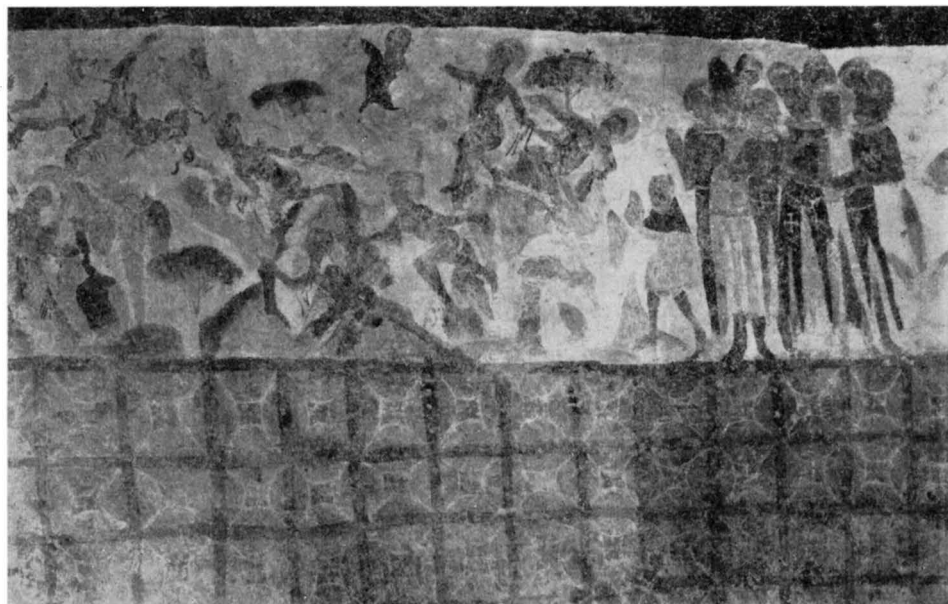

Fig. 50. Kyrkans utveckling. Skala 1:1 000.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

a

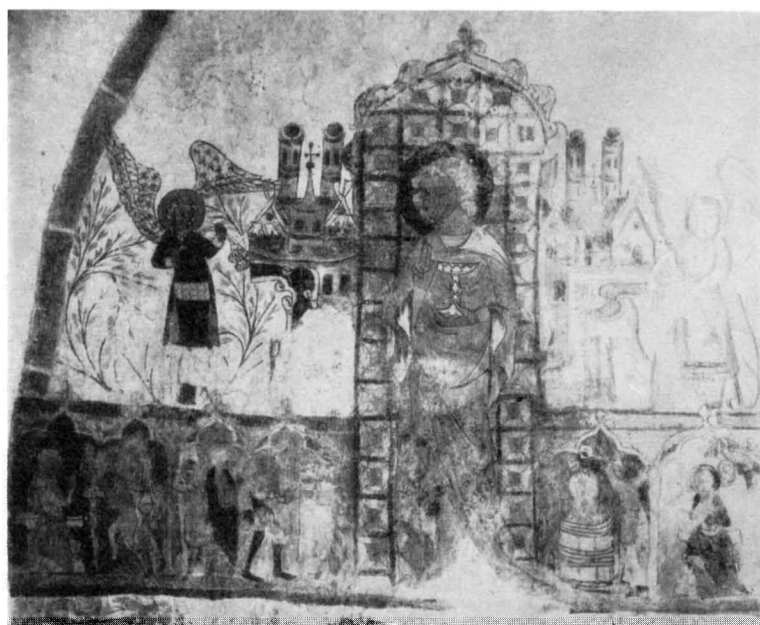
b

Fig. 51 *a—b*. Kalkmålningar å långhusets nordvägg. Omkr. 1370—90. *a*. Imago pietatis; *b*. De 10 000 martyrerne på Ararat.

Kalkmalereien an der Nordwand des Langhauses. Um 1370—90. *a*. Imago pietatis; *b*. Marter der 10 000 auf dem Berge Ararat.

c

d

Fig. 51 *c-d*. *c*. Korsfästelsen, målning å n. långväggen. Omkr. 1370—90. *d*. Johannes evangelisten, målning å korets ö. vägg. B. av 1300-t.
c. Kreuzigung Christi, Malerei an der Nordwand des Langhauses. Um 1370—90. *d*. Johannes Ev., Malerei an der Ostwand des Chores. Anfang d. 14. Jhds.

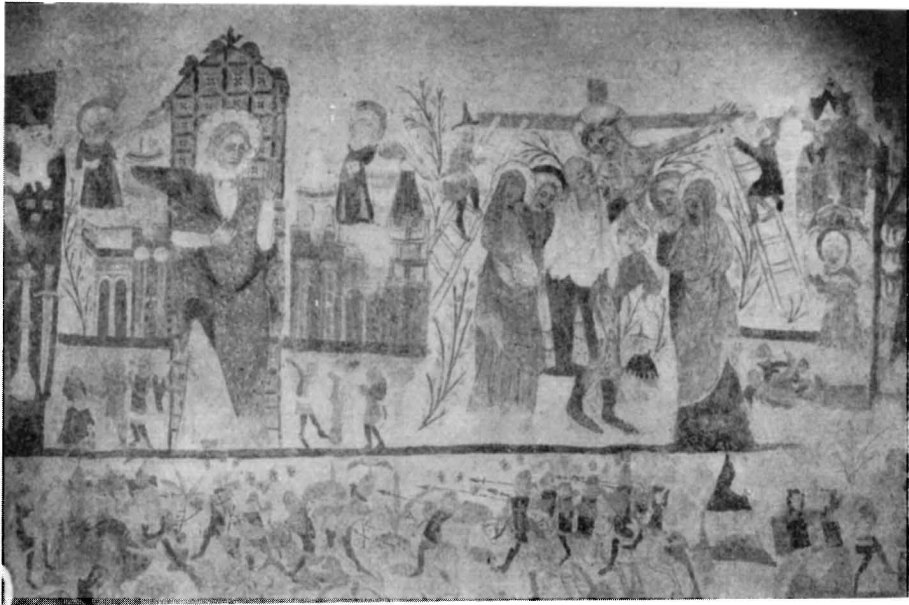

Fig. 51 e.

Fig. 51 f.

Fig. 51 e—f. e. Kvinnligt helgon, nedtagningen från Korset. f. Detalj av ryttarstriden.
Långhusets n. vägg. Omkr. 1370—90.

Malereien an der Nordwand des Langhauses. e. Weibliche Heilige, Kreuzabnahme. f. Reitergefecht.

Fig. 52. Sankt Olof. Av »Bungemästaren», 1300-t:s b. Nu i St. H. M. Foto A. T. A.

Hlg. Olof, vom sog. »Bungemeister», Anfang des 14. Jhds.

Fig. 54 (t. h.). Kvinnligt helgon. Relief i huvudportalens tympanon.

Weibliche Heilige vom Tympanon des Hauptportals.

Fig. 53. Snidad dörr till sakramentsskåp. Originallet i St. H. M., kopia i kyrkan. M. 1200-t. Foto A. T. A.

Tür eines Sakramentshäuschens. Mitte des 13. Jhds.

blå akantus på röd botten, är urspr. och erinrande om altarskrankets av omkr. 1700, allt framtaget 1917.

Dopfont av slipad kalksten, (fig. 23) utan uttömningshål; sedan 1917 på sin urspr. sockelhäll, strax v. om v. kolonnen, förut vid koringången. Å sockeln fatformig fördjupning med inåtgående avloppsränna för vattnets urtappande. H. (utom sockel) 86,5. Cuppans D. 72,7. Dj. 23,5. Sockelns H. över golvet 20,7. Trol. omkr. 1250.

De slutna bänkarna med ramverk i masurmålning samt dörrspeglar med blomstermotiv.

Fattigbössan i koret, av kalksten (fig. 46, 49) är signerad med runinskrift som tolkats »Lafrans gjorde denna sten» — sannolikt samme Lafrans som omtalas s. 115. Den torde tillverkats omkr. 1235—70 och tjänstgjort som krucifixpedestal kanske redan i den äldre kyrkan, säkert även i den nuvarande. I nyare tid ställdes den ut på landsvägen och ägde då ett litet stentak över penningespringan, vilket samtidigt var solvisare. 1917 flyttades den märkliga stensulpturen åter in i kyrkan.

Bland de många gravhällarna märkas Johannes Duckers, Botulfs fader † 1294; Botulfs moders med ristad bild av knäböjande präst, trol. 1400-talets början (fig. 41); en häll med arkitektonisk, ristad dekor, över Botwi, hustru till Botulf Ducker och hans son Lifridus, döda 1351; en med ristad bild av stående präst, Jakob, kyrkoherde i Bunge † 1381 (fig. 42), vars inskrift slutar med förbön för hans företrädare, »Herr Botulf och Herr Olof».

SAMMANFATTNING AV BUNGE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Absidkyrka, varav två portaler återfinnas i nuvarande byggnad, nämligen nordportalen och sakristiportalen. Sannolikt 1169.

II. Västtorn tillbyggdes sannolikt 1221; dess tältvalv liksom en förändring av västportalen tillhör emellertid följande period.

III. Pedestal för ett triumfkrucifix omkr. 1235—70, senare använd som fattigbössa. Av Lafrans Botvidarson. Ovansagda ändringar i tornet. Väggsåpsdörr. Dopfont.

IV. Kor och långhus rivats och nuvarande uppföres. Mästare Neo Iconicus omkr. 1270—85. Kyrkogårdsmuren uppföres.

V. St. Olofsstatyn av Bungemästaren. Vissa delar av muralmålningarna bl. a. Johannes evangelisten i koret. B. av 1300 t.

VI. Muralmålningar, senare h. av 1300-talet. Gravstenar 1351 och 1381.

VII. Sandstensaltaruppsats 1689, predikstol 1702.

VIII. Sänkning av sadeltaken 1857.

IX. Restaurering och framkallning av väggmålningarna 1916—18.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Kirche mit Apsischor (Fig. 50 a). Zwei Portale sind im jetzigen Bau wiederbenutzt: Als Nordeingang (Fig. 37) und als Sakristei-Eingang (Fig. 47). Wahrscheinlich 1169.

II. Ein Westturm wurde wahrsch. 1221 angefügt (Fig. 33, 50 b). Das »Zeltgewölbe» im Untergeschosse ist doch in der folgenden Periode gebaut, ebenso eine Reparatur am südlichen Bogenanfang des Westportals (Fig. 36, 45).

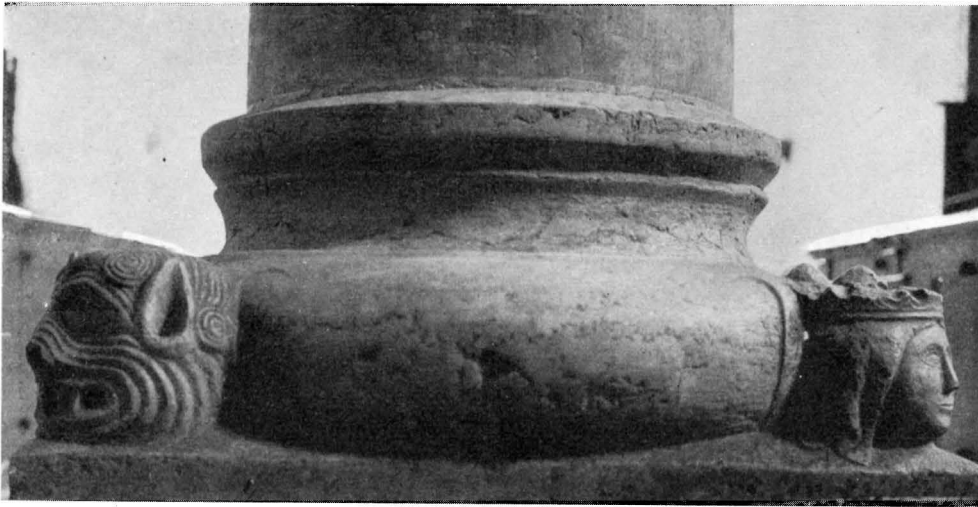

Fig. 55. Östra långhuskolonnens bas. Foto J. Roosval 1913.
Basis der Ö. Säule des Langhauses.

III. Eine kalksteinerne Säule, (Fig. 46, 49), später als Armenbüchse benutzt, wurde wahrsch. als Piedestal eines Triumphkreuzes ausgeführt c. 1235—70. Das Kreuz ist verschwunden. Oben genannte Veränderungen am Turme. Taufstein (Fig. 23).

IV. Schiff und Chor wurden nach Abbrechung der alten Kirche c. 1270—85 neu aufgeführt (S. Fig. 27, 30, 50 c). Als Meister des Baues wird ein Anonymus »Neo-Iconicus« angenommen der auch den hochgotischen Teil der Kirche zu Bro baute (Vgl. Bd. I, S. 237 u. f., besonders Fig. 281). Aus derselben Zeit: ein Grabstein 1294. Die mittelalterliche Friedhofsmauer, welche im westlichen Teil des Friedhofs aufbewahrt ist, hat noch Schiess-Scharten (Fig. 20). Sie scheint etwas älteren Datums zu sein als die Friedhofsportale, welche wohl ziemlich gleichzeitig mit dem grossen gotischen Kirchenbau entstanden sind (Fig. 21, 22).

V. S. Olof, hölzerne Statue vom sog. Bungemeister. Anf. des 14. Jhts (Fig. 52).

VI. Grosser Cyklus von Wandgemälden im Schiff und Chor. Bedeutende, interessante Arbeit. Es sind dargestellt u. a. die Apostel und ihre Legenden, die Marter der 10 000, die Passion, ein »Imago Pietatis« und an der Westwand — nach byzantinischer Sitte — das jüngste Gericht. Wichtiges Beispiel böhmischen Einflusses in der schwedischen Monumentalmalerei, wohl 1370—90. (Fig. 51 a—c, e, f). Grabsteine aus 1351 und 1381 (Fig. 42).

VII. Sandsteiner Altaraufsatz 1689, Kanzel, 1702 (Vgl. Fig. 47).

VIII. Die Dachstühle werden 1857 niedriger gemacht.

IX. Restauration mit Blosslegung der gotischen Wandmalereien 1916—18. Die schon durch die schöne Architektur des Neo-Iconicus hervorragende Kirche wurde durch die Entdeckung der Malereien eines der ersten Kunstdenkmäler Gotlands. Gleichzeitig erhielt der Ort ein erhöhtes Interesse für den Historiker durch Gründung und Wachstum eines vorzüglichen kulturhistorischen Freiluftsmuseums unter der Leitung des Volksschullehrers und Küsters Th. Erlandsson.

RUTE KYRKA

AV

S. HEDLUND.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1050, vartill ingen motsvarande del i nuvarande kyrkan kan påvisas.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN har i skilda editioner 1200 och 1260; vi följa WESTRÖMS och STEFFENS utgåva med årtalet 1260. — HILFELINGS JOURNAL.

KYRKANS ARKIVALIER brunno med prästgården d. 11 febr. 1871.

KYRKO-
GÅRDEN

Gamla kyrkogårdsmuren är lagd stumt mot stigluckorna, en i n. och en i s., båda med tjärade bräddtak. Ytterligare har funnits en i ö. längan, varav ännu de yttre posternas nedre stenar återstå. Avståndet dem emellan är 263. — 1932 är nytt kyrkogårdsområde tillagt i s. (fig. 73, där nya området dock ej utmärkts).

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Kyrkan (fig. 56—60, 65) gör ett helgjutet intryck, men visar sig dock tillkommen i fyra skift: Först koret i övergångsstil, därefter det ungotiska långhuset, sedan tornet av 1260, slutligen sakristian, trol. 1600. — Sockeln överallt skräkantad, korets brantare. Under spritrappningen har urspr. slätputs iakttagits. — En klumpigt byggd strävpelare i n. (1600-t.?) — Tornhuv och långhustak täckta med tjärade bräder, koret med tegel. — Golv överallt av trä, endast altarestaden lagd med gravhällar.

KORET

Korets hörnkedjor sakna putsrand. Alla muröppningar rundbågiga. Ö. fönstret i senare tid vidgat. Korportalen (fig. 63) i gott förband med korsockeln; tympanonflisan tvåbladigt skuren (jfr Bro korportal) samt sirad med enkla ristningar. — Korvalvet är av »pyramid»-typ, d. v. s. med de mest synbara sömmarna i diagonalerna och kapporna mellan dessa nästan flata, erinrande om korvalvet i Hellvi (1240-t., jfr s. 118). Rute-korets romanska hållning talar dock för en äldre datering, vi förmoda omkr. 1235. Dess v. slätputsade röste är synligt från långhusloftet, och härigenom bevisas koret vara den tidigast tillkomna av nuvarande kyrkans delar. Takstolen enl. inskr. i s. takfotsbrädet 1703.

LÅNGHUS

Från korloftet ses (fig. 58), inbakat i v. korgaveln, ett lägre, slätputsat röste av bredvinkligare typ, uppenbart ett äldre långhus' ö. röste, till vilket det nuvarande koret byggdes, sedan man rivit ett äldre kor. Nuvarande långhusets hörnkedjor begränsas av putsrand, 18 cm från hörnet (så ock tornets). Långhusets s. fönster äro spetsbågiga, dess n. rundbågigt. Så ock långhusets n. portal (fig. 64), vilkens sockel är gemensam med långhusets övriga. Tympanon även här tvådelat, ehuru djupare skuret än korportalens. Dörren, av tjärade furubräder, har medeltida järnbeslag. Portalen är tillmurad inåt kyrkan. — Långhusets spetsbågiga s. portal är av annan prägel (fig. 62). Kapitälens siras av raka stjälkar med diamantsnitt och litet mussel- likt blad; sockel i förband med långhusets; bågar med slutsten; tympanon fyrbladigt,

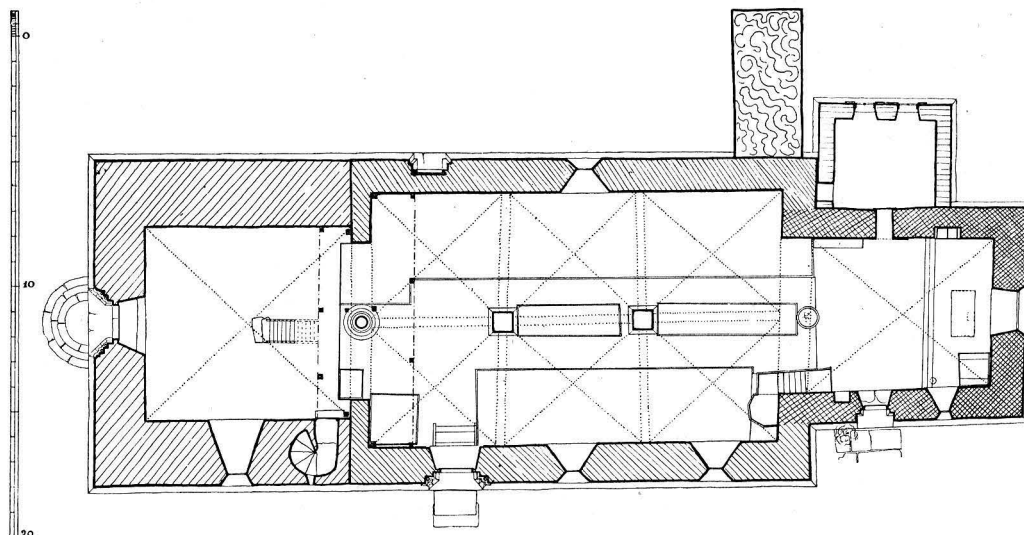

Fig. 56. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

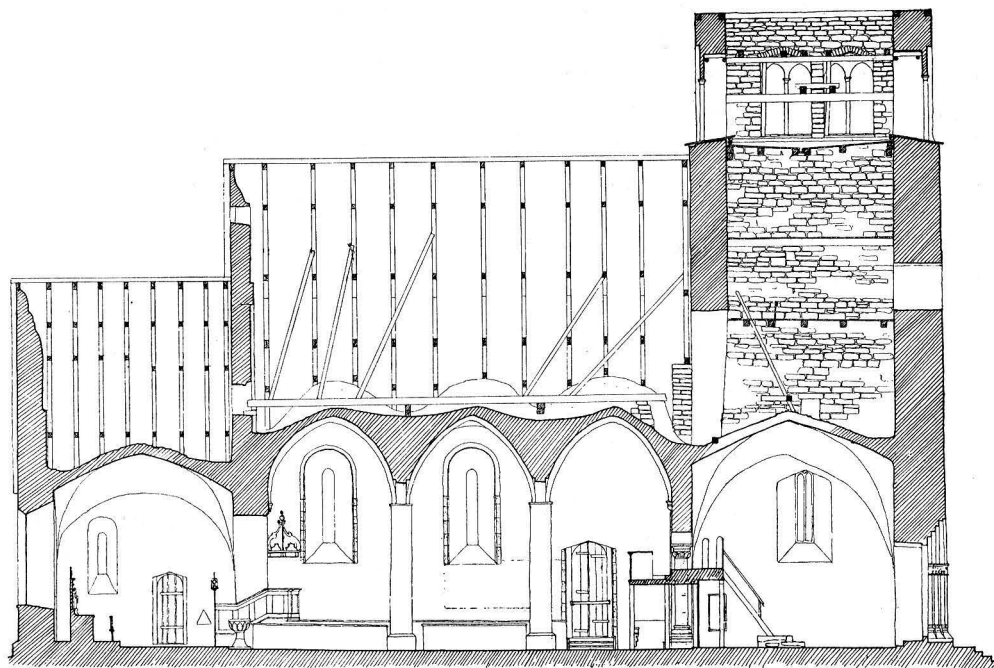

Fig. 57. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längssnitt gegen S.

den vänstra och mellersta av dropparna avslagna. — Långhusets sex tältvalv äro uppburna av konsoler och tvenne fyrkantiga murade pelare. På pelarbasernas ö. sida synes en utskjutande huggen sten med nedåtriktad palmett. Palmetterna äro av samma slag som de på gördelbågarnas konsoler å. s. muren (å n. muren förekommer på v. konsolen en annan dekoring, en bladslinga, spenslig och styv som metallarbete, fig. 68) och ha sannolikt dekorerat kapitäl å långhusvalvens urspr. stöd, som väl varit kolonner av vanlig gotländsk typ.¹ Stödets förändring till pelare skedde trol. 1674 enl. en av HILFELING läst inskr. Mot tornet öppnar sig långhuset i två bågar, vilka nu täppas genom en brädvägg, målad med draperi i rött och blått, enl. inskr. bekostat av Christian och Hans Krabbe från Sönderborg 1730 (ang. skepparna från S. se s. 122). — Takstolarnas virke mörkt och vittrat, möjl. medeltida. De anpassa sig i långhuset till valven, äro alltså icke urspr. Rester av äldsta, västligaste takstolen skymta bakom de vid välvningen uppmurade gavelklackarna s. och n. om tornets stora spetsbåge (jfr nedan). Det nu beskrivna långhuset (utan valv) jämte koret utgjorde före nuvarande tornets tillkomst en för sig avslutad helhet, som med en tunn västlig sköldmur anslöt till ett äldre, mindre torn. (Detta är icke medtaget i utvecklings-skisserna, fig. 74.) Långhusets tillkomsttid kunna vi beräkna efter korets, vars omsorgsfullt putsade v. fasad bevisar, att man icke gjort sig brådska, med det nya långhusets uppförande. Minst 10 år bör ha förflutit mellan de två byggnadsperioderna. Långhuset ligger alltså icke tidigare än omkr. 1245. Det upptecknade datum för Elinghems kapell — med långhusportal av liknande typ som här — 1240, gör dock antagligt, att Rute långhus icke heller bör dateras senare än omkr. 1245 (jfr s. 86, fig. 133).

Troligen fanns som sagt ett äldre västtorn mot vilket långhusets valv stöttat och som revs för att lämna plats åt det nya större tornet. Härvid måste till att börja med nedre delen av tornets östmur som bildade vestvägg i långhuset kvarstå. Denna mur ombyggdes försiktigt till en arkadgenomgång med pryddig mittkolonn (fig. 69). Härefter uppfördes nya tornets s., v. och n. murar till första våningshöjd och här slogs ett tältvalv, som mötte långhusvalven. Arkadkolonnen gav tillräckligt stöd under långhusets valvkonsol, men samtidigt var skillnaden mellan långhus och torn så uppluckrad och förtunnad, att dessa avdelningar syntes mera förenade än skilda. Denna förträffliga rums-komposition är nu totalt fördärvad genom skärm och läktaranordning. Tornet fortsattes uppåt, varvid dess ö. mur tillkom, buret av en väldig spetsbåge. I botten av denna är en ofantlig förankringsbjälke inlagd, motverkande bågens sidotryck (jfr Bunge tornbygge fig. 50 *b*). Tornets breda underparti smyckas i n. och s. av loggior med rundbågiga arkader på kopplade kolonner, under luttak av tjärade bräder. I tornets bottenvåning ett urspr. s. fönster med spröjsverk av kalksten; överst spetsbågiga ljudgluggar i alla väderstreck, delade genom kolonner. — Tornportalen (fig. 61) i v. är kyrkans största och rikaste, med lambrequinformat tympa-

TORNET

¹ BRUNIUS, a. a. s. 68, anser pelarna urspr.

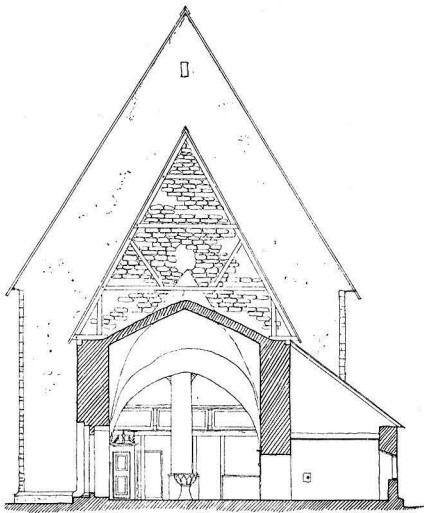

Fig. 58. Tvärsektion av koret mot v.
Skala 1:300.
Querschnitt des Chores gegen W.

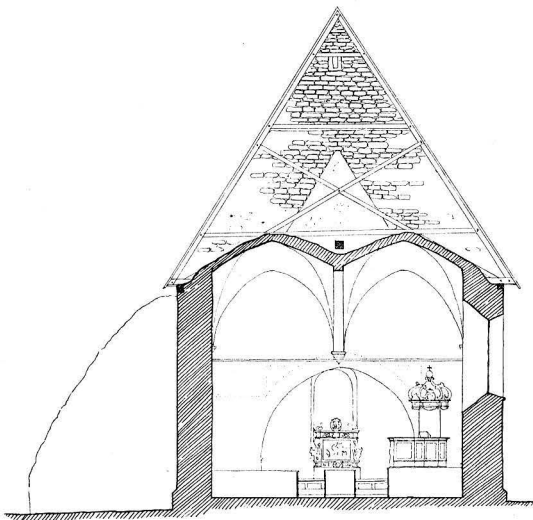

Fig. 59. Tvärsektion av långhuset mot ö.
Skala 1:300.
Querschnitt des Langhauses gegen O.

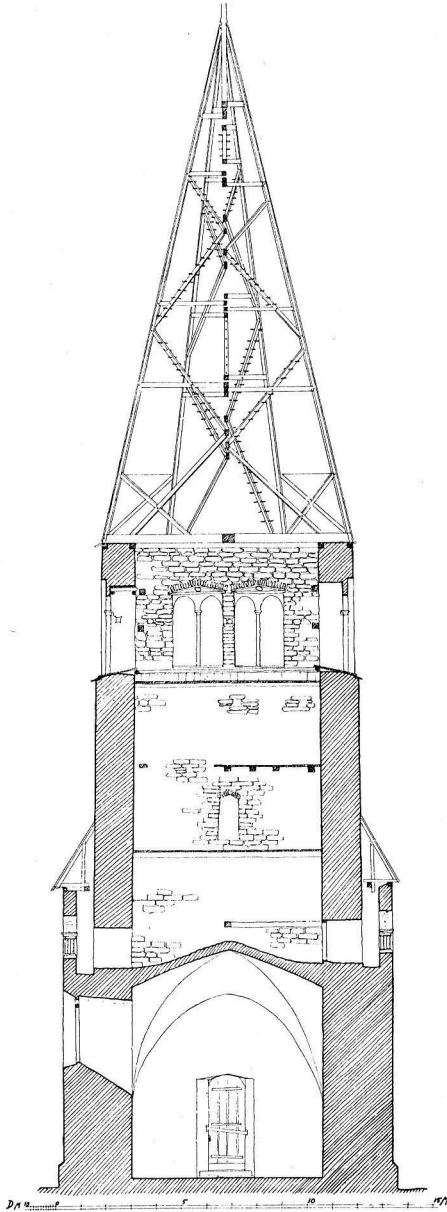

Fig. 60. Sektion av tornet mot v.
Skala 1:300.
Schnitt des Turmes gegen W.

non. På det n. kapitalbandet musselblad på refflade skaft, på det s. rosetter samt ett människohuvud. — Tornet som helhet, med loggior och lambrequinportal i v., måste stå i samband med den stora, närbelägna Stenkyrka och alltså ha tillkommit efter det datum, vi tro tillämpligt på Stenkyrke torn — 1255. Ett för Rute bevarat årtal, 1260, skulle alltså väl kunna tänkas gälla tornet och — med en viss marginal — även långhusvalven.

SAKRISTIA Sakristians sockel är murad, utan huggen täcksten. Bräddtäckt pulpettak, rektangulära fönster. Trol. byggd på 1600-talet.

MURAL-
MÅLNING

I långhusets v. travé finnas å såväl s. som n. muren medeltida kalkmålningar. Urspr. har en svit av dylika sträckt sig runt långhuset, men då de längre ö. ut vid avkalkningen år 1873 voro mindre väl bevarade, överkalkades de på nytt. Målningarna befinna sig på insänkta fält, i det murarna i övrigt täckts med tjock puts. På s. väggen: (fig. 71 *a, b*) fem scener ur Katarinas av Alexandria legend: 1) hon anklagas inför en konung; 2) hon disputerar med nio lärda män, överbevisar dem om kristendomens sanning; 3) hon betraktar ett bål, varpå de lärda, som bekant sig till kristendomen, lida dödsstraffet; 4) Konungen presiderar till häst över Katarinas svärdshjult-martyrium; men hjulet brister, och bödlarna ligga slagna; ovanför scenen är ett konsekrationskors inmålrat; 5) Katarina halshugges. — Härskande färger: svart och orange-röd-brunt. Det målade fältet på n. muren framställer Nattvardens instiftande och Kristus i Getsemane. — Målningar av liknande slag finnas flerstädes på Gotland, bl. a. i Norrlanda kyrka. Tillkomsttiden ligger mellan 1430 och 60.¹

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altaruppsats, målad sandstensskulptur, enl. namnskiffret å krönet fr. Kristian IV:s tid, med framställning av Abrahams offer och på sidorna Moses och Aron. En målad inskr. å predellan »H. I. S. 1701» avser målningen. Altartavlan har urspr. tillhört Visborgs slottskyrka; lämnades sedermera av Kungl. Maj:t till »Wisby stads-kyrka», från vilken den 1681 såldes till Rute för 34 d. smt.²

I ringkammaren står ett triumfkrucifix av polykromerad ek (fig. 70). Den nuvarande bristfälliga färgen synes stamma från 1700-talet och döljer trol. medeltida färg. Korsstammens nedre ända, som säkert avsetts att intappas i en tvärbjälke eller annat stöd i triumfbågen, är avsågad. 1200-talets mitt. Figurens H. 171. B. 153,5. Korsets H. 358,5 och B. 280. Hängde på Brunii tid å skeppets n. mur, urspr. i triumfbågen, för vilken måtten passa.

Predikstol, enl. inskr. under nuvarande ekimiterande färg (1873) tillverkad 1733, pryddigt arbete med skulptur och inläggningar.

Av korbänken återstår blott ryggen, vilken nu bildar panel å korets n. vägg, bl. a. omgivande sakristiingången. Över denna står ristat: »ANNO 1605 BLEF KOREN GJORD».

¹ Jfr BENGTT SÖDERBERG, Två Gotländska målarskolor på 1400-talet, i Ymer 1933, s. 273 ff.

² RICHARD STEFFEN, i Gotl. Arkiv III, 79.

Fig. 61. Tornportal. Antagl. 1260. Skala 1:60.
Turm-(West-)portal. Wahrsch. 1260.

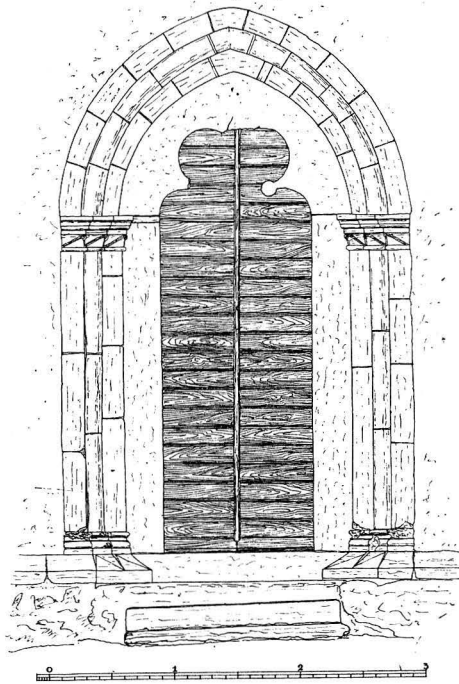

Fig. 62. Långhusets s. portal. C. 1245.
Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Um 1245.

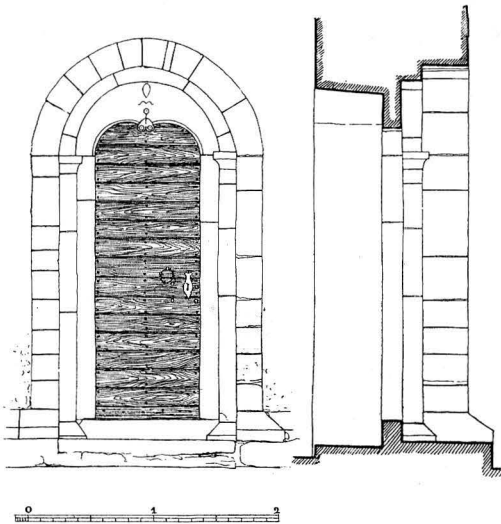

Fig. 63. Korportal. C. 1245. Skala 1:60.
Das Chorportal. Um 1245.

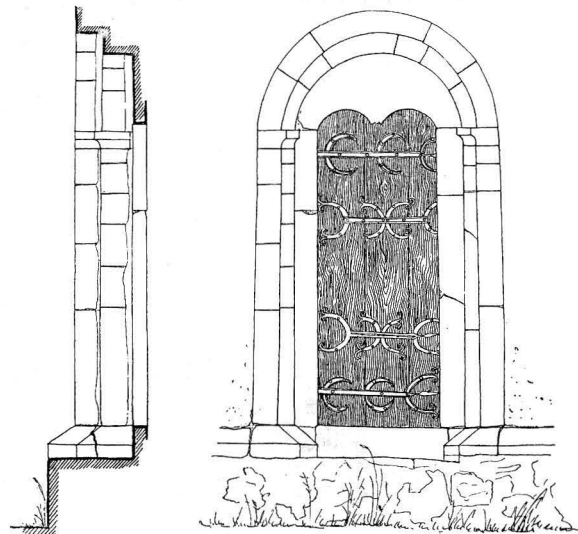

Fig. 64. Långhusets n. portal. C. 1235. Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses. Um 1235.

Fig. 65. Exteriör fr. s.v.
Aussenansicht von S. W.

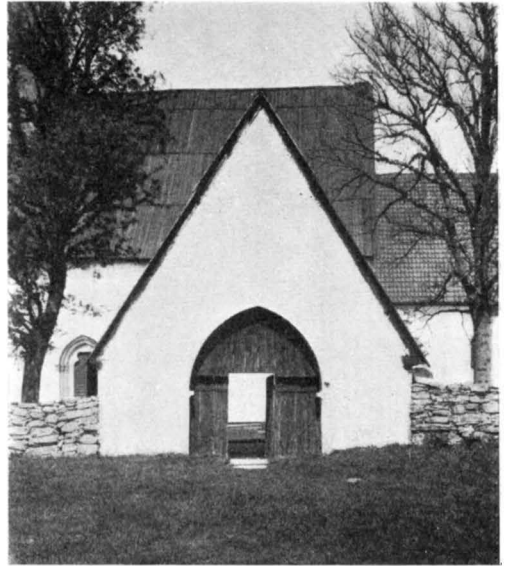

Fig. 66. Södra stigluckan.
Südportal des Friedhofs.

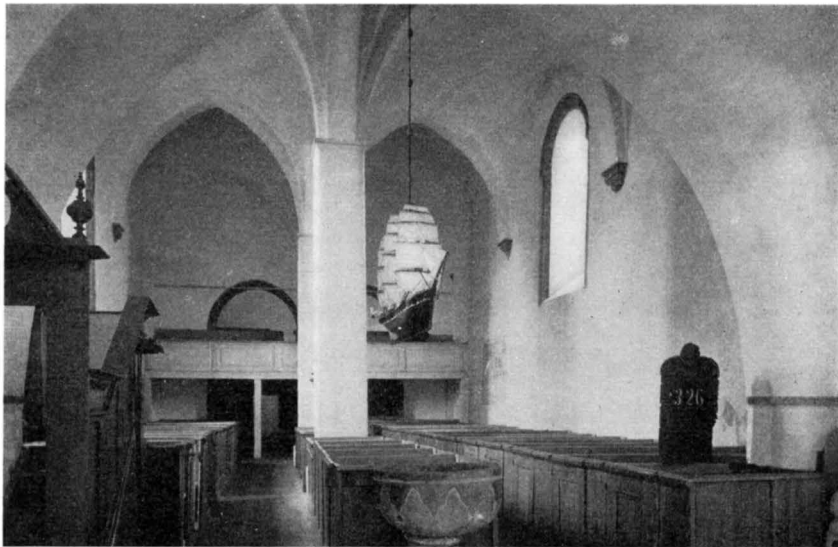

Fig. 67. Interiör mot v. Foto i A. T. A.
Innenansicht gegen W.

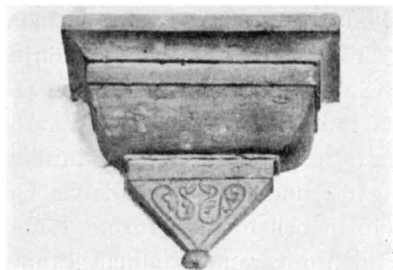

Fig. 68. Konsol å n. långhusväggen.
Konsole an der Nordwand des Langhauses.

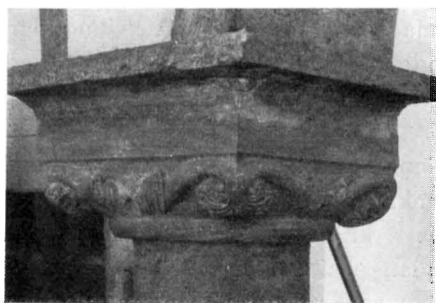

Fig. 69. Kapitäi i tornbågen.
Kapitell der Säule des Turmbogens.

Fig. 70. Triumfkruzifix. M. 1200-t.
Triumphkruzifix. Mitte des 13. Jhds.

Fig. 71 a—b. Kalkmålningar på långhusets s. vägg. Scener ur Katarinas av Alexandria legend. 1430—60.

Kalkmalereien an der Südwand des Langhauses. Legende der hlgn Katharina von Alexandria. 1430—60.

Bänkkvarterens anordning stammar från 1800-talet, ehuru materialet är hämtat från äldre bänkar. En del inskriptioner och årtal äro ristade i träet, svagt skönjbara under målningen, t. ex. å främsta bänken i mittkvarteret: DINNIS WESTREM: OCH JACOP ALBY: BETALT DENE STOL 1643. På n:o 4 i samma rad: CHRISTOPHER LILVALA 1671. På fotpallen: 1726. Bänkinredning, fördelad på gårdarna, fanns alltså före mitten av 1600-talet. Intressantare är det material, som ingår i underredet och delvis i den övriga bänkkonstruktionen. Virket är hård, grovt bilad och omålrad furu. I underredets delar finnas urtagningar och tapphål, vilka i den nuvarande sammansättningen icke hava någon uppgift. Några plankor hava den prismatiska genomskärning, vilken återfinnes i äldre gotländska trähus, t. ex. i Lunderhagestugan i Bunge Kulturhistoriska Museum¹. Dessa delar, alltså syllar och slåar, äro oornerade. Sittbrädet i N:o 8 å manssidan, mittstöd å N:ris 4, 5 och 9 i samma sida, samt N:o 8 å kvinnsidan, prydas av ett ornament av cirkelristningar, tydande på medeltid. Virkets ursprungliga användning är emellertid oviss.

Enkel, vitmålad läktare, med kammarorgel.

Dopfunten (synlig å fig. 67) av kalksten, utan uttömningshål, nästan mitt under triumfbågen. Nyare målning i gråbrun marmorering. Omkr. 1245. H. 114. B. 84. Dj. 33,5.

Ljuskrone av mässing för 12 ljus i två kransar, krönt av dubbelhövdad örn, enl. inskr. fr. 1725. H. 61,5. Hänger i skeppet mellan pelarna.

Bland gravhällar märkes en med ovanligt stora runor och fragment av djurframställning i relief (1100-talet) utanför långhusportalens tröskel, Säve n:r 13; en med runskrift (över Sighielm) samt bandornament (fig. 72) trol. omkr. 1230—60. Säve n:r 10. Nu i G. F. En liknande, dock utan inskr., i kyrkogårdens s. ö. hörn. — Två hällar, en över Gangwids syster och en över hans bror, utanför korportalen, med majuskelinskrift, 1200-talet. En av LEMKE omtalad häll över »Dominus Gangwidus», d. 1229, har icke återfunnits. — Gravhäll bakom altaret över BØPE ANDERSSON WESTR, d. 1640. — Två epitafier av kontursågat trä med målning, skadade. 1600-talet.

SAMMANFATTNING AV RUTE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Kyrka av obekant utseende, varav en rest av ö. långhusgaveln synes, inbakad i nuv. korets v. gavelröste. 1100-talet eller äldre.

II. Nuvarande kor bygges till det gamla långhuset i övergångsstil omkr. 1235 (fig. 74 *a*).

III. Nuvarande långhus i ungotisk stil, omkr. 1245 (fig. 74 *b*). Dopfont.

IV. Torn med loggior i n. och s. samt portal i v. Triumfkrucifix. Antagl. 1260 (fig. 74 *c*). Samtidigt: långhusets valv.

V. Kalkmålningar i långhuset, omkr. 1430—60 (fig. 71 *a, b*).

VI. De urspr. kolonnerna ombyggda till pelare. Sakristian n. om koret, korbänk, prästbänk, bänkkvarter, epitafier. 1600-talet (fig. 67).

VII. Takreparation, avbalkning i tornarkaden, predikstol, belysningsmaterial. 1703—1733.

VIII. Allm. reparation av kyrkan. 1873.

¹ Se ERLANDSSON, Kulturhistoriska Museet i Bunge, vägledning för besökande, Sthlm 1914, s. 13 ff.

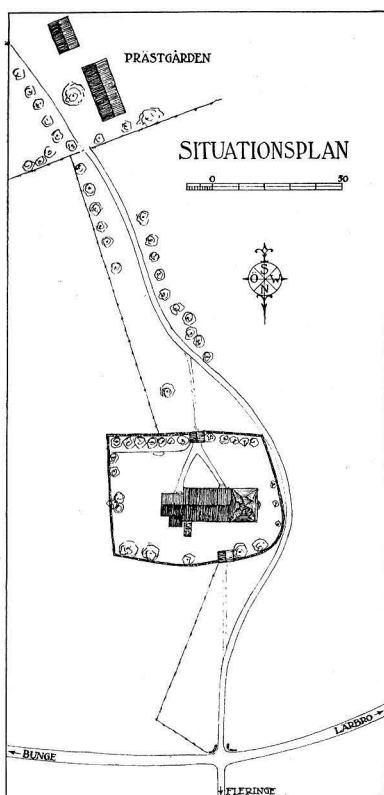

Fig. 73. Situationsplan. Skala 1:3 000.
(Söder uppåt).
Lageplan.

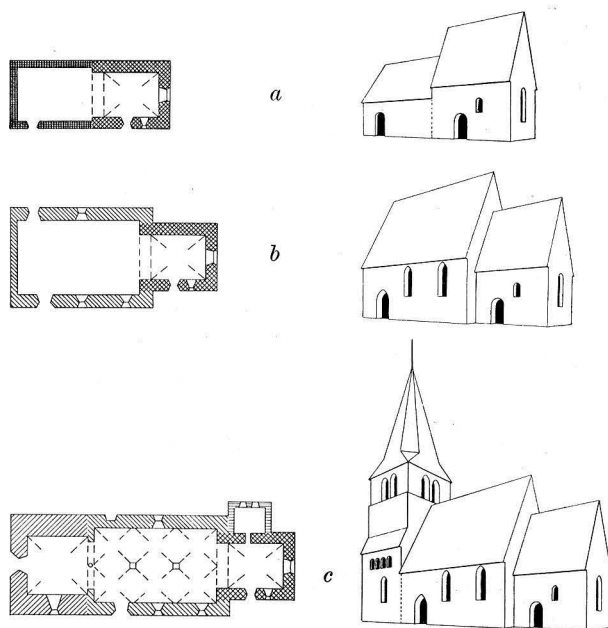

Fig. 74. Kyrkobyggnadens utveckling. Skala 1:1 000.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

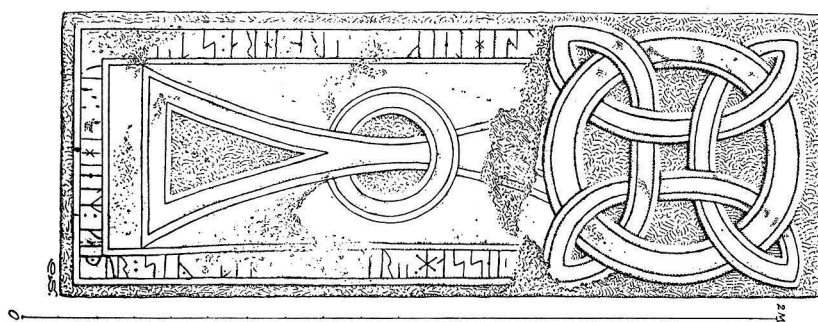

Fig. 72. Sighjälms gravsten. C. 1230—60. Efter teckning av
Olof Sörling, i A. T. A.
Grabstein. 1230—60.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Älteste Spur einer Steinkirche in Rute ist der Giebel eines früheren Langhauses, welcher vom Boden des jetzigen Chores sichtbar ist (Fig. 58). 12. Jhd. oder älter.

II. An und auf dem genannten alten Schiffsgiebel wird der jetzige Chor um 1235 in Übergangsstil gebaut (Fig. 74 *a*). Das Gewölbe ist kuppelähnlich mit Nähten in den Diagonalen so wie andere Chorgewölbe in ganz frühen gotländisch-junggotischen Kirchen, z. B. Hellvi (unten Fig. 176).

III. Das alte Schiff wird abgebrochen, das noch bestehende in junggotischem Stile aufgeführt, um 1245. Triumphkruzifix (Fig. 70). Taufstein (Fig. 67).

IV. Um 1260 wird ein Westturm mit Loggien nach Norden und Süden gebaut. (Fig. 74 *c*). Gegen die geläufige Sitte wird das Hauptportal (Fig. 61) im Westen verlegt (sonst immer im Süden); n Nord-Gotland ist eine begrenzte Gruppe von ausgesprochenen Westfassaden: Tingstäde (Bd. I. S. 147 ff.) Stenkyrka, (Bd. I. S. 55 f.) Rute, Fleringe (Unten S. 54) Lärbro (Unten S. 98). Langhaus und Turm werden gleichzeitig gewölbt.

V. Kalkmalereien im Schiffe (Fig. 71 *a, b*): Passion und Katharinenlegende, 1430—60.

VI. Die ursprünglichen Säulen werden in Vierkantpfeiler verwandelt. Sakristei, Gestühl, Epitaphien (Fig. 56, 67). 17. Jhd.

VIII. Der Turmraum wird durch eine Bretterwand vom Schiffe getrennt. Kanzel, Beleuchtungsarmatur 1703—33.

Fig. 75. Interiör mot ö.
Innenansicht gegen Osten.

FLERINGE KYRKA

ANNEX TILL RUTE

AV

S. HEDLUND.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVBILDN.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1232. — HILFELINGS JOURNAL.

KYRKANS ARKIVALIER: Förstörda vid Rute prästgårds brand.

Kyrkogårdsmur och v. stigluckan (fig. 77, 79) äro byggda i förband med varandra, och en utkragning i n. stiglucksväggen antyder större urspr. höjd för kyrkogårdsmuren. I v. röstet en vittrad kalkstensskulptur, en grotesk naken figur med benen uppdragna. En stiglucka har även funnits rakt n. om tornet, där posterna ännu synas, byggda av något mindre stenar än kyrkogårdsmuren (fig. 77). B. mellan posterna 350. En stor utvidgning åt s. av kyrkogården skedde 1927 (icke inlagd å fig. 77), varvid den gamla s. murlängan bibehölls, försedd med enkel genomgång.

KYRKO-
GÅRDEN

Kor och långhus byggdes enhetligt i tidig ungotisk, delvis övergångsstil (korportalen, den rundbågiga triumfbågen) trol. 1232 (fig. 76, 78, 80, 82). Tornet anslöt sig fullt passande härtill, trol. omkr. 1260, sakristian tillades i nyare tid, trol. före 1650. Skråkantad sockel överallt, något annorlunda för sakristian. Å alla tak tjärade bräder.

KYRKO-
BYGGNADENS
DELAR

Vi betrakta först den äldre kyrkodelen, långhus och kor. Långhusets v. gavel-
röste med urspr. puts är synligt från 2:a tornavdelningen. Hörnkedjorna och om-
fattningarna sakna putsrand. Urspr. spetsbågiga smala fönster. Samtliga muröpp-
ningar ha slutsten i spetsbågarnas hjässa. Korportalens flisa rundbåigt utskuren
med (avslagen) »droppe» (fig. 82). Långhusportalens motsvarande kontur är spets-
båig med bibehållen »droppe». Kolonettkapitälerna här utan täckplattor (fig. 83). Spår
av kalkmålning synas å n. långhusväggen (bruna vågiga band under två lager puts)
samt å den s. vid predikstolen (torso, skägg och v. arm av den korsfäste, bruna kon-
turer), m. 1400-talet. Valven av tälttyp med sköldmurarnes övre del byggda ovanpå
de egentliga murkrönen. Valven måste anses urspr. planerade enär genomgångarna
i röstena passa till valvens nivå, men välvningens utförande torde skett senare.
Mittkolonnens bas är överdrivet stor i förhållande till skaftet, vilket förklaras av
uppgiften att kolonnen skulle ha tillhört Ganns ödekyrka, men flyttats hit efter Fleringe
brand 1676¹. Kapitålet passar däremot i skala till rummet och synes alltså urspr.
tillhört kyrkan. Troligen blev urspr. nedre delen av kolonnen brandskadad 1676,
varpå valvsystemet och kapitålet stöttades med en träkonstruktion och den skadade
kolonnbasen utbyttes mot en som hämtats i Gann. Basen är verkligen lik långhus-

LÅNGHUS OCH
KOR

¹ WALLINS ANALECTA II, 1337.

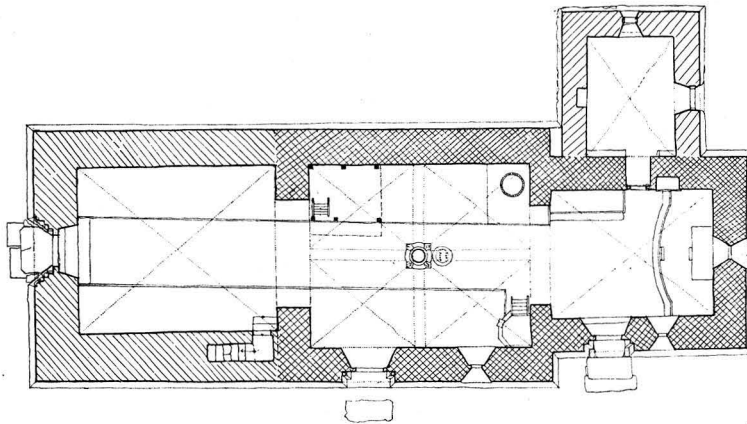

Fig. 76. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

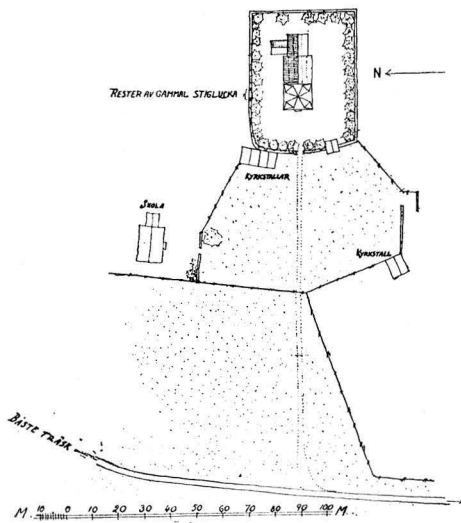

Fig. 77. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

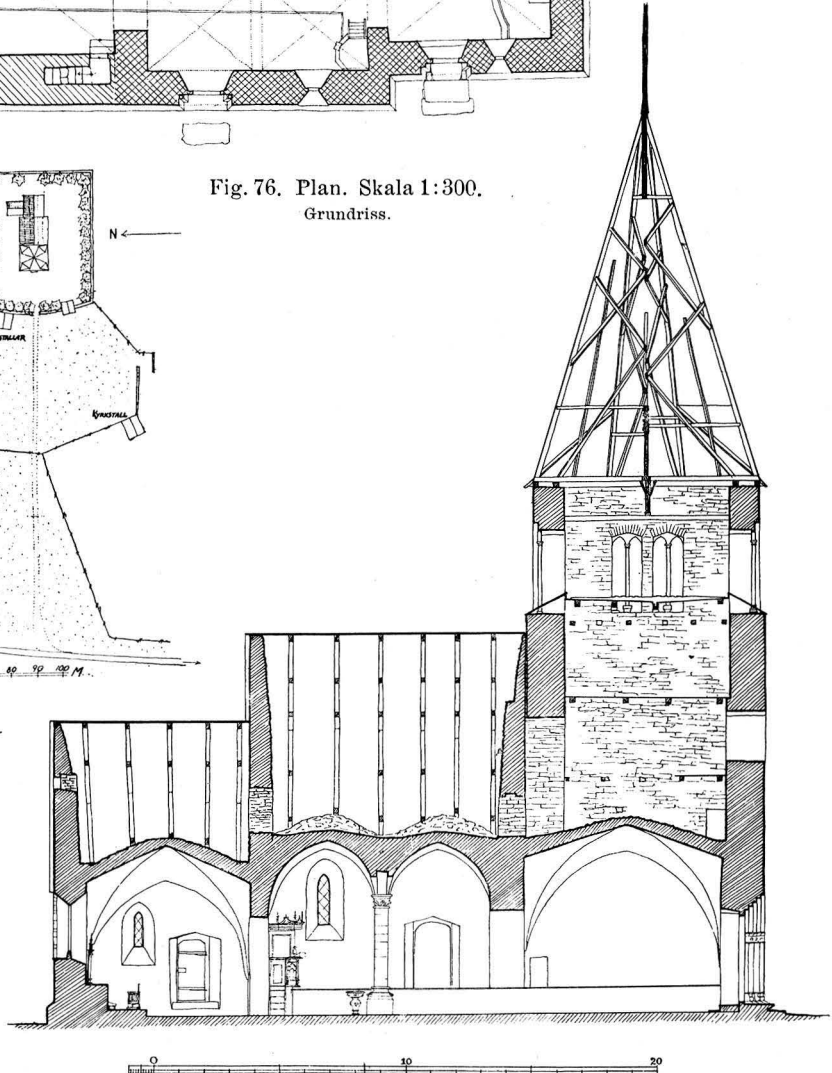

Fig. 78. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längssnitt gegen S.

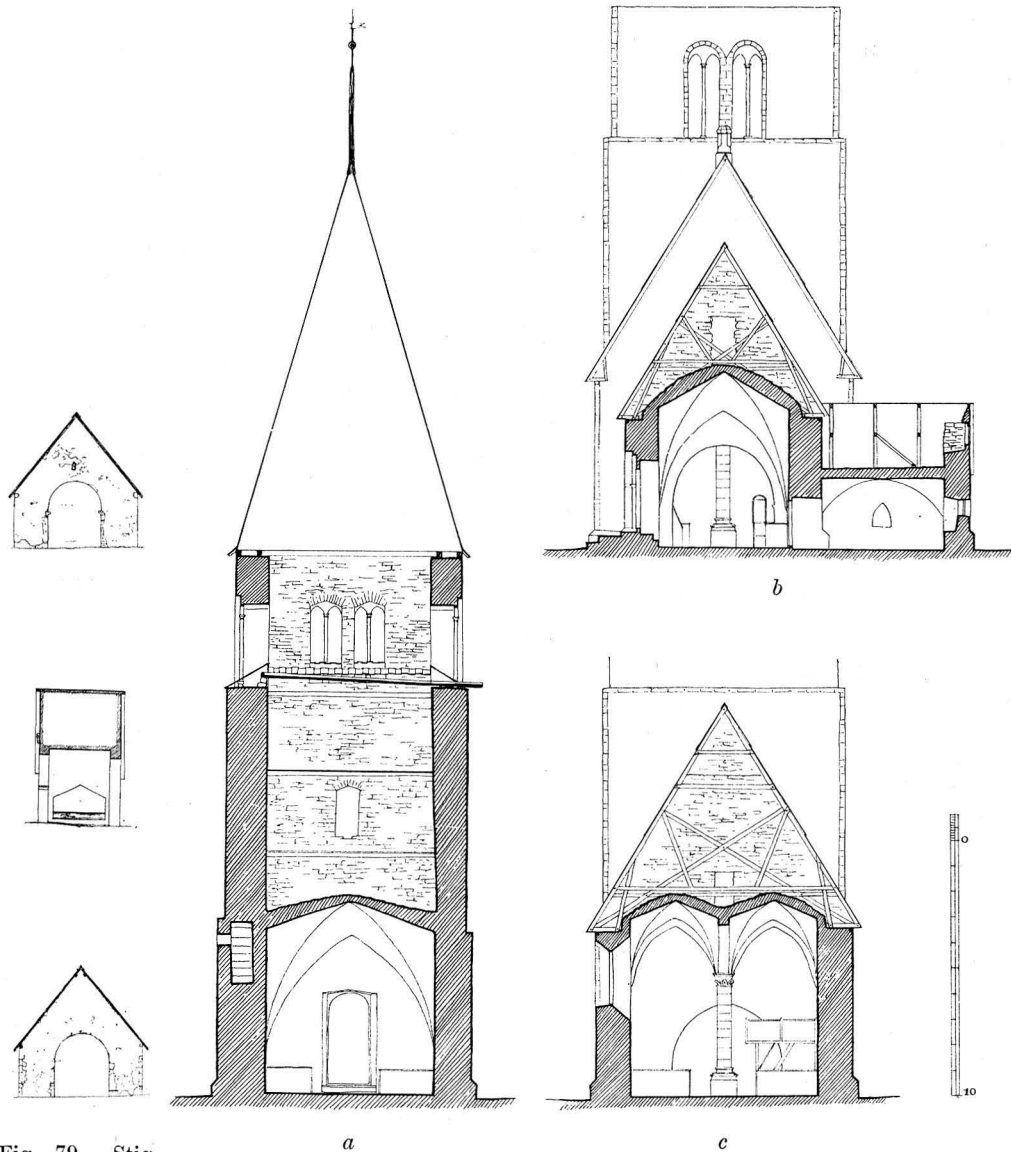

Fig. 79. Stigluckan. Skala 1:300.

Mittelalterliches Friedhofsportal.

4°

Fig. 80. *a.* Sektion av tornet mot v.; *b.* tvärsektion av koret mot v.; *c.* tvärsektion av långhuset mot v. — Skala 1:300.

a. Schnitt durch den Turm gegen W.; *b.* Querschnitt des Chores gegen W.; *c.* Querschnitt des Langhauses gegen W.

portalens kolonnbaser i Gann (fig. 141), alltså Lafrans Botvidarsons stil. Kapitålet liknar starkt det å kolonnen i Fole långhus, (Bd I, fig. 347, 348) och de ö. kolonnerna i Öja långhus¹ och långhuskolonnens i Gothem. F. ö. finnes ingen huggen sten i interiören, vars valvsystem har en viss likhet med Stenkyrkas. Sammanställningen med Gothems långhus, som tydligen tillhör övergångsstilen, styrker dateringen av kor och långhus till TAXUSLISTANS 1232. För välvningens utförande förmoda vi ett senare datum kanske 1240-t.

TORNET

Å tornet ha hörnkedjorna tydlig putsrand 18 å 19 cm från hörnet. Tornet har den rikaste portalen (fig. 81). Märk basbandens underlag (= kyrkans sockel), där s. sidan är ornerad med nedåtvänd tofsliknande palmett samt en inskriven palmett, och n. sidan med naturalistiska blad (= ö. kapitälbandet i Rute långhusportal) samt med en sittande figur i platt relief; nästan cirkelrunt ansikte, händerna lyftade mot öronen, lång rock med bälte, långa, åtsittande ärmor. Arkivolternas skarpkantade bågar ha fog i hjässan; tympanonflisans tre knoppar avslagna. Kapitälbanden ha likhet med Rute tornportals och tornbågekolonn (fig. 61, 69). Härigenom bl. a. kan tornet dateras till 1260-t. Att v. portalen är kyrkans finaste, hör till undantagen på Gotland, och torde här i Fleringe förklaras genom inverkan från de båda närbelägna storkyrkorna Tingstäde och Stenkyrka samt kanske Rute. Urspr. synes nedersta delen av långhusets båda takfall ha fortsatt utmed tornsidorna. Detta visas av en omkr. 20 cm djup avsats i nivå med långhusets remstycken, samt ett stycke där ovan ett avbrott i de huggna hörnkedjorna, bäst synligt i s.v. (i n.v. har nämligen tornet lagats).

Ringkammaren täckes av tältvalv. »Andra avdelningen har», skriver BRUNIUS, »åt ö. en spetsig hjälpåge, vilken är lika bred som densamme. Denna åge uppbär ö. sidomuren, ty den stöter intill långhusets v. gavelröste. Då andra avdelningen icke är avrappad men väl v. gavelmuren, så måste tornet vara något yngre än skeppet.» Här finnes i n. muren en snett ingående nisch 48 x 50, Dj. omkr. 130, trol. en igenmurad ljusöppning. Övre avdelningar skiljas genom bjälklag från varandra. Tornets anslutning till långhuset är av samma art som i Bunge, ehuru tältvalvet här i Fleringe slagits samtidigt med tornbygget i övrigt.

SAKRISTIAN

Sakristian förbindes med koret genom en liten dörröppning med poster av överputsat trä, men rundbågig betäckning av huggen sten i kormurens liv. Sakristi-sockelns murade underlag är mindre vårdat än kyrkans övriga. Hörnkedjor huggna, med putsrand, trasiga, lagade med cement. På n. sidan ett litet rektangulärt fönster, inåt snedsmygigt och försett med järngaller; »i senare tid tillkommet» säger BRUNIUS. I ö. rektangulär ingång med dörr av tjärade bräder, i övre delen av dörren fönster. Denna dörr är tillkommen efter 1865, ty vid BRUNIUS' besök fanns i ö. muren »ett litet spetsbågigt fönster, vilket till det yttre är snedsmygigt, men till det inre har sneda smygar och lågrakspetsig betäckning». Invändigt är sakristian putsad och täckt av ett lågt, ribblöst, rundbågigt kryssvalv. I v. muren finnes en oregelbunden, spetsbågig öppen nisch. Korets sockel synes nedtill å s. väggen, varigenom sakristians

¹ Avb. i ROOSVAL, KIRCHEN, Taf. 105.

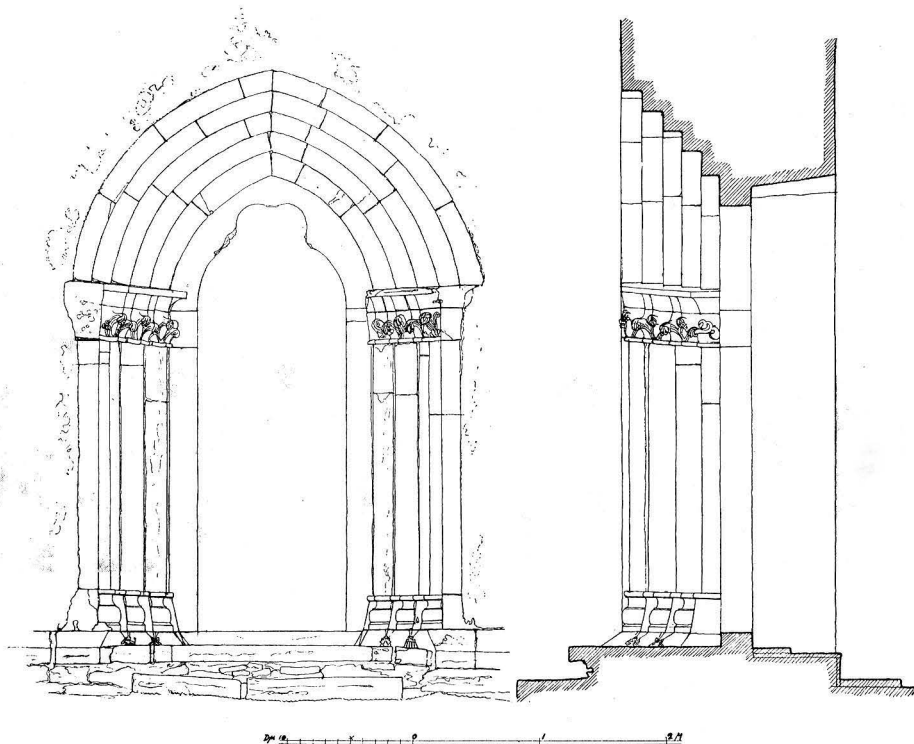

Fig. 81. Tornportalen, fasad och sektion. Skala 1:60.
Das Turm-(West-)portal. Um 1260.

Fig. 82. Korportalen. Skala 1:60.
Das Chorportal. Wahrscheinlich 1232.

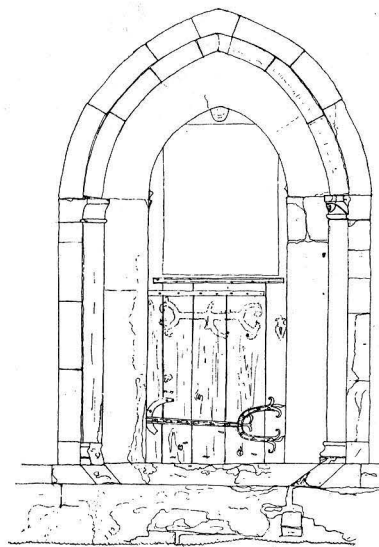

Fig. 83. Långhusportalen. Skala 1:60.
Südportal des Långhauses. Wahrscheinlich 1232.

Fig. 84. Exteriör fr. v. av kyrkan med stallar och stiglucka.
Aussenansicht von W.

Fig. 85. Nattvardskalkens fot. 1600-talets
förra hälft.
Fuss des Kelches. Erste Hälfte d. 17. Jhds.

Fig. 86. Kollekttavla. 1300-talets
första fjärdedel.
Kollektentafel. 1. Viertel d. 14. Jhds.

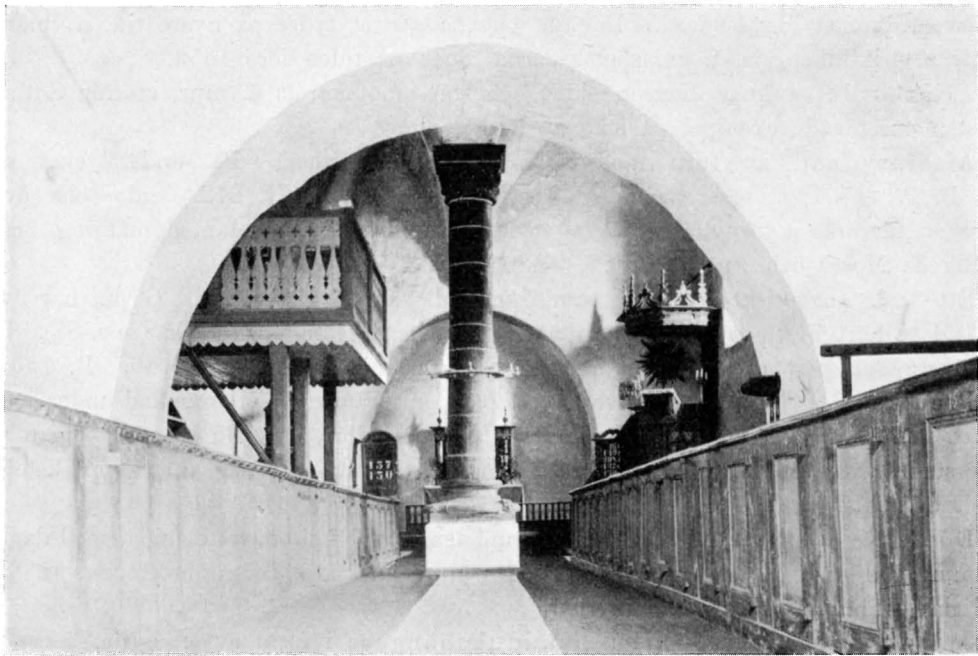

Fig. 87. Interiör mot ö.
Innenansicht gegen O.

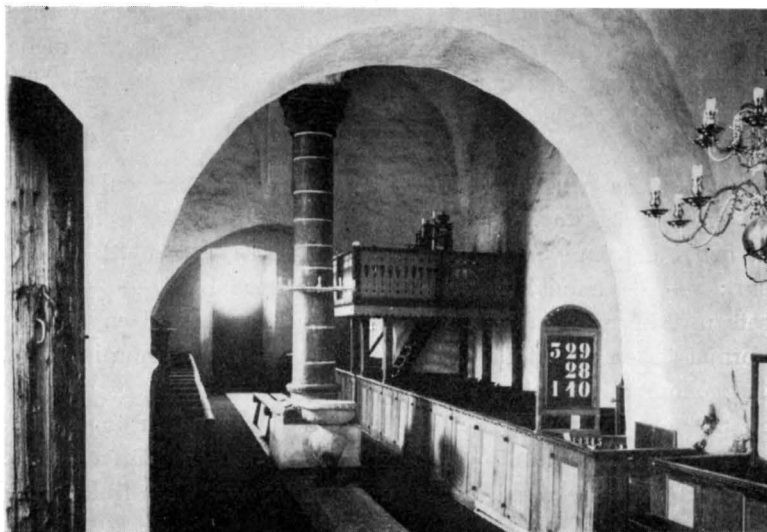

Fig. 88. Interiör mot v.
Innenansicht gegen W.

senare tillkomst blir bevisad. Det råa byggnadssättet tyder på nyare tid, de många gotiska enskildheterna, t. ex. spetsbågarna, dock på tiden före 1650.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altarbordet saknar huggen skiva och står emot korets ö. mur, ett för Gotland nästan enastående exempel på icke medeltida altare.

Altarprydnad av furu med målning av Nattvarden. På understycket står R. B. P. 1701, d. v. s. Rasmus Bortz Pinxit.¹ B. 169. H. 212. Sido- och överstycken förvaras å tornvinden; överstycket är en stympad gavel med målning, framställande Moses och Aron. H. 67. B. 129.

Ett trol. ungotiskt retabel, som från Halls kapell kommit till G. F., har även en tid tillhört Fleringe kyrka, dit det flyttades från Elinghems kyrka (se s. 88). Det är övermålat, berövat sin urspr. skulpturala smyckning 1740.² H. 146. B. 150.

Predikstolen (fig. 87) är tillverkad 1726, men förändrad och ommålad under 1800-talet. Äldre färg skymtar under nuvarande. Den dörr, som nu stänger korgen vid översta trappsteget, synes ha tillhört en gammal bänk. — Timglas på predikstolen, trol. tidigt 1700-tal.

Dopfunt, (se fig. 88) av skulpterad sandsten, invid kolonnens ö. sida, med danske konung Christian IV:s namnchiffer, således äldre än 1645, Brömsebrofredens år. Har tidigare tillhört Wisborgs slottskyrka³.

Till dopet har urspr. hört en handdukhängare i form av en hylla, buren av volutsågade stycken med stång mellan dessa att hänga handduken på. Målad med röda kanter och marmorering, som dels är lik dylik på altartavlan, dels den på 10:e och 11:e mansbänkarna. Detta erinrar om att hela interiören omkr. 1701 fått en enhetlig utstyrsel i snickeri och färg. L. 44. H. 26. B. 46. I tornet förvarades, då förstudierna till denna beskrivning gjordes 1926, krönstykke till medeltida bänk i form av på rygg liggande drake med öppet gap, lik krönet på prästbänken i Rute. Färger: rött, gulrött, blått, blåsvart och vitt. H. 37,5. L. 108,5. Vid red:s besök 22 aug. 1930 var detta värdefulla föremål försvunnet.

Bänkarna äro slutna och numrerade, målade i brunt med gula infällda speglar i dörrarna och upptill äggstav. Under det gula skymtar här och var urspr. målad växtornering, och i det inre finnes flerstädes målning i rött, blått och vitt, däribland donationsinskr.: » — handelsmannen — — Andreas Lind — — 1701.»

I långhusets n.v. hörn en enkel orgelläktare (fig. 87) med en helt liten kammarorgel, vars format är en fördel för den medeltida interiören, som i många gotländska kyrkor skadas genom alltför pompösa orgelverk.

Kalk med patén av silver, (fig. 85). På nodens fem uddar änglahuvuden. Foten fembladig, å 4 sidor ett fruktknippe, drivet arbete, på den femte sidan ett krucifix, korset drivet, Kristusbild fastnitad. Dessa undre delar av kalken trol. fr. omkr. 1600—

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 25.

² LUNDMARK, a. a. s. 7.

³ STEFFEN, Visby slottskyrkas inventarium, i Gotländskt Arkiv III, s. 78.

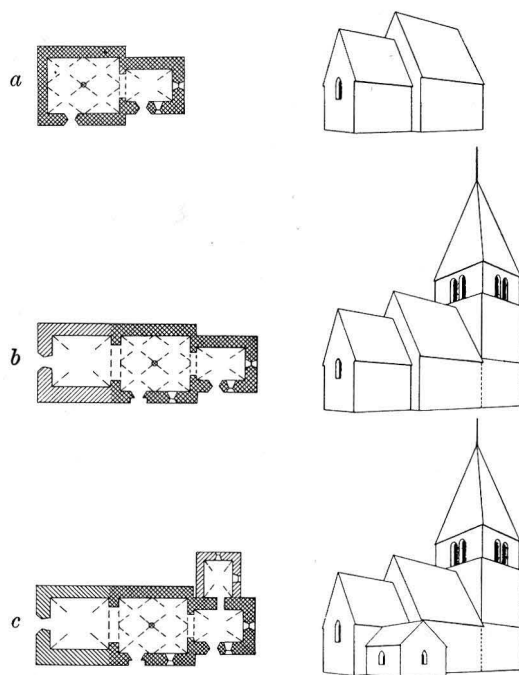

Fig. 89. Fleringe kyrkas utveckling. Skala 1:1 000.

Zuwachs des Kirchengebäudes.

1650. Cuppan nyare. Inga stämplrar. Inuti och på fotens kant förgylld. H. 20. Fotens B. 10,3. Cuppans B. 11,8. Patén, kupig botten med malteserkors. Diam. 14,1.

Offertavla (fig. 86), av ek och furu, med trebladig främre avslutning och något bakåtlutande gavel, vars fialer äro avbrutna. Skulpterat, tronande helgon, i knäet hållande på ett fat ett manshuvud, likt hans eget, förmodligen S. Dionysius. Gavel grön med röda sidolister. »Tumhål» för fasthållande; handtag har alltså aldrig funnits. 1300-talets första fjärdedel. H. 42,5. L. 26,5. B. 12,5.

I korportalen innanför tröskeln gravhäll med Guds lamm inom cirkel i ristade konturer. Halva lammet synligt. Saknar text. (93 × 40). 1200-talet. I långhusportalen ligger utvändigt som trappsteg en del av gravhäll med runskrift över Heghwat.¹

Klockan i tornet, ny 1927. Den gamla, signerad Albert Benninck Lubeca 1681, är nu i Bungemuseet.

SAMMANFATTNING AV FLERINGE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. En tornlös kyrka bygges 1232 i övergångsstil. Vålvning trol. först på 1240-t.

II. Torn tillbygges 1260-t., med prydlig v. portal i anslutning till närliggande större kyrkans anordning.

¹ Enl. SÄVE n:o 7.

III. Sakristia tillbyggd; dopfunt, silverkalk. Förra h. av 1600-talet.

IV. Kyrkan brann 1676. Mittkolonnen reparerad med bas, tagen från Ganns ödekyrka; klocka från Lübeck 1681, inredning ny och enhetligt målad i b. av 1700-talet.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Eine turmlose Kirche wird 1232 in Übergangstil gebaut. (Fig. 89 a). Die Zeltgewölbe wurden wahrscheinlich erst in den 40:er Jahren eingebaut.

II. Der Turm mit dem Westportal der Kirche wird um 1260—1270 angebaut. (Fig. 81, 89 b).

III. Sakristei angebaut (Fig. 89 c). Taufstein (Fig. 88), silberner Kelch. (Fig. 85). Erste H. des 17. Jhds.

IV. Die Kirche brannte 1676. Der hierbei wohl geschädigte untere Teil der Schiffsmittelsäule wurde durch eine schöne Säulenbasis aus der verlassenen Kirche Gann ersetzt. (Fig. 87). Glocke von Albert Benninck, Lübeck, 1681 (jetzt im Museum zu Bunge).

FÖRMODAD GAMMAL KYRKA I HAU

I FLERINGE

AV

ALFRED EDLE.

För ²⁷/₂ 1800 skriver HILFELING: »Men i Hau Storäng voro lämningar av en nedfallen grundmurad byggnad, 19 à 20 alnar lång och 8 alnar bred inom raset. Man trodde det var ruiner av en kyrka, emedan stället kallades Kyrkebacke eller Kyrgårdsbacke och ligger några 100:de alnar ifrån gården».

På platsen synes nu en kämpgravsliknande anläggning med ovan avgivna mått. (Jfr Kulstäde i Vall).

ZUSAMMENFASSUNG

Bei Hau im Kirchspiele Fleringe glaubte man im 18. Jhd die Ruine einer Kirche zu sehen. Diese ist noch vorhanden, sieht aus wie ein gewöhnlicher »Kämpgraf«, d. h. Hausgrund aus der nordischen Eisenzeit.

F O R S A T I N G

INLEDNING TILL FORSA TING

AV

NILS LITHBERG.

Tingets namn skrives år 1412 Forsæ, år 1485 är skrivningen Forswede, en skrivning, som återvänder i den s. k. 1608 års Jordebok, härstammande från år 1594, och i senare jordeböcker. Uppenbarligen sammanhänger namnet med Forsviden, den stora skogsmarken mellan Othems och Hangvars socknar.

Tinget består av Hangvar, Hall, Lärbro, Hellvi, Othem och Boge socknar. I äldre tider voro tingets gränser helt andra än nu. Hellvi tillhörde helt och hållet det nordligare liggande Rute ting, och dit hörde även en stor del av Lärbro, nämligen Vägumegårdarna, Pavalds, Slängs, Kejlungs, Skottlings och Hammarsgårdarna, som tillhörde Hellvi fjärding, samt Ihregårdarne, Takstens- och Källstädegårdarna, Koparve, Ringvide, Liffride, Hågvide och Rangvide, som tillhörde Rute fjärding. Vidare tillhörde Boge socken Bäls ting. I gengäld hörde till Forsa ting gårdarna Austers, Bryer, Västris, Rosarve, Gartarve, Gullauser och Karls i Tingstäde samt gårdarna Moos, Tystebols, Broungs, Ekebys, Gräne och Smiss i Stenkyrka. Neråt landet begränsades tinget sålunda av en linje från Ihrevik söderut till Martebomyrs nordkant och därifrån österut över Tingstädeträsk och File hajdar till Bogevik. Uppåt landet — mot Rute ting — sammanfaller gränsen helt med det sund, som en gång i förhistorisk tid sträckte sig mellan Vägum- och Kappelshamnsviken.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i Västre, Hangvars, Lärbro och Othems fjärdingar. Västre fjärding omfattade de nyssnämnda till Tingstäde och Stenkyrka hörande gårdarna samt av nuvarande Hangvars socken gårdarna Tibbles, Suderbys, Bäcks, Austers och Ihregårdarna. Hangvars fjärding omfattade resten av nuvarande Hangvars socken samt Halls socken. Lärbro fjärding omfattade de gårdar i nuvarande Lärbro, som icke hörde till Hellvi och Rute fjärdingar av Rute ting. Othems fjärding omfattade Othems socken. Hur gammal denna fjärdingsindelning är låter sig icke avgöra. Sannolikt går den tillbaka till medeltiden, möjligen är den äldre än kristendomen och sockenindelningen.

Inom tinget lågo under medeltiden sex kyrkor: Hangvar, Elinghem, Hall, Lärbro, Gann och Othem. Elinghem omfattade södra delen av nuvarande Hangvar med Ihregårdarna, Bäcks, Austers och Gullauser, och i 1653 års jordebok kallas de till Elinghems kyrka hörande jordarna för Västre kyrkas jord. Gann omfattade västra delen av nuvarande Lärbro med gårdarna Vestninge, Uppegårds, Tängelgårde, Hångers, Nors och Sudervange samt troligen även Norrvange. I övrigt voro sockengränserna de samma som nu.

Tingsgränserna vid medeltidens slut voro med all säkerhet i huvudsak oförändrade sedan den förkristna tiden. Socknen var en frivillig sammanslutning oberoende av tidigare indelning av bygden. Lärbro är ett exempel härpå. I den bördiga och tätbefolkade dalgången utefter det forna sundet har en kristen kyrka byggts, och till denna och dess präst har anslutit sig samtliga närliggande gårdar (jfr Guta Lag, kap. 3 och Guta Saga, kap. 5), så att Lärbro socken till ungefär en tredjedel utbrutits ur Forsa ting och till två tredjedelar ur Rute ting, med kyrkan belägen inom det förstnämnda tinget. På motsvarande sätt hade de gårdar inom Forsa ting, som lågo väster om eller kring södra delen av Elinghems myr, anslutit sig till Stenkyrka kyrka i Lummelunds ting och Tingstäde kyrka, som i äldre tider tillhörde Båls ting.

Då biskopen i Linköping vart tredje år visiterade öns kyrkor, besökte han ena gången Lärbro, Halls och Elinghems kyrkor, andra gången Othem, Gann och Hangvar. De år, då kyrkan icke besöktes vid visitationsresa, skulle den erlägga en avgift i penningar till biskopen. Dessa avgifter voro för Hangvar $1\frac{1}{2}$ mk., Elinghem 1 mk., Hall $1\frac{1}{2}$ mk., Lärbro 6 mk., Gann 1 mk. och Othem $2\frac{1}{2}$ mk. Principen, efter vilken denna avgärd bestämts, undandrar sig tillsvidare vår kännedom. Den höga siffran 6 mark för Lärbro återfinnes endast för fyra andra kyrkor, nämligen Dalhem i Medeltredingen, Vamlingbo och Hamra i Sudertredingen samt Mariakyrkan i Visby. Annars är en avgärd av 4 eller 3 mark den vanliga för de större kyrkorna.

Är den uppfattningen riktig, att lägre avgärder uppkommit genom delning av förutvarande större socknar, skulle detta innebära, att Hangvar och Hall, som på 1500-talet bildade en tingsfjärding, tidigare varit en församling med en 3-marckskyrka, eller att till denna även hört Elinghem, och att kyrkan varit en 4-marckskyrka. Man kunde då tänka sig en utbrytning först av Elinghems 1-marckskyrka och därefter en delning av 3-marckskyrkan för Hangvar—Hall i två skilda kyrkor till $1\frac{1}{2}$ mark. Efter samma princip kunde Ganns 1-marckskyrka vara utbruten från Othem.

1595 erlade kyrkorna i tinget kronotionden till följande belopp i tunnor korn: Hangvar 1 ta., Elinghem 1 ta., Hall 1 ta., Lärbro 3 tr., Gann 1 ta. och Othem $1\frac{1}{2}$ ta. Tidigare ha vi endast för en kyrka i tinget en uppgift å ett tiondebellopp, detta är Hangvar, som år 1523 i biskopstionde erlägger 5 skp. råg.

Kyrkoherdar från medeltiden äro kända från Hangvars, Lärbro och Othems kyrkor, varjämte från Hall är känd en djäkne Niculas. När hopslagningen av flera socknar till pastorat begynt är icke känt. Med säkerhet har denna sammanslagning börjat före reformationen, i huvudsak synes den dock ha genomförts under den första reformationstiden. Hangvar och Hall ha sammanslagits till ett pastorat, och möjligen har även Elinghem under sista tiden av sin tillvaro lytt under prästen i Hangvar. Till Lärbro slogs Hellvi från Rute ting, och möjligen har även Gann under någon tid lytt under Lärbro kyrkoherde. Till Othem slogs Boge från Båls ting.

När Elinghems och Ganns kyrkor övergivits är icke känt. År 1601 begärde Hans Eire (Ihre) i Elinghem hos domkapitlet att få tillhöra Stenkyrka eller Hangvar, till

dess Elinghems kyrka bleve återuppbyggd, som då var nederfallen. Härför resolverades, att detta kunde gå för sig, blott så länge Elinghems kyrka av sockneborna ej var återställd. 1680 års inventarium upptar en del inventarier efter en äldre förteckning med den anmärkningen, att kyrkan är länge sedan öde. Prästgårdsjordarna beskrivas emellertid i 1653 års jordebok, ehuru med icke ifyllda luckor för antalet tunnland åker och mansslätt äng, och ännu å Hermelins karta år 1805 finnes socknen och dess gränser angivna. Om Gann finnas inga som helst upplysningar. I 1653 års jordebok säges att »till Lädebro kyrkas pastorat hörer ok Gantz kyrka nu är öde ok har åker till 3 ell. 4 tunnland äng till 5½ mansslätt och god skog.» År 1699 klagas i Consistorium, att bogårdsmuren stjäles bort och föres till kalkugnarna; det föreskrevs, att den skulle stängas för de dödas skull, som där ligga begravna. Ingen karta upptar socknens namn eller gränser. Då minnena från Gann utplånats tidigare än de från Elinghem, är det sannolikt, att den förra kyrkan är den som tidigast nedlagts. En gammal tradition, att Elinghem och Gann bildat ett pastorat, kan icke på något vis styrkas, och av vägarnas sträckning i äldre tider synes detta mycket osannolikt.

Vid 1747 års jordrannsakan gjordes en nyreglering, som avsåg att bringa tings- och sockengränserna i överensstämmelse med varandra. Så länge fortlevde sålunda minnena av den förkristna indelningen av ön. Vid denna reglering införlivades också med Forsa ting Hellvi och Boge socknar, eftersom deras modersförsamlingar lågo i detta ting. Från båda kyrkorna äro kyrkoherdar kända från medeltiden. I avgärd till biskopen betalade Hellvi 4 mark och Boge 2½ mark. I kronotonde erlade Helvi år 1594 2 tr. korn och Boge 1½ ta.

Inom tingets nuvarande gränser finnas rester av två kapell. Det ena är kapellet på Akergarn eller Sankt Olofsholm i Hellvi, det andra är kapellet vid Hallshuks fiskläge. Det förstnämnda, som år 1360 kallas »Capella Sancti Olavi in akergarn», lydde under kyrkoherden i Hellvi, och dess socknemän voro skyldiga att underhålla helgedomen. Kapellet omtalas i Gutasagan, vilkens nedskrivande av Fr. Löffler dateras till tiden omkr. år 1210.

I diplom omtalas kapellet första gången 1246. STRELOW uppger 1633, att denna »Kircke er nu Øde, noget aff Muren er sinnlig». (Guthil. Cronica, sid. 132). Kapellet vid Hallshuk är ett fiskekapell. Det omnämnes av Linné i hans resa (sid. 184), och det var i användning ännu efter mitten av 1800 talet. Av ålder fiskade fiskareborgarna i Visby vid Hallshuk och gävo tionde av fångsten till prästen i Hangvar och stadskaplanen i Visby, varför den senare också hade skyldighet att vissa tider predika i Halls kapell, liksom han själv skulle här insalta sin tiondeströmming. Även vid Kappelshamn har i äldre tider funnits ett kapell, vars rester voro synliga vid 1667 års antikvitetsrannsaking: »Wed Kappelshambn finnas Teken, som eett Kapell ståat hafwer, som I fördom dager för Söfarne fålek är i prädikant, och hafwer Kappelshamben der af sitt nafn, som öfwan bem^t ähr».

Fig. 90. Hall kyrka. Exteriör från s.
Aussenansicht von S.

Fig. 91. Hall kyrka. Interiör mot ö.
Innenansicht gegen O.

HALL KYRKA

ANNEX TILL HANGVAR

AV

NILS G. WOLLIN.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.: HILFELING, JOURNAL 1800, s. 59. Atlas tab. 18 (runsten). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 67 (pennteckn. av kyrkan och kalken).

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. 1679—1765 fr. 1770 ST.PROT. fr. 1834, VIS.PROT. fr. 1736.

Genom från stiglucksmurarna utskjutande stenar märkes, att bogårdsmuren (fig. 92) åtminstone å yttersidan varit drygt manshög. Förbandet med de två medeltida stigluckorna (fig. 92, 109) tyder på murens medeltida ursprung. 1849 borttogs i n.v. ett »portvalv», (VIS. PROT.), trol. en medeltida stiglucka.

KYRKO-
GÅRDEN

Den lilla kyrkan har en tämligen enhetlig hållning, ehuru kor och långhus byggts under övergångstiden, tornet i unggotisk tid.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR
KOR OCH
LÅNGHUS

Korets rundbågiga ö. fönster är urspr., men dess s. fönster utvidgades 1866 och gjordes stickbågigt. Ett på kyrkogården liggande kalkstensblock, hugget som överstycke till ett rundbågigt fönster, har kanske tillhört s. korfönstret. B. i dagern 31. Smygen (utåt) är ovanligt grund — 20 cm. Så har också det urspr. s. fönstret i Hangvars kor varit gestaltat (s. 79). Långhusets s. fönster, »ett litet rundbågigt —, som till det yttre har mycket sneda smygar» (BRUNIUS), förstörades 1866. 1850 öppnades ett litet fyrkantigt fönster vid predikstolen, som sedermera åter fyllts. Korportalen (fig. 98) är urspr., långhusportalen nämnes i samband med tornet. — Golvet överallt av bräder, utom i koret, där gravstenar växla med kalkstenshällar. Golvet måste urspr. legat djupare, att döma av kolonnpiedestalens proportioner (se fig. 96). Jfr även vad som säges om långhusportalens tröskel! — Koret övertäcket av ett lågt tältvalv. Långhusets fyra kryssvalv äro byggda med stigande hjässlinjer från murarna inåt, men med vågräta hjässlinjer mellan valven. Stenarna ligga i det förstnämnda partiet i vinkel mot hjässlinjerna, i det sistnämnda parallellt med dessa. Ovanvalvs är mittpartiet igenfyllt, så att hela valvsystemet ter sig som ett åt alla sidor kupande, men i mitten plant lock. Valvens sköldar stiga ovanför murkrönen (fig. 99 b). Kolonnkapitälet (fig. 100) är likt Hangvars och Stenkyrkas (fig. 117 samt Bd I fig. 12).

Under delvis avfallen puts märkes muralmålning å långhusets n. vägg, band-slinga i rödbrunt, grått och grönt, därunder veckat draperi. Därövan fragment av den vanliga 1400-tals-passionsfrisen. I korvalvet ha funnits målningar bekostade av Peter Westöö 1705 (RÄK.), nu osynliga, men iakttagna av P. A. SÄVE, som skriver: »4

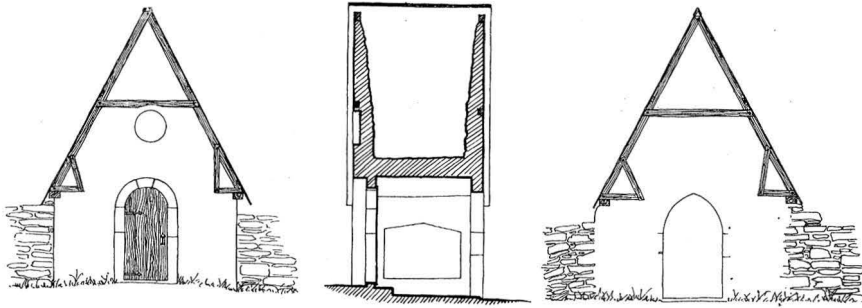

Fig. 92. Östra stigluckan. Skala 1:150.
Ostportal des Friedhofs.

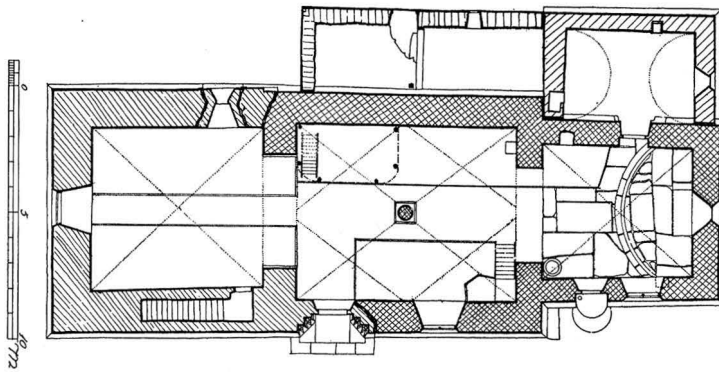

Fig. 93. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

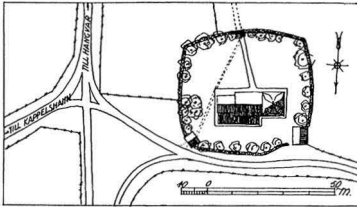

Fig. 94. Situationsplan. Skala 1:3000.
Lageplan (obs. Norden nach unten.)

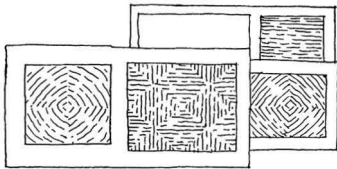

Fig. 95. Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbeschema.

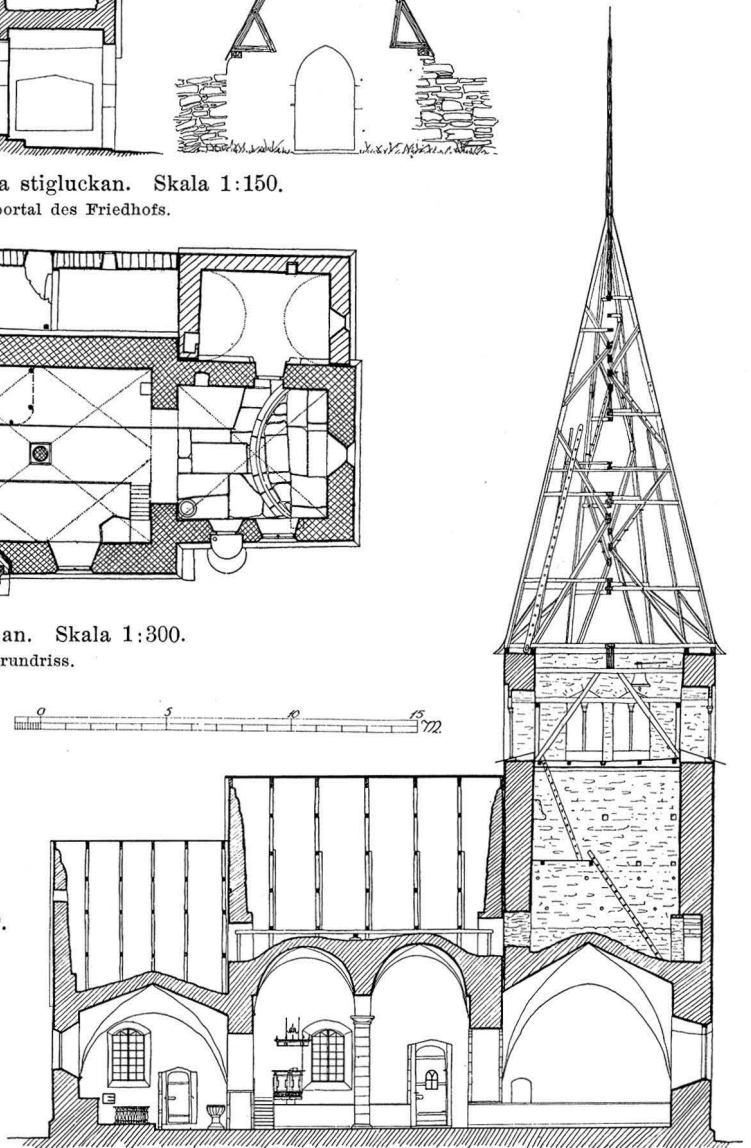

Fig. 96. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

Fig. 97. Långhusportalen. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Um 1250—60.

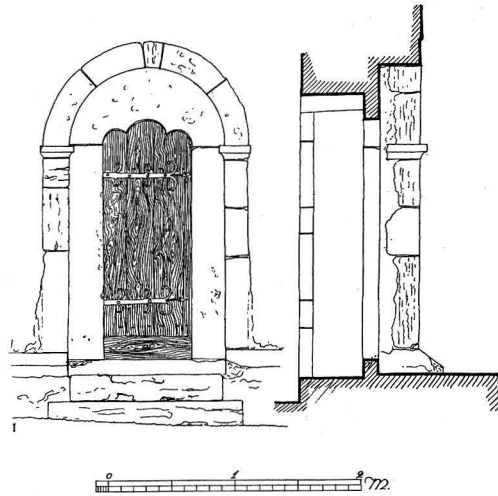

Fig. 98. Korportalen. Skala 1:60.
Das Portal des Chores. Um 1230—40.

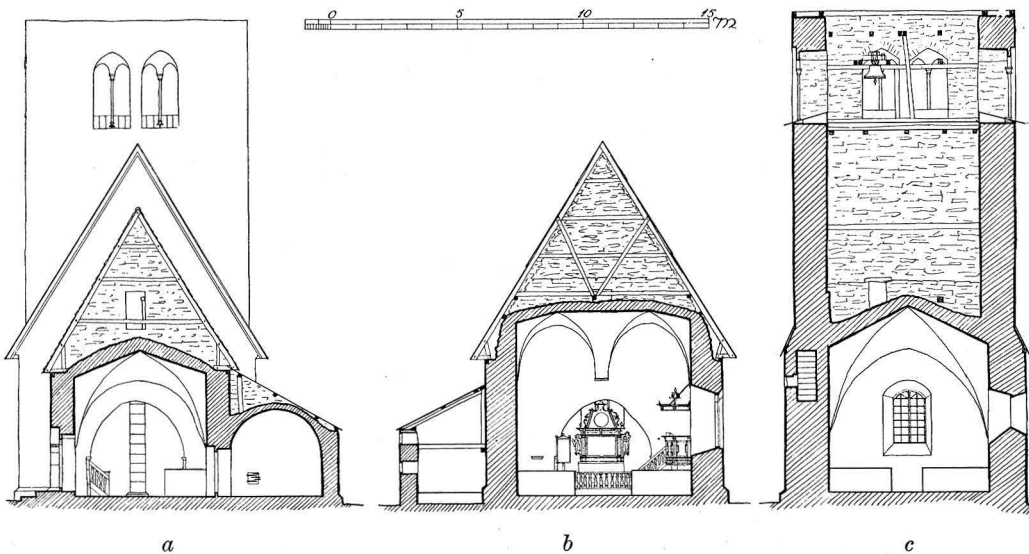

Fig. 99. *a.* Tvärsektion av koret mot v.; *b.* tvärsektion av långhuset mot ö.; *c.* tvärsektion av tornet mot v. Skala 1:300.
a. Querschnitt des Chores gegen W.; *b.* Querschnitt des Langhauses gegen O.; *c.* Querschnitt des Turmes gegen W.

basunänglar med bibelord på språkbanden. Isaks offer och Uppståndelsen — — —». Det syns f. ö. ännu en otydlig inskrift med Peter Westöös namn ovanför predikstolen (jfr epitafiet, s. 74).

Koret är täckt av enkupigt tegel. Dess vindskidor sluta med kontursågade drak-huvuden. På den i ö. röstet synliga hanbjälken står ristat: 1754 M : DCC : L : IV, kanske slutdatum för tegeltäckningen; 1752 inköptes nämligen 3000 takpannor. Kanske även datum för takstolen. Långhuset täckes av bräder.

Sakristian är tillbyggd i n. mot kormuren och har gemensamt pulpettak med materialboden, som är märkt i putsen »1899».

Kor och långhus synas vara byggda i ett sammanhang, utan torn, med Hangvar som förebild. Sakristian är förmodligen obetydligt senare. Å huvudportalens plats fanns urspr. den enkla portal, som sedermera användes som n. torningång. Byggnads-tid tidigast 1235—40, eftersom tältvalvet användes¹, senast omkr. 1250, eftersom muröppningarna äro rundbågiga (jfr Hellvi och Hejnums spetsbågar s. 118, 164).

TORN OCH
LÅNGHUS-
PORTAL

Tornet är byggt framför långhusets v. gavel, vilken dessförinnan varit vitputsad, såsom syns i springan mellan de båda byggnadsdelarna, sett från tornets 2:a avd. Tornet går i s. i liv med långhusmuren men är i n. byggt något utanför detsamma. Tornets övre del är smalare i n.—s.; övergången är täckt genom luttak av bräder (fig. 99 c). Tornets ö. mur uppfördes icke från grunden, utan först på omkr. 6 meters höjd från golvet förenades de ö. hörnen genom en stickbåge och ovanpå denna murades tornets egentliga ö. mur. Under stickbågen gjordes en spetsbågig öppning i skeppets v. gavel. Något högre upp slogs tornvalvet (tältvalv) stumt mot långhus-västgaveln. (Jfr Bunge, s. 23).

Kyrkans huvudportal (fig. 97) leder in i långhuset, men är, såsom sockelför-bandet visa, byggd i samband med tornet. Tröskelstenen är i senare tid inlagd mellan karmblocken, tröskeln låg alltså från början lägre.

För tornets datering vända vi oss till den närbelägna Elinghem kyrka av 1240, där tympanon i huvudportalen är liknande (fig. 133). Med hänsyn till kors och långhus datum 1235—50 kan Hall-tornet dock icke anses tillkommet före omkr. 1260. Även med avseende på tornet förefinnas paralleller med Hangvar kyrka.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altarprydnad (fig. 102) av snidat och målat trä med framställning av nattvarden m. m., 1692, av samma snickare och samma målare som för Hangvars altartavla.

Följande medeltida träskulpturer förvaras i G. F. Krucifix (fig. 104), märkligt arbete från omkr. 1100, en av Europas äldsta bevarade polykromerade träskulpturer. H. (total) 202. B. (total) 153. — Tronande madonna (fig. 106), lind, kanske in-hemskt arbete från senare hälften av 1100-talet, erinrande om stenmästaren Sighrafs stil; ett av STRELOW anført årtal, 1182, kan väl stå i samband med denna märkliga skulptur. H. 92. B. 24,5. — Tronande biskop (fig. 103), ek, omkr. 1300, av

¹ Jfr ROOSVAL, Revision av gotländska dateringar IV, Fornvännen 1934.

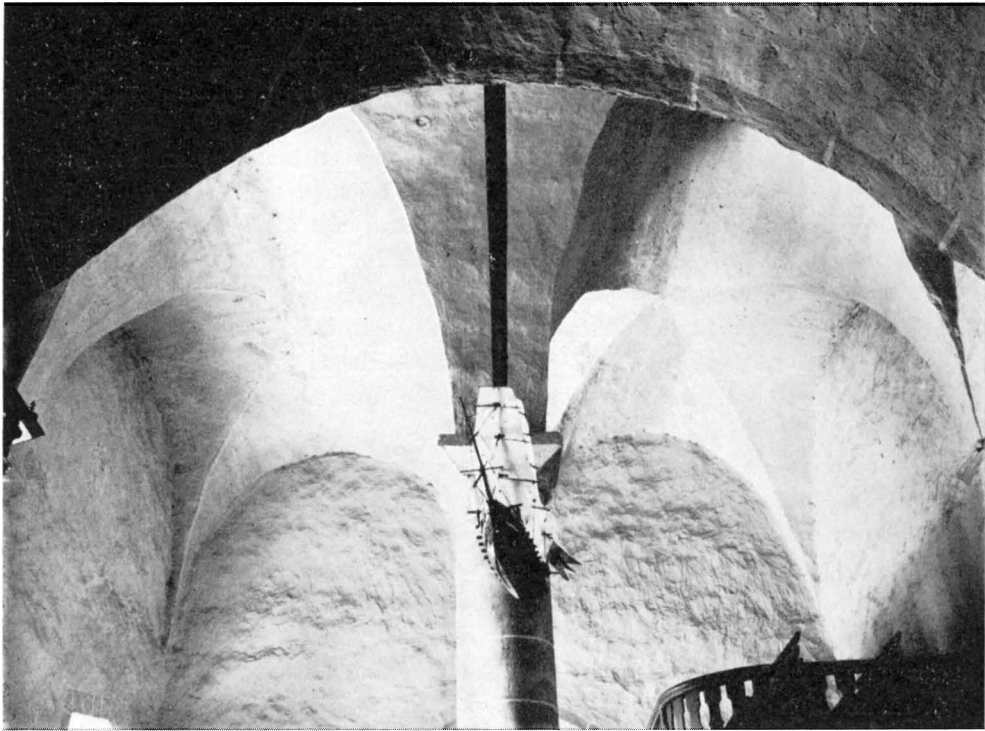

Fig. 100. Valven i långhuset, sedda mot v.
Die Gewölbe des Langhauses.

Fig. 101. Interiör mot v.
Innenansicht gegen W.

Fig. 102. Altartavla. 1692.
Die Altartafel. 1692.

»Fogdömästaren». Total H. 127. B. 56. — Tronande S. Olof (fig. 105), ek, av »Dionysiusmästaren», omkr. 1300 eller 1300-talets början. Total H. 156. B. 56. — Apostel (fig. 107), troligen S. Paulus, björk, som möjl. tillhört ett retabel, av »Alamästaren», omkr. 1330—70. H. 81. B. 24.

Predikstolens spegelfält äro brett, navt målade i en blond, lysande kolorit, med allegoriska framställningar av Tron, Hoppet och Kärleken, trol. från 1730-talet. På ljudtaket är namnet Westöö målat (jfr s. 67). Här synes även årtalet 1692, som betecknar tiden för äldre målning. Under de målade inskrifterna är i trä inskuret bl. a. 1619 (= tillverkningsåret för snickeriet).

De enkla bänkkvarteren i långhus och torn stamma i allmänhet fr. 1780-talet (RÄK.). Under triumfbågen en bänk fr. 1600-talets mitt.

I s.v. kornhornet står en dopfunt av kalksten, musselformad cuppa utan uttömningshål, fot i två block. 1200-talets mitt eller något tidigare. Jfr Martebofuntens, Bd I, s. 84. H. 97. Cuppans diameter 70, urgröpningens Dj. 23. Utanför korportalen ligga som trappsteg de två stympade block, som fordom utgjort dopfontens podium, (urspr.) cirkelformiga (den övre, mindre diam. c. 120, den nedre, större c. 158, omkr 20 tjocka). Uttömningshål saknas, men en cirkelrund grund fördjupning utan räna (på tänkt piscina?) är huggen i övre stenen. I torntrappan ligger en kolontrumma med vulstformad kantlist, okänd funktion, kanske övre delen till foten för en medeltida vigvattensskål, kanske piedestal för en helig bild; av kalksten. (H. 36, diam. 27).

Helförgylld silverkalk (H. 20) med sexsidig fot (gotisk) och veckad nod. Cuppan Visby-arbete av 1765. Tillhörande gotisk paten av förgyllt silver med Guds-hand i korsgloria inom fyrpass, i vars svicklar graverade gotiska blad, på brättet en korsgloria.

På altaret ett par tennljusstakar i balusterform med rund fot, profilerat skaft, nyare pip, bronserad. (H. 38 utan övre hylsa). Stämplor: C. 33 med B — dubbelörn. Till SPEGELS INV. är senare tillskrivet: »två liuse stakar af teen.»

Altarbräm av siden, broscherad med guld. Botten är vitgul, för övrigt grön och vit. Vävnaden är muhammedansk-italiensk från 1300-talet. Förr har den antagligen varit använd som korkåpa eller klockmässhake. Gallerverket över skarvarna är av nyare tid. Mycket skadat. Gotlands Fornsal (C. 691).¹ H. 36. L. 438.

Liten biskopsbild (fig. 108) till kollekttavla, nu i G. F., 1200—1300-talen.

I koret framför sakristiingången ligger en avhuggen, delvis skyld sten med runinskrift i en ring runt ett malteserkors, över Juan av Hiernum. B. omkr. 75. Synlig L. 120. Säve nr 14.

Bakom predikstolen hänger ett epitafium av brun-, röd- och grönmålat trä med en mycket ramponerad framställning av Krucifixus med två knäfallande flickor och två gossar i svarta kläder med vita kragar. Inskriften till stor del utsuddad, trol. över Rasmus Hofman med familj. (1642) — Epitafium i koret över Elisabet, Peder

¹ Beskrivning och datering enl. Pietas nr 56.

Fig. 103. Tronande biskop. Av »Fogdömästaren», omkr. 1300.

Hlgr Bischof. Vom sog. »Fogdömeister», um 1300.

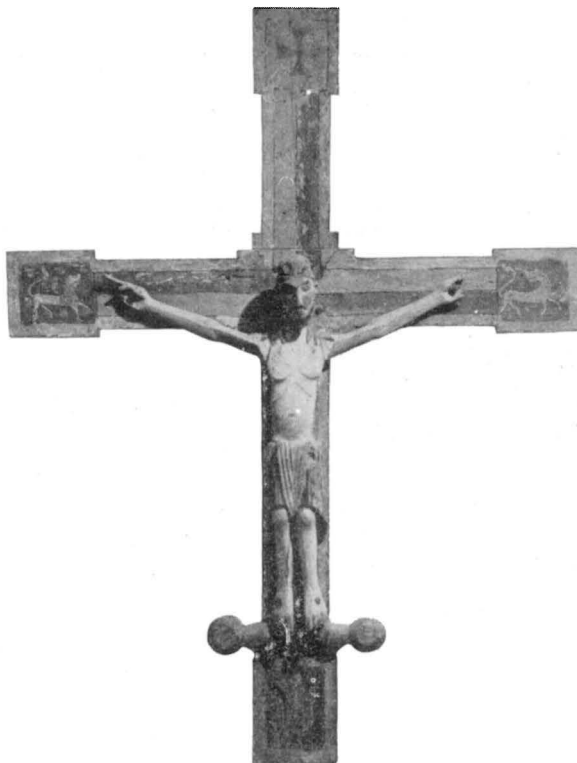

Fig. 104. Triumphkrucifix. Omkr. 1100.
Triumphkruzifix. Um 1100.

Fig. 105. S:t Olof. Av »Dionysiusmästaren», b. av 1300-t.
S:t Olof. Vom sog. »Dionysiusmeister», Anfang d. 14. Jhds.

Fig. 106. Madonna. Gotländskt arbete, 1100-talets senare hälft.

Madonna. Zweite Hälfte des 12. Jhds.

Fig. 107. Apostel. Av »Alamästaren», omkr. 1330-70.

Apostel, wahrscheinlich von einem Retabel. Vom sog. »Alameister». Um 1330-70.

Fig. 108. Biskopsbild från en kollektavla.

Heiliger Bischoff von einer Kollektentafel

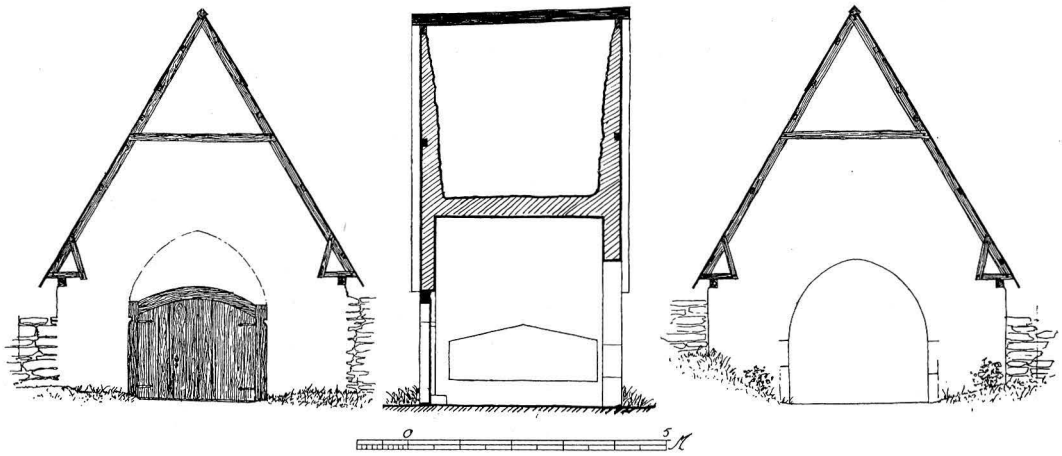

Fig. 109. Östra stigluckan. Skala 1:150.
Ostportal des Friedhofs.

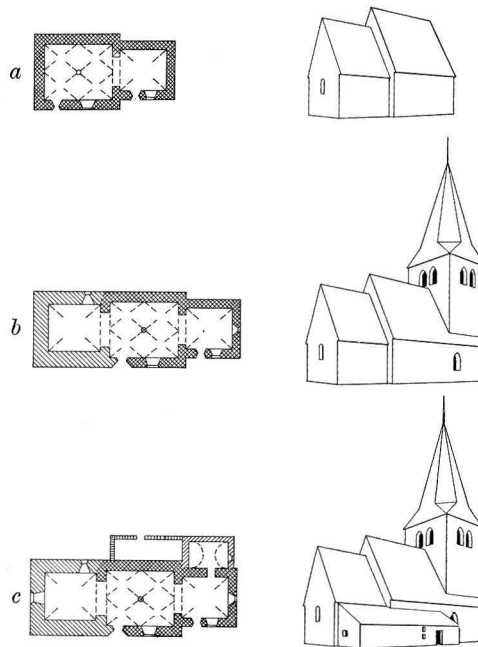

Fig. 110. Kyrkobyggnadens utveckling. Skala 1:1 000.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

Lythes och hans hustru Margaretas dotter, d. 1652, med framställning av Kristi uppståndelse och de tre kvinnorna på väg till graven. Enl. inskr. av 1653. Med ram H. 93 B. 83. — Bredvid hänger i svart ram en på duk målad, på träskiva uppfodrad tavla, enligt inskr. föreställande handelsmannen Jöns Westöö, f. 1708, d. 1742, stående i ett skogslandskap med alper i bakgrunden. H. 116. B. 87 (Dagermått).

SAMMANFATTNING AV HALLS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Ett ålderdomligt triumfkrucifix gör troligt att en kyrka redan omkr. 1100 funnits i Hall, troligen av trä. Detta skulle varit kyrka för en socken omfattande nuvarande Hall, Hangvar och Elinghem (jfr s. 64).

II. I denna kyrka uppsattes en Mariabild, kanske år 1182.

III. En stenkyrka börjar byggas. Koret och långhuset 1235—1250, kanske omkr. 1240.

IV. Tornet och ny sydportal på långhuset, omkr. 1650.

V. Helgonstatyer för sidoaltarna omkr. 1300 eller något senare. På altaret ställes ett altarskåp. 1300-talets förra h. eller mitt, varutav en apostel är bevarad.

VI. Långhuset målas med passionsfris, 1400-talets mitt.

VII. Korbänk, altarprydnad, predikstol 1600-talet.

VIII. Under 1700-talet företagas flera smärre förändringar: 1705 målas interiören; antagl. 1750 täcktes kyrkan med tegel; 1780-talet, bänkar.

IX. 1800-talet har bl. a. bidragit till s. fasadens omdaning genom utvidgning av fönster i kor och långhus (1866) och tidigare ett litet 4-kantigt vid predikstolen, nu igensatt (1850).

ZUSAMMENFASSUNG

I. Ein altertümlicher Triumphkruzifix (Fig. 104) macht glaubhaft, dass sich hier schon um 1100 eine Kirche befunden hat, wahrsch. eine hölzerne.

II. In dieser Kirche wurde, wohl um 1182, eine Marienstatue aufgestellt (Fig. 106), deren eigentümlicher Stil an die Figurenreliefs der Taufsteine des Meisters Sighraf erinnert.¹

III. Eine steinerne Kirche wird angelegt, Chor und Schiff in Übergangstil mit Zeltgewölben, vollendet um 1240 (Fig. 93, 96, 110 a). Das Schiffsportal später zum Turme geführt. Mittelsäule (Fig. 100) ähnlich wie in Stenkyrka (Band I, Fig. 12). Taufstein.

IV. Turm (Fig. 99 c) und Südportal des Schiffes (Fig. 97) in frühgotischem Stile, um 1260.

V. Zwei Heiligenstatuen, um 1300 oder ein wenig später, haben wahrsch. ihre Plätze auf den Seitenaltären in den östlichen Ecken des Schiffes gehabt (Fig. 103, 105). Eine Apostelstatuette (Fig. 107) ist der einzige Rest eines Retabels aus der Mitte des 14. Jhds.

VI. Das Schiff wird mit einer Passionsfriese ausgemalt, um 1430—50.

VII. Chorgestühl, Altaraufsatz (Fig. 102), Kanzel. 17. Jhd.

VIII. Neue Wandmalereien 1705. Ziegelbedachung um 1750 (früher wohl Schindel oder Bretter), neues Gestühl im Schiffe um 1780—90.

IX. Fenstererweiterung 1866.

¹ Vgl. ROOSVAL, STEINMEISTER, Abb. 211.

HALLS KAPELL

I HALL SOCKEN

AV

NILS G. WOLLIN.

TRYCKTA KÄLLOR: P. A. SÄVE, Havets och fiskarens sagor, Visby 1880.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 59. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 68 med pennteckn. av kapellet (exteriör) och altartavlan. — A. T. A.: Avskr. om utredningar ang. ägaren till Halls kapell.

BYGGNADEN Av kapellet, vid kusten ö. om Hall kyrka, återstå endast de omkr. 3 m höga murarna, vilka emellertid nu — 1933 — repareras och förses med tak. Planen är avlångt fyrkantig 9 × 11 m (yttre mått). SÄVE uppger 1864, att det var ett litet fönster på var långsida och ett på ö. kortväggen. Ingången låg i v., det välvda taket var av trä. Golvet av trä. Kapellet har trol. uppförts på 1600-talet. Det nämnes i Gotlands läns landsböcker första gången 1690 ang. uppbörd av garnströmming.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

En gotisk altartavla har funnits i kapellet. Se vidare Elinghem, s. 88. Predikstolen (nu i Halls materialbod) har å spegelfälten gula akantusblad målade mot vit fond; listerna äro röda och bruna. Inskrifter, upptecknade av SÄVE, visa att predikstolen tillverkats för Fårö kyrka år 1601.

Enkel bänkdörr i brunt med blomkorg i svart med små gula blommor samt skärm med röda tulpaner och gröna blad; listerna mörkblå (färgen urspr.); förvaras som predikstolen.

Trumma av trä med röd målning (H. c. 39 cm, tvärmått 45 cm), Gotlands Fornsal (C. 1187). Varje morgon och afton gick trumman och markerade den tid, då fiskarna skulle börja och sluta sitt arbete. Den som utom den bestämda tiden bedrev sin näring, blev straffad.

ZUSAMMENFASSUNG

Bei dem im 17. u. 18. Jhd. stark benutzten Fischerdorf Hallshuk wurde im 17. Jhd. eine einfache viereckige Kapelle aufgeführt, deren Inventarien z. T. aus ausgemusterten Stücken der naheliegenden Kirchen bestanden.

HANGVAR KYRKA

AV

NILS G. WOLLIN.

TRYCKTA KÄLLOR: ROOSVAL, G. A. ²⁸/₈ 1931. — STRELOW s. 141 med årtalet 1218.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1218. HILFELINGSJOURNAL 1800, s. 57. Atlas, tab. 13/16 (gravstenar). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 65 med 2 pennteckn. (exteriör och processionskrucifix). — SPEGELS INV., s. 182. — A. T. A.: Uppmätning och plan från 1888. — B. St. ritning till förändring av fönster, stadf. ²⁵/₁ 1889; ritning till orgelläktare, stadf. ¹/₇ 1882; ritning till uppvärmningsanordning, nya fönster och portar, stadf. ¹⁰/₁₂ 1911; inspektionsberättelse av A. Roland 1910.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. 1680—1714 samt från 1744; VIS.PROT. fr. 1736; ST.PROT. fr. 1834; i RÅK. 1680—1714 en krönika 1645—80, citerad KRÖNIKA.

Kyrkogården utökades 1882 mot s., en stor hästkastanj anger gamla s. gränsen (fig. 112).

KYRKO-
GÅRDEN

Kor och långhus äro enhetligt byggda i övergångstidens stil, tornet är ungotiskt.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR
KOR OCH
LÅNGHUS

Kor och långhus sakna sockel, hörnkedjorna ha ingen putsrand. Kortaket är tegeltäckt, långhuset spånat. Av takstolarna är åtminstone korets ombyggd, enl. inskr. 1753, men såväl här som i långhuset är medeltida virke bevarat.

På korets ö. sida finnes kyrkans enda oförändrade, rundbågiga fönsteröppning (se fig. 116 *b*, 119). Denna ligger nära nog i murens ytterliv, skilt från detta genom en smal skråkant i den yttre, huggna omfattningen. Långhusets nu spetsbågiga s. fönster är nyligen utvidgat och försett med delvis färgat katedralglas. Det var redan vid Brunius' besök förstorat. Stycken av den ursprungliga infattningen ligga utanför sakristian. Tegelbågen (tegelmått 8—9 × 18—20 × 10) i den rundbågiga korportalen (fig. 127 *a*) är nu vitputsad med svag röd fogmarkering. Ursprungligen har teglet här liksom i tornets portal och ljudgluggar visat sin naturliga färg. — Kyrkan har överallt trägolv, utom i koret, som delvis är belagt med gravhällar.

Koret övertäckes av ett helt säkert urspr., parallellskiktat kryssvalv. Den ålderdomliga valvtekniken stöder trovärdigheten av ett upptecknat datum 1218.

Långhusets fyra valv (fig. 113) bäras av en mittkolonn och fyra enkla listkonsoler. Kolonnens bashörn prydas av genom överhuggning delvis fördärvade hornhuvuden, något liknande dem å Björke dopfont (Bd I, fig. 690 *a*). Det enkla kapitälet liknar motsvarande i Stenkyrka (Bd I, fig. 12), som väl varit förebild för interiören. Valven äro till större delen byggda som varandra skärande tunnvalv med stenarna parallella med hjässlinjerna, de yttre kapporna äro dock stigande och lagda i tältvalvsteknik. Tiden för dessa valv bör på grund av tekniken sättas till omkr. eller efter 1235—40. De äro emellertid senare än långhuset f. ö. Dettas murverk är nämligen tyd-

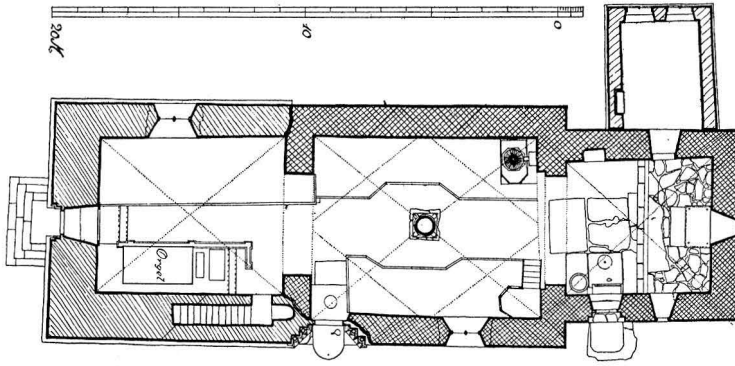

Fig. 111. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

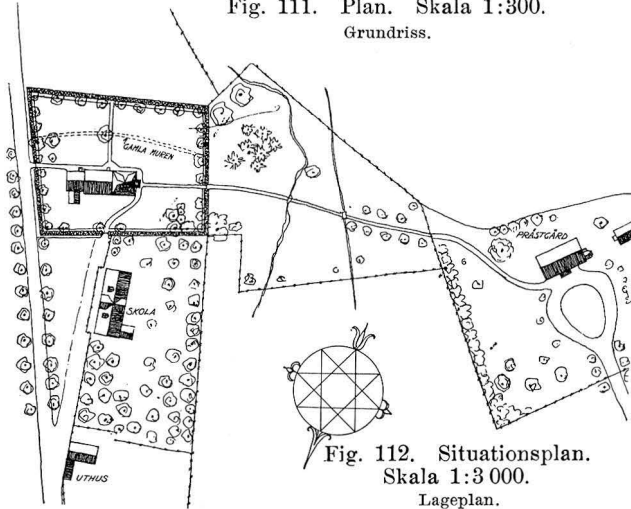

Fig. 112. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

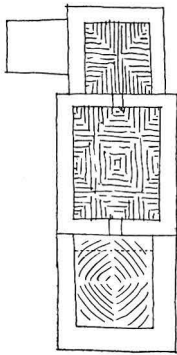

Fig. 113. Valvplan.
Skala 1:600.
Gewölbeschema.

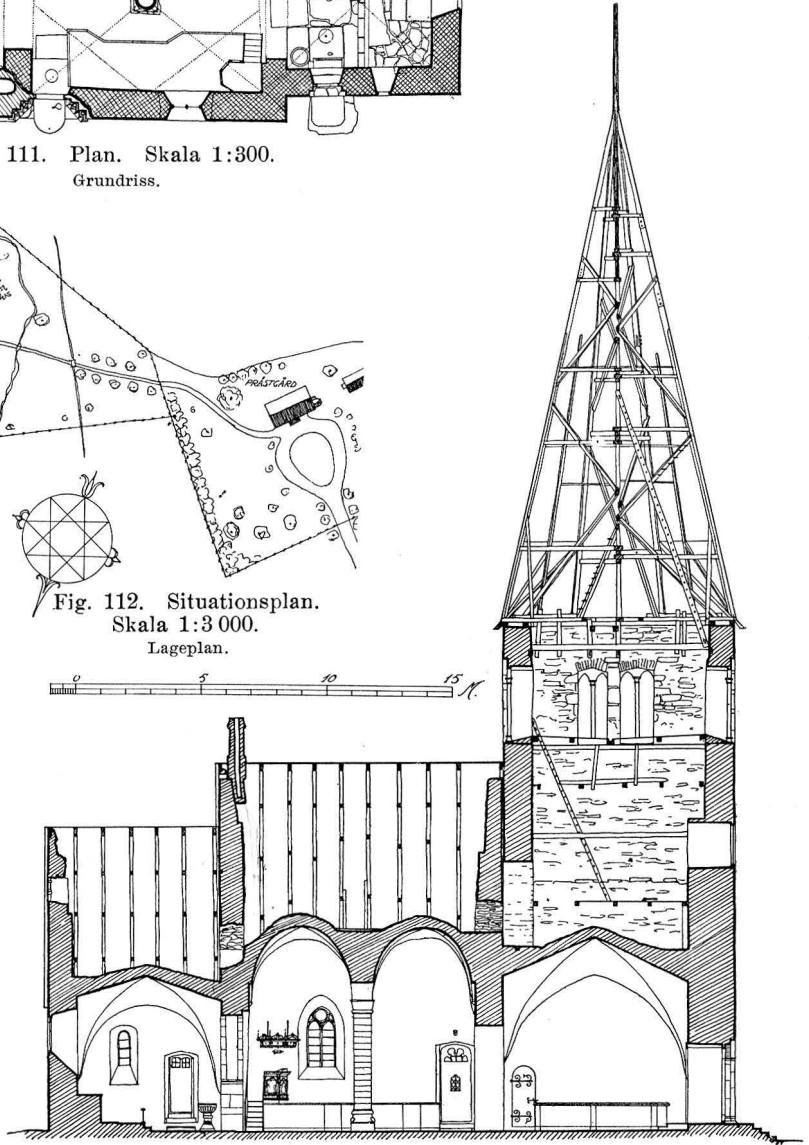

Fig. 114. Längdsektion mot s. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

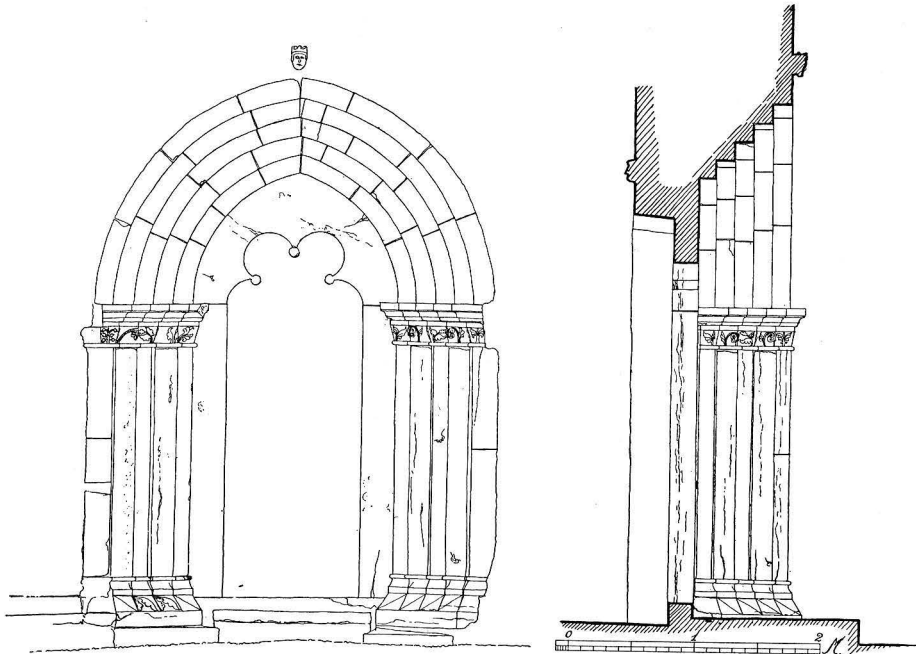

Fig. 115. Långhusets sydportal. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Um 1250.

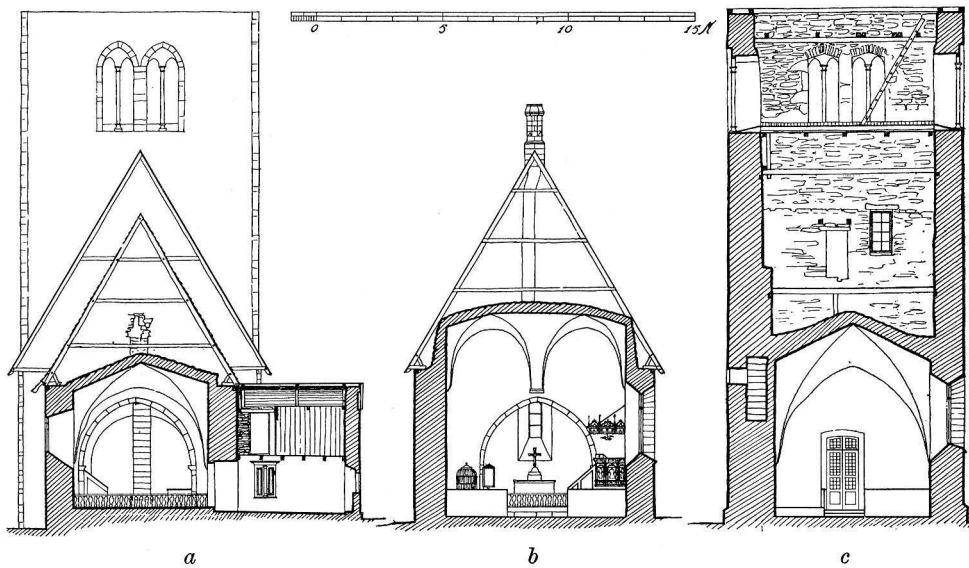

Fig. 116. Tvärsektion: *a.* av koret mot v.; *b.* av långhuset mot ö.; *c.* av tornet mot v. Skala 1:300.
Querschnitt: *a.* des Chores gegen W., *b.* des Langhauses gegen O. *c.* des Turmes gegen W.

ligen byggt i sammanhang med korets. Från loften sedda visa murarna samma stenmaterial, grovt tuktade block utan streckad huggning med bruket brett utstruket och stundom helt täckande muren på dess insida. I ö. korröstets v. och i båda långhusröstenas inre ytor sitter mycket ställningsvirke kvar, ställvis meterlångt utskjutande; dessa utrymmen kunna alltså icke varit synliga. Här måste alltid ha funnits ett innertak under sparrverket. Detta har dock urspr. icke bestått av valv, ty valvet täpper till en vårdat murad genomgång till korvinden. Långhuset har alltså urspr. haft ett platt trätak, vilket efter ett par tiotal år ersattes med valv.

Skeppets perspektiviska sydportal (fig. 115) hör till tornets period; dess sockel går i ett med tornets. — Den rundbågiga tornportalen (fig. 127 *b*) däremot, vars tegelbåge sedan 1910 är frilagd, visar genom likhet med koringången att den från början varit sydportal å långhuset, men då tornet byggdes, flyttats till den enligt gotländska vanor i regel blygsammare platsen å v. fasaden. Tornets ö. mur står stumt mot långhusets v. gavel, vilken är putsad i två lager, båda vitmenade. Kyrkan har alltså varit tornlös en avsevärd tid, vi förmoda med hänsyn till de 2 putslagren över 30 år. Om dateringen 1218 för långhus och kor är riktig, skulle tornet då icke ha byggts förr än omkr. 1250. Samtidigt tillkom som sagt skeppets s. portal. Denna ungotiska portalform med fyrbladigt tympanon utan »kappa» liknar Elinghem (1240, fig. 133) vilket bekräftar vår datering av tornet. Det är möjligt att långhusets välvning skedde samtidigt med tornbygget.

SAKRISTIAN

Den »nya sacristigan» nämnes 1777 (RÄK.), en äldre måste funnits, eftersom räknenskaperna 1679 uppteckna en utgift för »sackerstietakits» lagning. 1835 (PROT.) bestämmes, att nytt magasin skall byggas. Möjligen påbyggdes sakristian då med en våning och erhöll sina för tiden karakteristiska proportioner å n. gaveln (fig. 128 *c*).

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Det sedan 1882 i marmorimitation målade altaret stöder mot ö. väggen och har korstecknad, slipad skiva av grå kalksten. Före nämnda tid var det fristående. H. 110. L. 165.

På altaret står ett polykromerat i ek skuret litet krucifix, signerat G. L. B. 1682. Efterbildning av ett 1200-talskors av Stånga-triumfkrucifixets typ.¹ Detta utgjorde 1930 den enda altarprydnaden. Då hängde på n. korväggen den egentliga altartavlan av trä med målad framställning av nattvarden. En tillhörande bruten gavel med gammal, vacker målning, varuti dubbelt krönt C, förvarades på sakristivinden. 1931 har tavlan återförts till altaret. Den liknar Halls och Fleringes och torde enl. inskr. tillkommit 1684. En i KRÖNIKA 1634 omtalad altaretavla, som då målades och sirades, måste varit av äldre tillverkning.

Följande medeltida skulpturer (fig. 120—126) förvaras nu i G. F. — Triumfkrucifix av asp, gott konstverk från 1100-talets mitt. Kors saknas. H. 100. B. 62. — Madonna med barnet, ek. Vackert ungotiskt arbete av »Hamramästaren». H. 105. — Tronande Helig Olov, ek, av »Dionysiusmästaren», b. av 1300-talet. H.

¹ Jfr ROOSVAL, Triumfkrucifixet i Stånga, i Gotländskt Arkiv II, s. 3. Visby 1930.

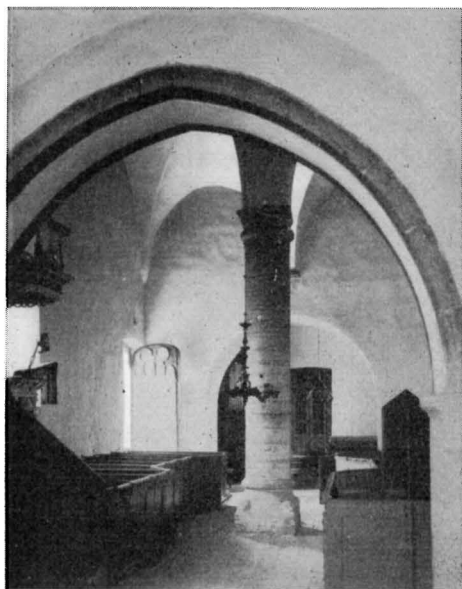

Fig. 117. Interiör mot v.
Innenansicht gegen W.

Fig. 118. Predikstol. 1688.
Die Kanzel. 1688.

Fig. 119. Exteriör från sö.
Aussenansicht von SO.

108. B. 93. — Ynglingahuvud, ek. Höggotiskt arbete av »Fogdömästaren» b. av 1300-talet. H. 9,5. B. 8,5. — Tronande biskop, skulptur i asp av »Misericordiemästarens» verkstad, m. av 1400-talet. H. 102. B. 40. — Stående biskop, skulptur i björk med dorsale av furu av »Misericordiemästarens» verkstad. H. 99. B. 26. — Stående S. Birgitta, skulptur i björk av »Misericordiemästaren». H. 77. B. 23.

Predikstolen (fig. 118) bär på korgen en inskrift av 1633, men en urspr. till predikstolstrappan hörande dörr är betecknad med 1686, och då dess ornering dessutom liknar altartavlans av 1684, synes predikstolen åtminstone till stor del härstamma från detta årtionde.

Bland bänkarna finnes en under tornbågen med årtalet 1652.

I korets s.v. hörn står en dopfunt av gotländsk kalksten, troligen från 1200-talets mitt, bestående av cuppa i ett block utan uttömningshål samt fot i två block. Stod ännu på 1870-talet i s.ö. hörnet. Nedre blocken äro av annan sten än funten i övrigt samt även olika inbördes. Ursprungliga understa blocket har gått sönder (omkr. 1915) varvid det ersattes med en trumma, som låg i klockuppgången. Den ursprungliga ligger nu utanför ö. korfasaden. Undre diam. 55, övre 38. Den nuvarande nedersta trumman är av samma form och måste vara mycket gammal. Den har en redan avflagrad grå målning. Fotens övre del är prydd av huggna, långsmala blad, tillsammans bildande ett hölster. Cuppan har ut- och invändigt spår av röd målning. H. 105, cuppans Diam. 78, Dj. 24. — På långhusportalens yttre trappsteg finnes även en välgjord, grund urgröpning, vilken med en kanal står i förbindelse med ett hål. I stenens rundade ände sitter ett järn fastkilat och gjutet i bly. Breddmättet i den rakskurna ändan (drygt 123) passar till mittkolonnens plint. Detta är nuvarande funtens sockelhäll, urgröpningen är dess piscina, och järnet utgör resten av ett bokställ. Funten har alltså stått strax v. om mittkolonnen. — Å en håll innanför långhusdörren en inhuggen cirkel omkr. 49 diam., medan funten fordrar 55. Detta är möjligen ett påbörjat, men övergivet arbete i samma syfte som det nyss beskrivna blocket. — En håll innanför korportalen är försedd med cirkelformad, grund, 55 cm vid urgröpning, med centralt hål. 135×133. Möjligen har en äldre funt förr stått på denna sten, men dess plats är i varje fall ej ursprunglig. Denna äldre funt skulle alltså haft centralt uttömningshål.

Ett eller två rökelsekärl av malm i G. F. har möjligen tillhört Hangvar.¹

Ett par tennljusstakar på altaret, balusterskaft, rund fot; pip senare. H. 36. SPEGEL nämner 1682 »två stykken then liusstakar».

En tvåarmad malmljusstake, på altaret. H. 28. Antagligen är det denna, SPEGEL omnämner.

Bildsten (H. 87. Nedre delen borta) med två symmetriska slingor och kors i övre svickelfältet. Följande inskrift i runor: leiknir × raisti × stain × ok × bro × gierpi

¹ ROOSVAL, Medeltida konst N:r 306, 307.

Fig. 121. S:t Olof. Av »Dionysiusmästaren». B. av 1300-t.
S:t Olof. Vom sog. »Dionysiusmeister»,
Anfang des 14. Jhds.

Fig. 120. Kristusbild från
krucifix. 1100-talets mitt.
Christus von einem Kruzifix.
Mitte des 12. Jhds.

Fig. 122. Madonnan med barnet.
Av »Hamramästaren».
Madonna. Vom sog. »Hamrameister».
Um 1270.

Fig. 123.

Fig. 124.

Fig. 126.

Fig. 125. Ynglingahuvud av
»Fogdömästaren». Början av
1300-talet.

Jugendlicher Kopf. Vom sog. »Fogdömeister»,
Anfang des 14. Jhds.

Fig. 123, 124, 126. Stående biskop, Birgitta (?), tronande biskop. Av »Misericordieverkstaden». 1400-talets mitt.

Holzskulpturen aus der sog. »Misericordienwerkstatt». Mitte des 15. Jhds.

Fig. 121—126. Foto. G. Sjöberg 1925.

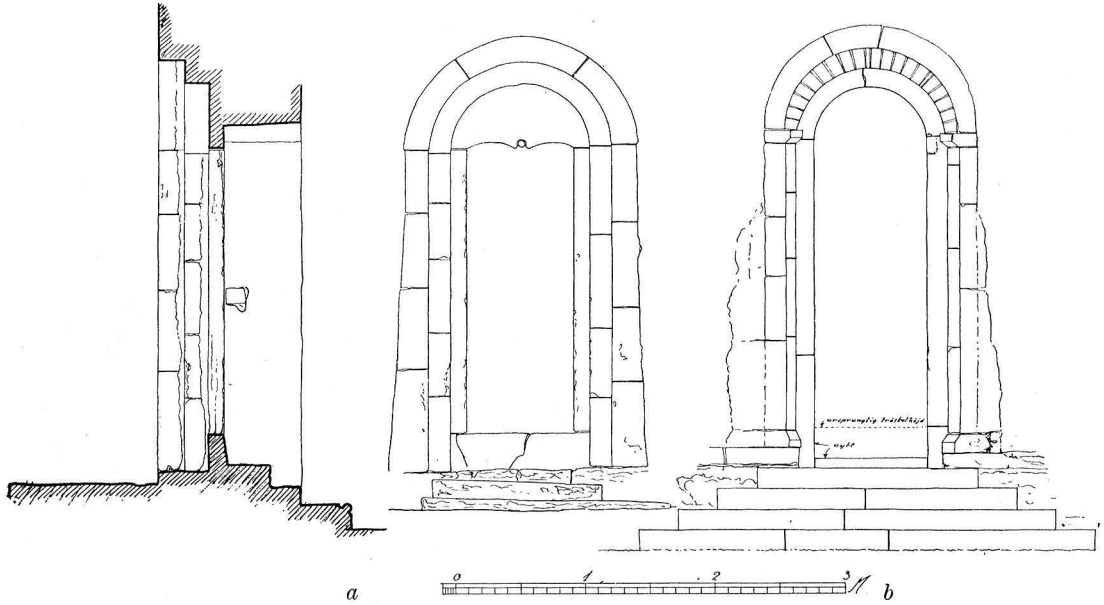

Fig. 127. *a.* Korportal. *b.* Turportal. Skala 1:60.

a. Portal des Chores. *b.* Turportal, urspr. Südportal des Langhauses. Wahrsch. 1218.

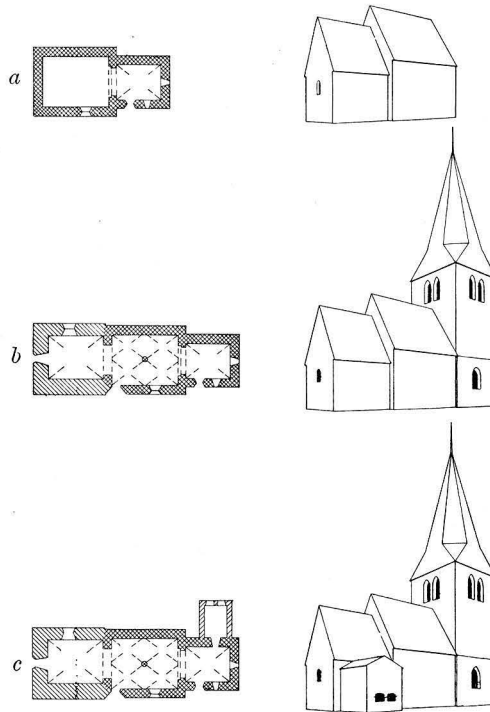

Fig. 128. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

× übtir × le . ur . . . × faþur × sin × ok × übtir × Rinkorm × broþur × siin × ok
 × üptir × (LILJEGREN n:o 1570, med avbildning, Säve n:r 17); i G. F. Framför
 altaret ligger en längs efter avhuggen bildsten med svagt synliga ristningar. 277 × [74].

På kyrkogården, lutad mot korets ö. vägg, står en något söndrig häll, med malte-
 serkors i mitten och runskrift utmed översidans kanter. L. 200. B. 100 och 95.
 Har sannolikt varit täckhäll till en upphöjd grav. Skivan är 16 cm tjock och kälad.
 Inskrift, enligt Säve n:r 18, säger att Ganviþr och Botviþr läto göra stenen över
 fadern Butair.

På storklockan en jaktframställning i relief, en jägare skjuter med armborst
 efter en flyende hind. Enl. inskr. av Arent Kleiman, Lübeck 1679. H. 70. B. 76.

SAMMANFATTNING AV KYRKANS KONSTHISTORIA

I. Redan under 1100-talets mitt har en kyrka existerat på den nuvarandés plats. Dess
 triumfkrucifix är bevarat jämte bottenhällen till en dopfont.

II. Denna kyrka ersattes trol. 1218 av nuvarande kor med valv och långhus utan valv.

III. Under unggotiken tillbygges tornet och förses långhuset med en stor, spetsbågig syd-
 portal. Den gamla långhusportalen flyttas till tornets västsida. Långhuset välves. Dopfont.
 1200-talets mitt.

IV. Skulpturer för sidoaltaren av Jungfru Maria med barnet och S. Olof m. m. Omkring
 1300 och 1300-talets början.

V. Enkla skulpturer av Misericordiemästaren. 1400-talets mitt. En sakristia, äldre än den
 nuvarande har funnits (kanske medeltida).

VI Bland inventarier under 1600-talet märkas altaruppsats (äldre och yngre), predikstol,
 äldre altardisk, bänkar.

VII. Den nuvarande sakristians byggande skedde mellan 1744 och 1777.

VIII. Under 1800-talet påbygges sakristian 1835, bänkar målas 1862, orgel uppsättes på nordlig
 läktare.

IX. Under b. av 1900-talet nytt golv, uppvärmning med kamin, utökning av fönster, ny orgel.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Schon um 1150 war hier eine Kirche, deren Triumphkruzifix aufbewahrt ist (Fig. 120 a).
 Ebenso der Sockelstein einer Taufe.

II. Jetziger Chor und Schiff (Fig. 111, 114, 119, 128 a) wurden wohl 1218, im Übergangsstile
 aufgeführt. Nur der Chor wurde gewölbt, und zwar mit den Schichten parallel zu den Scheitel-
 linien (S. Fig. 113). Das Schiffportal (Fig. 127 b) später für den Turm benutzt.

III. Der Turm und die Einwölbung des Schiffes (Fig. 128 b); ein frühgotisches Portal an
 der Südfassade des Schiffes (Fig. 115); Taufstein. Mitte des 13. Jhds.

IV. Statuen S. Olofs und der h. Jungfrau für die Seitenaltäre (Fig. 121, 122). Um 1300
 oder etwas später.

V. Eine Reihe einfacher hölzerner Statuetten vom sog. »Misericordien-Meister» um 1430
 —60 (Fig. 123, 124, 126).

VI. Altaraufsatz 1684; Kanzel (Fig. 118).

VII. Die Sakristei wird zwischen 1744 und 1777 gebaut, 1835 erhöht.

ELINGHEM ÖDEKYRKA

I HANGVAR SOCKEN

AV

NILS G. WOLLIN.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtal 1240. — HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 59; atlas tab. 17 (exteriör). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864 s. 66 med pennteckn. av exteriören. — SPEGELS Inv. s. 176 (med tillägget: »Kyrckian lenge sedan öde och ingen weet af inventario»). — A. T. A.: 2 färglagda litografier (exteriörer) och planritningar av CEDERGREN och GERSS, avskrift av GERSS beskrivning 1808.

KYRKOARKIVALIER saknas.

KYRKO-
GÅRDEN
BYGGNADEN

I en frodig löväng, tillhörande Hangvars prästgård, ligger ruinen, gömd bland hasselbuskar. Man anar kyrkogården genom resterna av en kretsformig mur, lagd utan bruk med en möjl. urspr. ingång i s.o.

Den 1923—25 rengrävda och konserverade ruinen (fig. 129—132) är en enhetlig ungotisk anläggning av små mått utan torn. Hörnkedjorna äro försedda med puts-skåra. Murarnas övre del och alla valv saknas, exteriörens puts är delvis bibehållen, mest å södra och västra fasaderna. Vid konserveringen ha nedfallna partier av ingångar och fönsteromfattningar identifierats och återinmurats å sina platser, fogarna stärkts med kalkbruk, samt murarnas krön avtrappats och avtäckts med tunna flisor och torv. Sockeln är samma skråkant runt hela kyrkan med förband mellan kor och långhus.

Ö. korfönstret är helt bevarat med hugget spröjsverk. Det nu lagade s. korfönstret har ej varit indelat. Långhuset har ett fönster i s., av vars omfattning endast en del av nedre inre smygen fanns på sin plats före 1923, nu äro de huggna delarna återuppflyttade på sina platser och kompletterade.

Korportalens (fig. 134) tympanon är skuret i grunt buktad klöverbladsform utan droppar. Av den tvåspråkiga yttre omfattningen återstod till 1923 murhörnet nederst t. v. Hela omfattningen är nu återställd. Att döma av spåren på tympanonflisan kunde arkivolterna bestämmas såsom tryckt spetsbågiga och ha på detta sätt återuppmurats. Långhusets n. ingång, som är igensatt, är övertäckt med yttre och inre triangelbåge av ohuggen sten. Av långhusets s. portal återstod endast nedre delens dörrposter, men av kvarstående murar framgick, att ingången varit perspektiviskt avtrappad inåt i tre murhörn. Tillräckligt många huggna delar funnos bevarade för att fullt motivera ett återställande ss fig. 133, vilken liksom fig. 134 endast anger vad som kunde iakttagas före konserveringen. Av de å fig. genom prickning såsom rekonstruktion angivna blocken blevo många under konserveringens lopp återfunna.

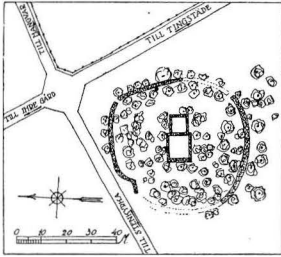

Fig. 129. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

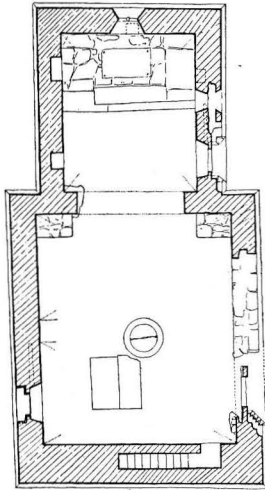

Fig. 130. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

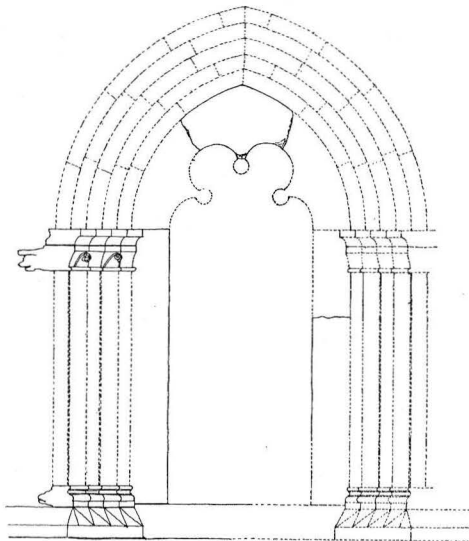

Fig. 133. Långhusportal. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses.

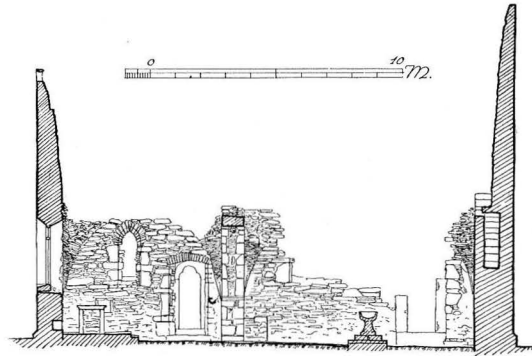

Fig. 131. Längdsektion mot söder före konserveringen. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S. vor der Instandsetzung.

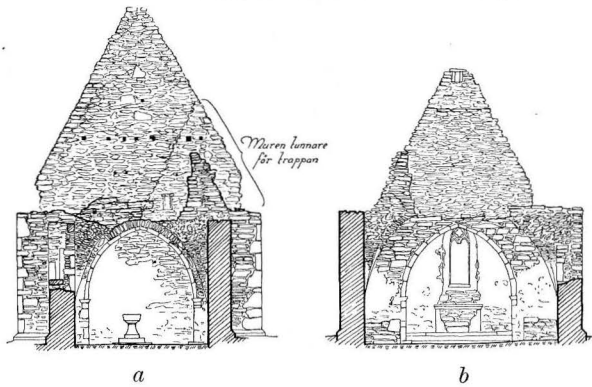

Fig. 132. a. Tvärsektion av långhuset mot väster.
b. Tvärsektion av koret mot öster.
Querschnitt a. des Langhauses gegen W., b. des Chores gegen O.

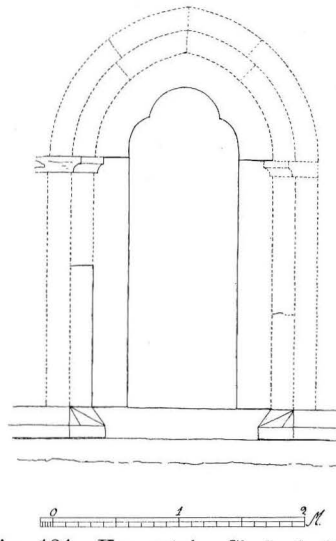

Fig. 134. Korportal. Skala 1:60.
Südportal des Chores.

Golvets stenplattor ligga delvis kvar, särskilt i koret.

Av de få rester, som finnas kvar, framgår, att koret varit välvat med ett tältvalv, långhuset med två.

Från en rakt övertäckt ingång i västmuren går en trappa, som förr ledde till vinden.

Puts delvis bibehållen i kyrkans inre särskilt å öst- och västmurar.

Vattentak saknas nu fullständigt. Både v. och ö. röstet äro bevarade, endast triumfbågsröstet är rasat. Vid BRUNIUS' besök sågs dock »öfver triumfbågen lemningar af en ganska bred hjälpbåge».

Av inredningen är altaret bevarat, nu lagat. Ett retabel, nu i G. F., som tillhör Halls kapell, dessförinnan Fleringe kyrka har urspr. kanske gjorts för Elinghem. Endast stommen återstår, 1200-t:s slut? Dopfunten står i dominerande läge på hög sockel mitt i det lilla långhuset (fig. 132). Sönderslagen i 28 bitar tillvaratogs funten och hopsattes vid restaureringen, endast en ny bit behövde tilläggas. Funtens H. 93, B. 71, Dj. 25. Central uttömningskanal. — En vigvattensskål av kalksten ligger i n. dörrnischen.

I kyrkan ligga två gravhällar v. om funten, en med ristat bladkors och med rätlinjigt latinskt kors, som med sin östra sida är bågformigt anpassad till funtsockeln. — På kyrkogården flera medeltida gravhällar utan text.

Konserveringen utfördes under ledning av arkitekten Sven Brandel¹ med biträde av Alfr. Edle 1923—24.

TAXUSLISTANS årtal, 1240, anger med sannolikhet invigningsdatum.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ruine, welche auf dem Grunde des Pfarrerguts im Kirchspiel Hangvar gelegen ist, war im Mittelalter eine eigene Pfarrkirche. Sie wurde im frühgotischem Stile einheitlich gebaut, wahrsch. 1240. Sie ist ohne Turm, ein solcher war auch nicht vorgesehen. Alle Gewölbe waren Zwickeldomikale. — Der Altar, ein steinernes Weihwasserbecken und der Taufstein sind noch da. Letzterer, bei der Konservierung 1923—25 aus unzähligen Scherben wiederzusammengefügt, beherrscht, auf einen hohen, runden Sockel gehoben, völlig den kleinen Schiffsraum. Die Kirche war wohl schon bei Beginn der Reformationszeit Ruine.

¹ SVEN BRANDEL, Arkitekt, e. o. antikvarie i K. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, f. 1886, d. 24 okt. 1931.

GANNIS ÖDEKYRKA

I LÄRBRO FÖRSAMLING.

AV

NILS G. WOLLIN.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1265. — HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 59. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 102 med pennteckn. av kyrkan (exteriör), fragment av medeltida dopfuntscuppa samt kapital.

KYRKOARKIVALIER saknas.

Kyrkogården (fig. 138) är sedan 1925, på bekostnad av Lärbro pastorat, inhägnad genom stenmur. Dylig fanns 1699 (se ovan s. 65). I ö. mitt för koret finnas nedre delarna till en stiglucka bevarade, med slätt liv åt n. och s., varför den sannolikt ej stått i förband med stenvuren. Det är ovisst om denna lucka är medeltida. KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkobyggnaden, som länge varit ruin, konserverades på Statens bekostnad 1924 under Alfr. Edles ledning. Hörnkedjorna å kor och långhus ha puts-skåra, men så icke tornets, som rider på långhusgaveln och saknar förband med denna. Skråsockeln löper runt hela kyrkan, men är högre kring tornet. Å korets portal (fig. 142) är karmens rundbågiga betäckning prydd i hjässan med en droppe (nu avslagen). Å långhusets s. portal (fig. 142) likna baserna den av Lafrans signerade »fattigbössans» i Bunge (fig. 49). De egendomliga kapitälerna erinra om de av trä skurna i den gamla triumfbågen i Vallstena (fig. 284). KYRKOBYGG-
NADEN

Alla valv ha rasat, grundligast i långhuset. Härom skriver BRUNIUS: »I skeppet — ses grundstenen efter en midtkolonn eller en midtpelare, som uppburit fyra kors-hvalf. På en skråkantig, groft tillhuggen kragsten i midten af hvarje sido- och gavelmur märkas lemningar efter skiljebågar, hvilka varit ungefär 1,5 (fot) breda. Lemningar af kappor visa att de varit spetsiga». Mittkolonnen lär 1673 ha flyttats till Fleringe kyrka (fig. 87). Koret var till sin östligaste del välvt med ett omkr. 135 brett tunnvalv och för övrigt med ett tältvalv — en ovanlig sammanställning.

Rester av murdekoration i grönt förtydligas genom fig. 140.

Inventarier saknas med undantag av rester av en dopfuntscuppa med uttömningshål, utan sirning. H. 23, Diameter 59, urgröpnings djup 12. Funtens cirkelrunda sockelsten med urholkning och uttömningshål i s. kanten ligger kvar invid tornbågen. V. kanten jämnt avhuggen, vilket får sin förklaring genom den murgrund, som vid rest. 1924 påträffades under tornbågen i linje med långhusets västrand. Dopfuntens fyrkantiga plint (47 × 47) ligger ovanpå sockelstenen. DOPFUNT

Ett försök till datering kan fota på en jämförelse med Stenkyrka långhus, där

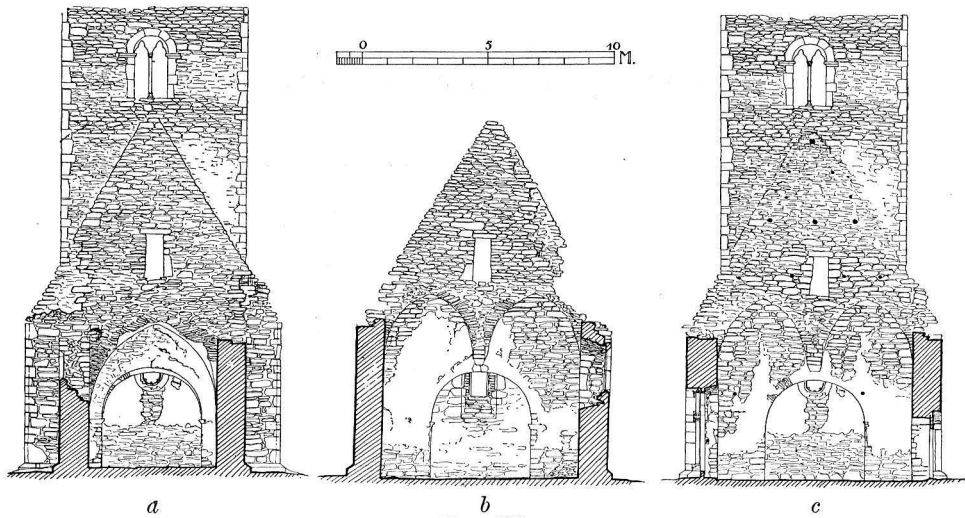

Fig. 135.

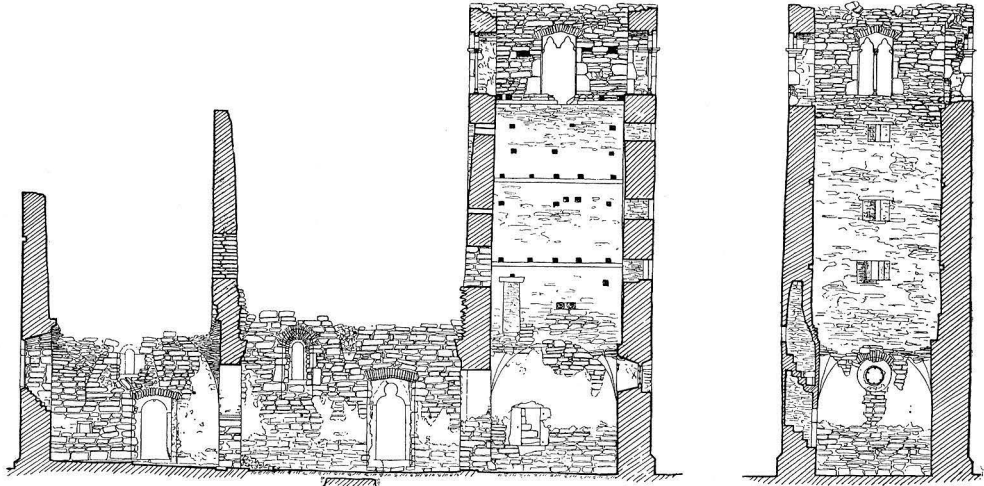

Fig. 136.

Fig. 137.

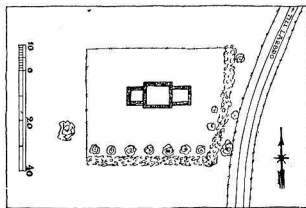

Fig. 138.

Fig. 135. Tvärsektion *a*. av koret mot väster; *b*. av långhuset mot öster; *c*. av långhuset mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt: *a*. des Chores gegen W.; *b*. des Langhauses gegen O.; *c*. des Langhauses gegen W.

Fig. 136. Längdsektion mot söder. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

Fig. 137. Snitt genom tornet mot väster.
Querschnitt des Turmes gegen W.

Fig. 138. Situationsplan. Skala 1:3 000.
Lageplan.

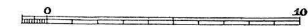
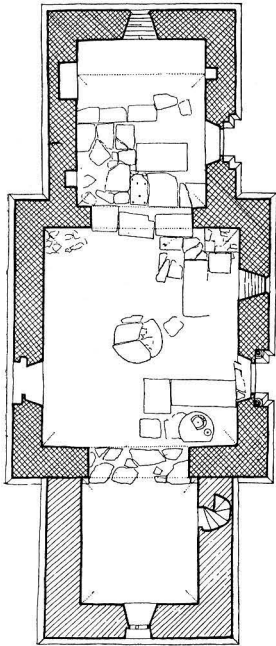

Fig. 139. Plan. Skala 1:300.
Grundriss. Süden nach rechts.

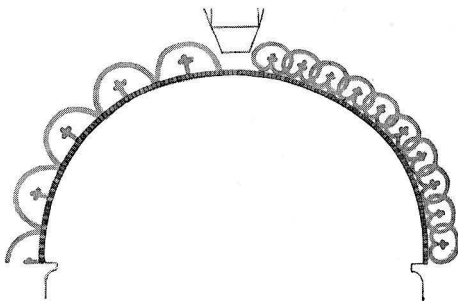

Fig. 140. Målad dekoration ovan triumf-
bågen. Skala 1:75.
Dekorative Malerei am Triumphbogen.

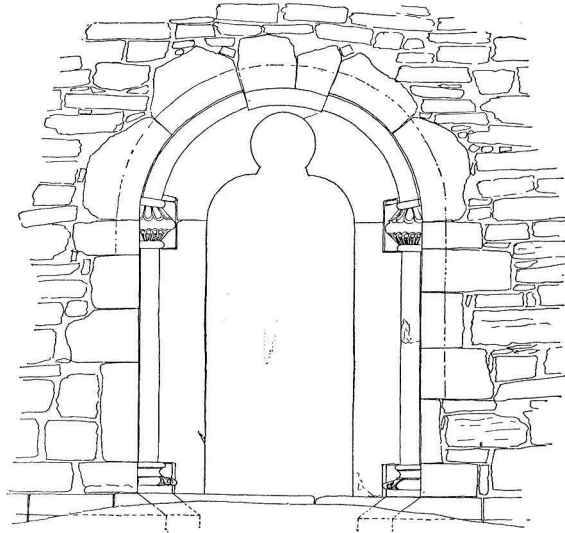

Fig. 141. Långhusportalen. Skala 1:60.
Portal des Langhauses.

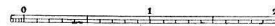
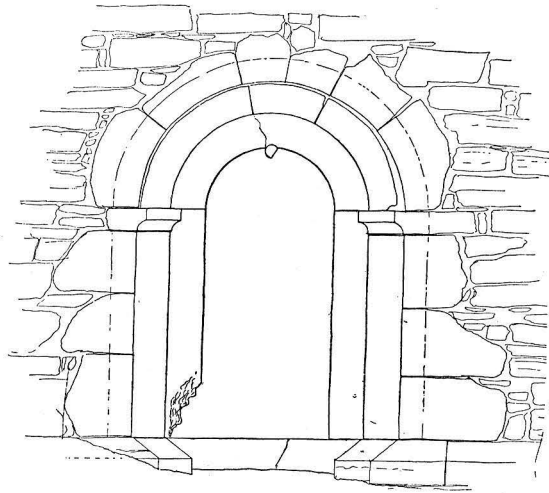

Fig. 142. Korportalen. Skala 1:60.
Portal des Chores.

med en kontur på portalens dageröppning (med tre droppar) som liknar korportalens i Gann. Stenkyrka långhus är trol. av omkr. 1235.¹

Till förmån för en så pass långt tillbakaskjutna byggnadstid även för Gann talar den egendomliga anordningen i koret, där genom ett tunnvalv över altaret bildas ett liksom särskilt korutsprång. Jfr Kräklingbo 1211 daterade kor, som har ett verkligt, i plan synbart, fyrkantigt korutsprång. Märk att även Stenkyrka har ett i interiören markerat altarrum. En sådan markering, om än rudimentär har även Träkumla kor, vars portal har trifoliekontur och för vilket vi antagit dateringen omkr. 1220¹, och Hørsne kor, vars portal liksom Ganns kor siras med en droppe i (den här spetsbågiga) karmens hjässa (omkr. 1255¹). Frändskapen med Lafrans Botvidarsson (långhusportalens) för oss även till närheten av 1240-t. (Jfr Hellvi s. 126 och Hejnum s. 176). Vi förmoda därför, att Ganns kor och långhus tillkommit omkr. 1240.

På tornet kan det upptecknade 1265 mycket väl tillämpas.

ZUSAMMENFASSUNG.

I. Wie Elinghem ist auch Gann seit langer Zeit Ruine, war aber im Mittelalter eigene Pfarrkirche. In dem 1924 konservierten Gebäude sind Chor und Langhaus die ältesten Teile, in Übergangstil um 1240 erbaut. Man bemerke die altertümliche Anordnung eines besonderen, viereckigen tonnengewölbten Altarraums. Hiermit verwandt sind zwei Kirchen aus der Übergangszeit mit viereckigem Altarraume, Barlingbo (Bd. I, Fig. 551) und Kräklingbo. Die Einzelformen zeigen vorwärts, zu dem hauptsächlich in der ersten frühgotischen Zeit wirksamen Lafrans Botvidarson (Fig. 141, 142). Hierzu gehört auch die schöne Säulenbasis Fig. 87, welche nach Fleringe überführt ist. Vgl. für Lafrans Botvidarson Othem, Boge, Hellvi und Hejnum Ss. 115 ff., 132 ff., 144 ff. und 162 ff). Im Hauptraum des Chores sind die Reste eines Zwickeldomikales sichtbar (Fig. 136).

II. Der frühgotische Turm wurde im Westen angebaut, wohl 1265.

¹ ROOSVAL, Revision IV, i Fornvännen 1934.

Fig. 143. Exteriör från nordväst. Foto Sv. Brandel i A. T. A.
Aussenansicht von NW.

LÄRBRO KYRKA

AV

NILS G. WOLLIN.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1086.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1211. — A. T. A.: exteriör från v. med den gamla stigluckan, pennsteckn. av SOHLMAN; akvarell av A. T. GELLERSTEDT, exteriör från s. med v. stigluckan; H. HILDEBRANDS inspektionsberättelse vid restaureringen 1872. — B. St.: ritning till orgelfasad av L. HAWERMAN, stadf. 8.5. 1855; ritningar till förändring av kyrkan, G. LINDGREN, stadf. 23.9. 1892.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. fr 1595; PROT. fr. 1802.

Angående nu försvunna stigluckor skriver BRUNIUS: »I s. kyrkogårdsmuren inrymmes en port med spetsigt tunnhvalf och en lågspetsig sittnich» samt ger ytterligare detaljer. Vidare »En port uti v. kyrkogårdsmuren har spetsigt tunnhvalf —». Dessa revos 1885, men sömmar efter v. ingången synas ännu i muren, omkr. 20 m v. om kastalen. — Denna (fig. 146, 147) är uppförd av tuktrad och rappad kalksten, hörnkedjor och portomfattning dock av hugget material. Den yttre putsen är i senare tid förnyad. I det inre synes putsen från början ha varit ojämnt utstruken över de kullriga stenarna. Till komplettering av uppmätningarna fig. 146, 147 må nämnas, att en rundbågig portal i ö. leder in i en tunnvalvd bottenvåning, varest i v. synas märken efter en rektangulär nisch, varifrån ett lodrätt schakt gick till nästa våning, alltså medgivande möjlighet att uppstiga på stegen. En yttre fritrappa av trä leder nu upp till en övre våning med portal, lik den nedre. I 3:e avd:s n. vägg är en manshög, högrakspetsig nisch, som längst in är försedd med en stenbänk med fyrkantigt hål, varifrån en kanal leder snett nedåt utåt, alltså en latrin. Likn. i Kruttornet och Gammelgarn. (Meddel. av Alfr. Edle). Kastalen är tydligen byggd i försvarssyfte; möjligen kan Kruttornet i Visby giva en föreställning om översta våningens ursprungliga skick. Så menar BRUNIUS, när han skriver: »Vid första anblicken af därvarande anordning inser hvarje sakkunnig, att i öfversta afdelningen funnits ett fyrkantigt rum, som troligtvis haft ett takhvalf, och att ett öppet galleri, hvilket omgifvit detsamma, tjänat till försvar för fiendtliga anfall. Byggnaden, som af allmogen kallas kastal, en vanlig benämning på dylika torn å Gotland, måste således varit ett kastell — —». De gotländska kastalernas byggnadstid och ändamål äro ännu icke tillräckligt studerade. Vi förmoda att denna tillhör 1000-talet.¹

KYRKO-
GÅRD-
DEN OCH
KASTALEN

Kyrkans delar stå i väl avvägt storleksförhållande till varandra och i stort sett

¹ MARTIN OLSSON, En grupp runda kastaler från romansk tid på Sveriges östkust, Fornvännen 1932, s. 273 ff. — NILS LITHEBERG, Kastaler och borgar, Rig 1932, s. 65 ff. — NILS P. TIDMARK, Kastalerna på gotländska kusten, Visby 1931.

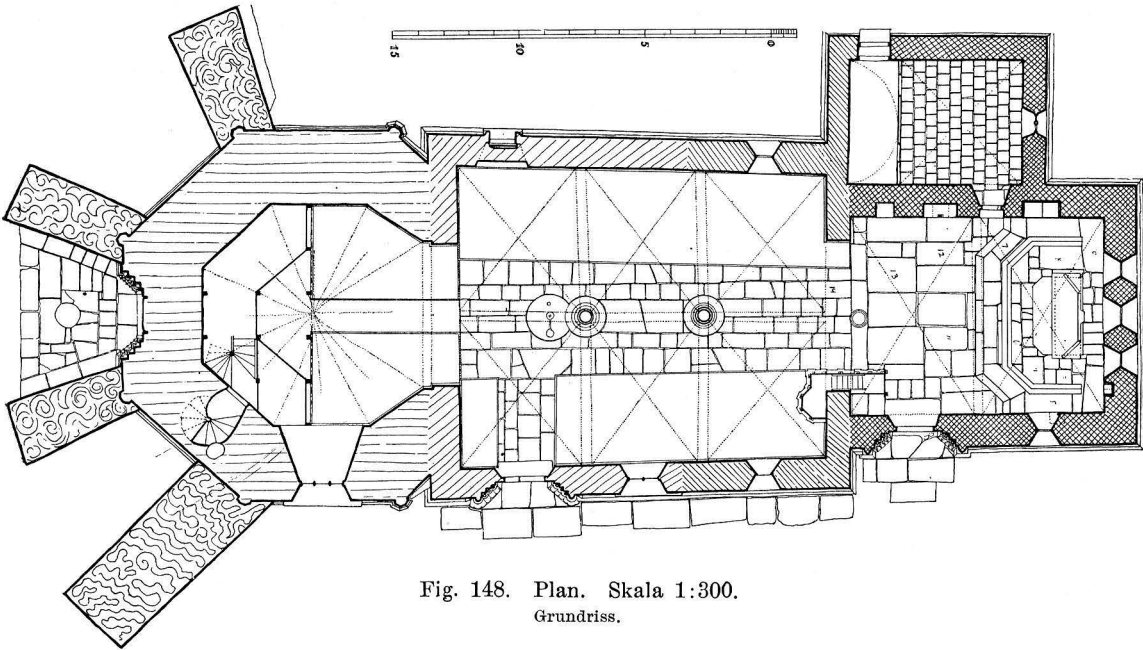

Fig. 148. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

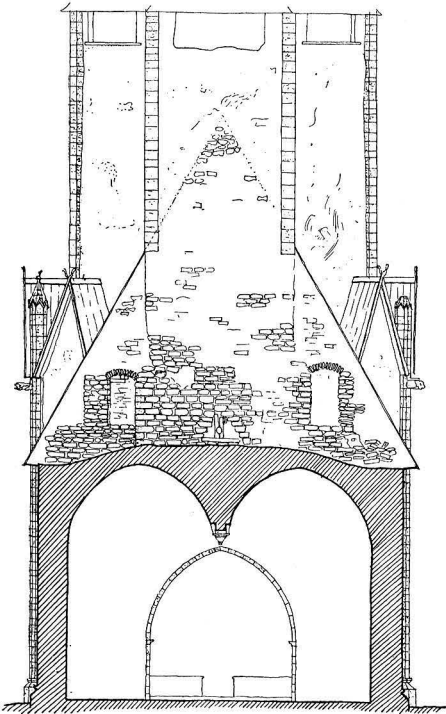

Fig. 149. Tvärsektion av långhuset mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt des Langhauses gegen W.

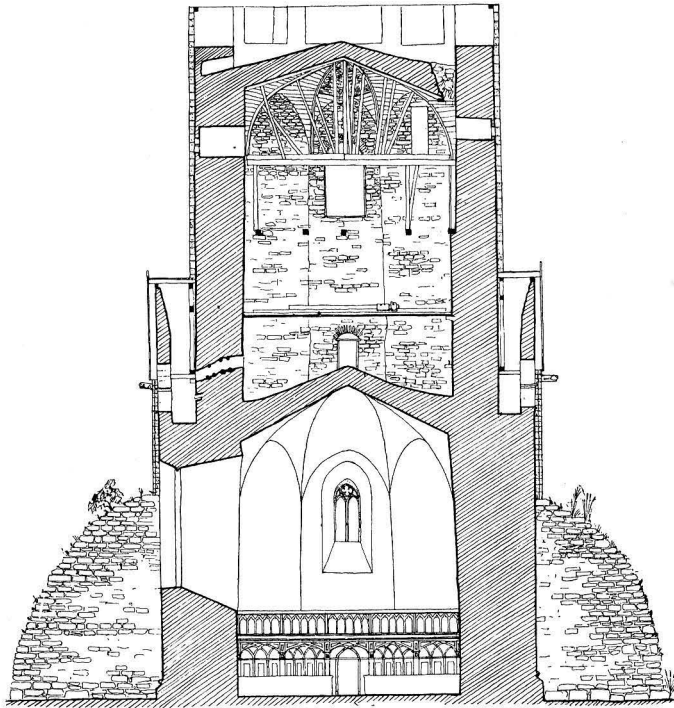

Fig. 150. Sektion av tornet mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt des Turmes gegen W.

LÄRBRO NU- råder en enhetlig stilkaraktär. Dock visar undersökningen att koret samt sakristian
 VARANDE är äldre än långhuset, att detta tillkommit i två etapper, att tornet är yngst, men
 KYRKAS EL- att även inom detta två perioder bör antagas. Yttertaket överallt av bräder. Golvet
 LER DEN GO- överallt kalkstensplattor, delvis gravhällar, endast i bänkkvarteren bräder.
 TISKA KYR-
 KANS DELAR

KORET

Korportalens (fig. 160) röste har en ovanlig, bågig form, lik. v. portalen i Stenkyrka. De två rektangulära tältvalven skiljas av en huggen båge, buren av konsoler liknande dem i Öja långhus och i Stenkyrka torn (Sv. K. Gotland Bd I, fig. 20).

Korets v. gavel visar sig, betraktad från långhusets loft, snyggt rappad och vitputsad (fig. 155 a). Långhusets ö. gavel är tydligt byggt ovanpå detta korröste. Koret har alltså stått färdigt en så pass lång tid, innan långhuset begyntes, att det lönade sig att putsa v. korgaveln. Emellertid fanns, som vi längre fram skola se, ett äldre lågt långhus, till vilket det nya koret anslöt, och till detta långhus hörde ett fyrkantigt västtorn, vadan kyrkan då måste företett en anblick lik den som ännu Lummelunda kyrka erbjuder (Gotlands kyrkor Bd I, fig. 96, 98). Lärbro kor har sammanställts med andra arkitekturverk under anonymnamnet Neo-Iconicus och står inom dennes verk särskilt nära till Stenkyrka torn, såsom redan antytts. Stenkyrka torn dateras till 1255.¹ Lärbro (konsekvent spetsbågiga) kor alltså omkr. 1260.

SAKRISTIAN

Sakristian, vars sockel är huggen i förband med kor och långhus, har mot det förra en portal med tympanon från en äldre kyrka, som skildras s. 104.

LÅNGHUSET

Av långhusets två spetsbågiga sydfönster är det v. större, indelat av spröjsverk i huggen sten. På n. sidan ett spetsbågigt fönster = s. sidans ö. Långhusets s. portal är byggd av omväxlande röda och grå block, (fig. 159). På v. kapitälbandet stå egendomligt formade, spänstigt buktade stänglar (fig. 163 a), som likna unga ormbunkar med inrullade knoppar. Å denna portal finnes även ett figuralt element (fig. 163 b); på yttre ö. halvkolonnens kapitäl synes en sittande kung med svärd i handen, besynnerligt päronligt, tjockt formad (kanske Olof den helige), mera ornamentalt än naturligt. Bredvid honom ett lejon av heraldisk typ.

I det storslagna långhusrummet se vi två kolonner av omväxlande röda och grå trummor samt sex konsoler bära sex tältvalv (fig. 145). Den v. kolonnens kapitäl är försett med fyra utkragningar motsvarande valvens skiljebågar. Den östra saknar dylika. Denna skillnad mellan de båda kolonnernas kapitäl, samt skillnaden mellan sydfasadens två fönster är orsak till att vi förmoda ett uppehåll mellan uppförandet av långhusets ö. och v. del kanske resp. omkr. 1270 och omkr. 1280. Trots denna skillnad är hela långhusrummet i sin verkan fullt enhetlig (fig. 165). Arkitekten bör av andra detaljlikheter att döma också ha varit densamma som korets, den anonyme Neo-Iconicus. Det kan förmodas att detta dyrbara bygge icke tillkom efter, utan före inbördeskriget 1288, som sagt kanske omkr. 1280.

MURALMÅLNINGAR

Muralmålningarna utgöra ett för kor och långhus gemensamt system: I långhuset är visserligen nu föga bibehållet, endast några apostla-namn. 1) S(anctus)

¹ Se ROOSVAL, Revision IV, Fornvännen 1934.

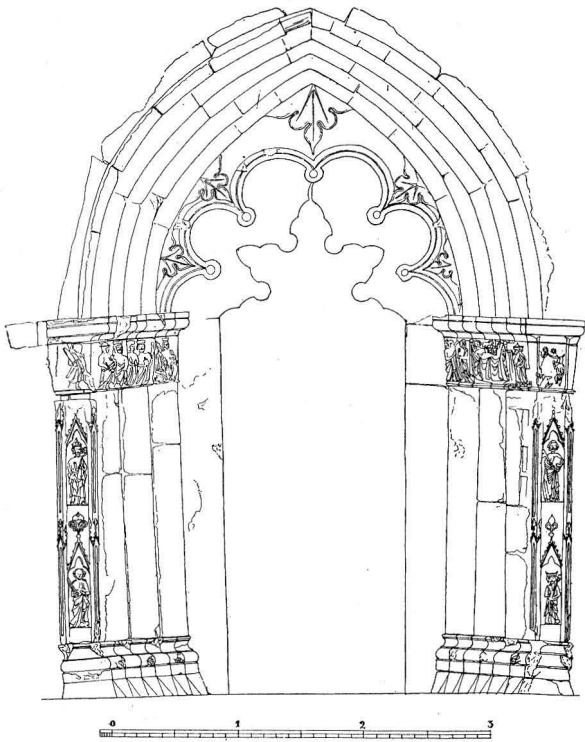

Fig. 151. Tornportalen.
Skala 1:60.
Das West-(Turm-)portal.
Um 1330.

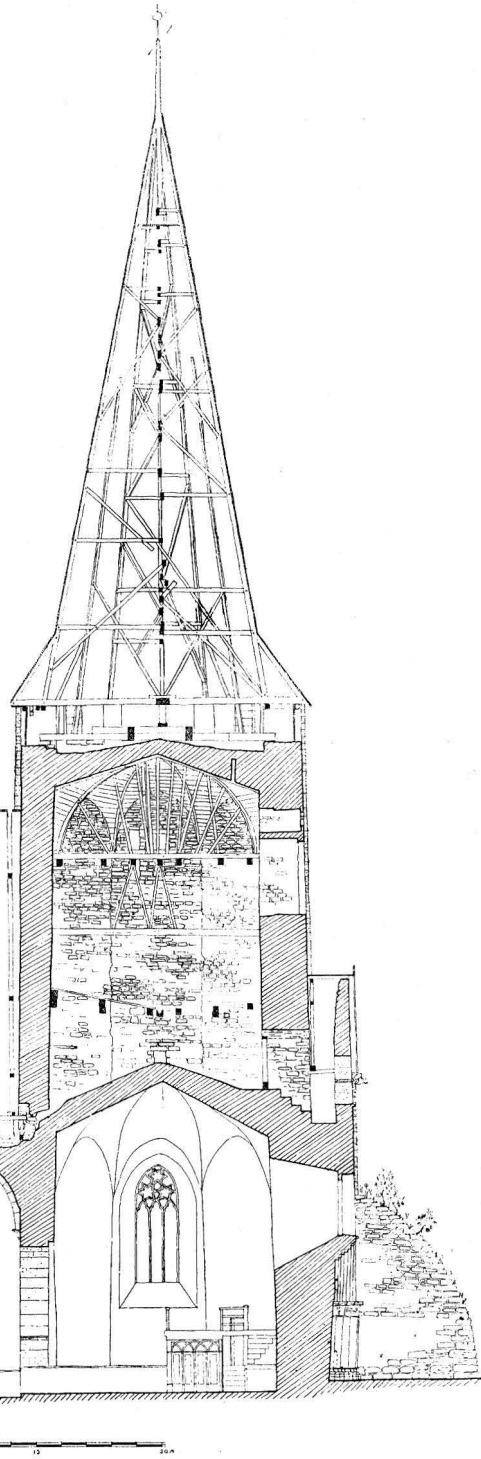

Fig. 152. Längdsektion mot söder. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

IACOB MAIOR, 2) S(anctus) IACOB MINOR, 3) S(anctus) ANDREAS. I kortakets hjässor består dekoreringsdelen dels av blad, i formen liknande dem på motsvarande ställe i Othems kor (se s. 151), dels av liljor och flätade band, vilka i palmettmönster stråla ut från en central ring. Ovanför östfönstren bandfläta och liljor. Färger i brunt, smutsgult, blågrått och svart. På korväggarna ses: Bartolomeus, Paulus, en apostel, Petrus (fig. 168) och en kalvariegrupp (fig. 167). Dessutom en bevingad drake, som biter om den norra konsolen (fig. 166). Den i rött, svart och gult målade kroppen sträcker sig med sin ringlande svans långt väster ut. Huvudet är hugget av sten i hög relief, vilken blir lägre mot stjärten, som ytterst är återgiven endast i målning. Apostlarna äro framställda i naturlig storlek, hållande attributet i ena handen, ett konsekrationsskors i den andra. (Vid en av dem synes dessutom delar av ännu ett invigningskors). Kalvariegruppens personer äro i mindre skala, men i stil överensstämmande med de övriga. Mot ofärgad fond stå figurerna med svarta konturer i rödlila, gulbrunt och grönt. Det var 1872 som målningarna upptäcktes och framknackades. Till följd av sitt fragmentariska tillstånd och därför att de delvis förstörts av arbetarna, innan sakkunnig anlät till platsen, kunde de ej bevaras i sin helhet utan kalkades åter över med ovan nämnda undantag. Även i långhuset märktes spår av apostlaffigurer inom målat arkitektoniskt ramverk. Över tre huvuden stodo de ännu synliga majuskelskrifterna. Enligt riksantikvariens Hildebrands föreskrift utsparades dessa inskrifter samt de bäst bibehållna figurerna i koret, under det att ny puts utbreddes över de trasigaste målningarna. Det som lämnades synligt är alltså fullt äkta. Ett märkligt restaureringsarbete för en så tidig tid. Dessa målningar böra ha tillkommit i omedelbart samband med långhusbyggets avslutning, alltså närmare omkr. 1280. Observera att apostlarna bära konsekrationsskors. De ha alltså målats i anslutning till den biskopliga invigningen av kor och långhus. Det omnämnda övertaliga konsekrationsskorset är säkert ett minne från korets tidigare, särskilda invigning, möjl. voro då även korvalvets ornament samt konsolens drake målade.

TORNET

Tornets åttkantplan är enastående för Gotland, om man bortser från Visby Helgeandskyrka. Kanske har Nordens mest bekanta pilgrimsort, Trondheims domkyrka varit förebild. Trondheims octogon utgjorde centralen för S. Olofskulten och även i Lärbro var Olof ett högt uppburet helgon, vars bild bl. a. även pryder detta västorns portal. Möjligen var tornets bottenvåning ett Olofskapell. Det har ju med sina två stora fönster och sitt höga valv karaktären av ett särskilt festligt rum, olika andra tornrum på Gotland. Det är icke ett förrum eller kapell, utan snarare hela byggnadens climax. Gallerivåningens vattenkastare erinra om motsvarande i Swertingska kapellet i Visby, vilket leder oss till tiden efter 1349, å andra sidan har säkert icke detta dyrbara tornbygge pågått efter Valdemarståget 1361. Tornportalens (fig. 151) tympanon visar i sina rika konturer den egendomligheten att kappans rundbågar och underkantens utskärningar äro alldeles olikartade. Denna bristande harmoni är

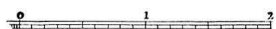
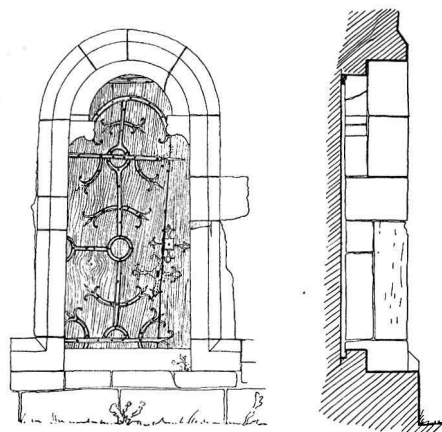

Fig. 153. Långhusets nordportal. Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses. 12. Jhd.

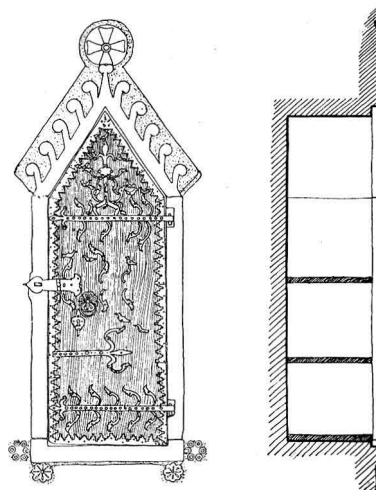

Fig. 154. Väggnisch i koret. Skala 1:30
Wandnische.

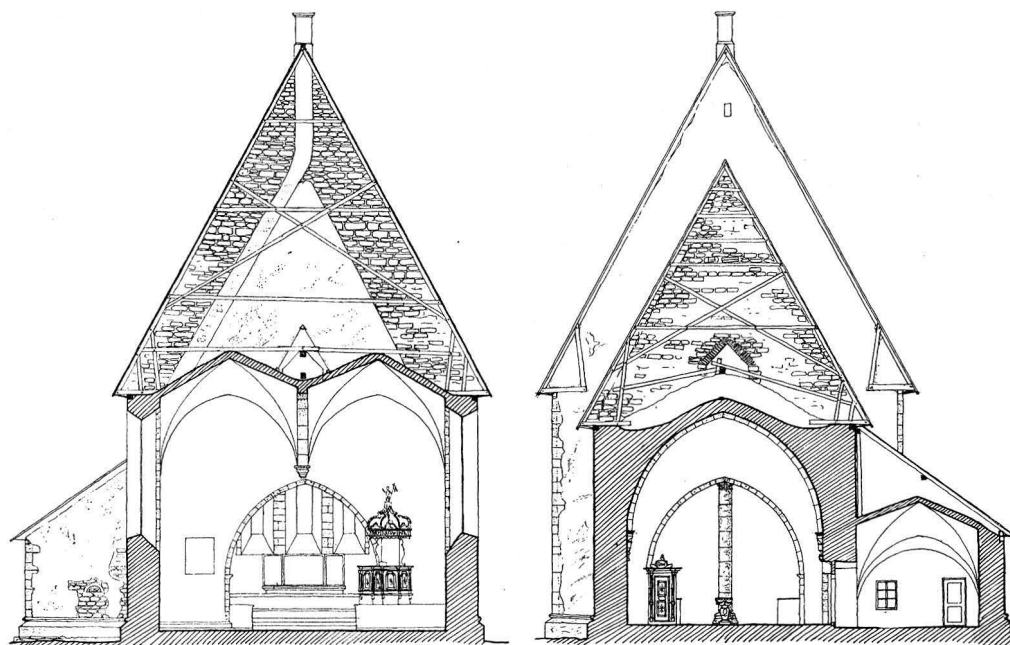

Fig. 155. Tvärsektion: *a.* av långhuset mot öster; *b.* av koret mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt: *a.* des Langhauses gegen O.; *b.* des Chores gegen W.

betecknande för den gotländska contra-gotikens portaler. De tunna bladformerna i kappans svicklar överensstämman med dem i Hablingbo¹, ett verk av den contra-gotiske huvudmästaren »Egypticus». Liksom så ofta i hans portaler (men aldrig i ung- eller höggotikens) äro de båda ytterpilastrarna klädda med figurreliefer i små gotiska gavelhus. Figurernas stil erinrar något om tornportalens i Öja, också tillskriven Egypticus, vars verksamhetstid torde ligga omkr. 1325—50². Detta bekräftar tornets förut givna datering till 1300-talet, men ger icke anledning att attribuera det åt samme mästare. Å kapitälbanden skildras Kristi barndomshistoria (fig. 161). På s. pilastern: Petrus, Olof. På n. pilastern (fig. 162): en helig biskop och Paulus. — Tornets nedre våning täckes av ett valv med 8 kappor, varav den ö. kappan med framspringande sköldbåge. Tornets 2:a avd. täckes av ett valv likt det nedanför varande (fig. 150, 152). Skålvirket kvarstår här helt och hållet. En fyrkantig öppning i valvet, varemot svara urtagningar i nedanför befintligt ställningsvirke, har förmodligen varit utsparat för hissranens mast vid bygget. Lärbro torn är alltså värdefullt genom de många upplysningar, som där givas om gotländsk gotisk byggnadsteknik. I denna våning finnes i v. en rundbågig, inåt lågrakspetsig och raksmygig öppning, stängd med tjärad brädlucka, samt tre fyrpassgluggar (i s. v. och n.). I n.v. muren för en trappa upp på övre valvet, där trähuven vidtager. STRELOW berättar (s. 254) att tornet förlorade hela sin träspira och hälften av sitt murverk under en storm 1522. Även om denna uppgift icke får tagas fullt bokstavligt, bör tornet haft en väldig höjd. Av de urspr. stora ljudgluggarna återstå nu blott låga kreneleringsliknande öppningar.

Vi fullständiga nu tornets beskrivning med följande citat ur BRUNIUS' samvetsgranna skildring: »Vi böra ej lemna oanmärkt att tornets nedra afdelning gifvit sig åt vester, men att dess öfre röjer föga utåt lutning. Således måste denna betänkliga sjunkning tillkommit å den nedre afdelningen, innan den öfre blifvit uppförd. Att detta härrör af dålig byggnadsgrund, ligger i sakens natur. Fyra murstöd, som hålla 9,0 (fot) i tjocklek, 18,0 i framsprång och ungefär 20,0 i höjd, äro utan murbruk uppförda mot tornets två vestra och dess sydvestra och nordvestra hörn. På dessa otäcka murstöd växa flere löfträd.» BRUNIUS' uppfattning om ett afbrott i tornets byggande förenar sig med våra ovanskrivna anmärkningar, sålunda: Undre partiet med portalen är ett tidigt arbete av den contragotiska epoken, omkr. 1330; överdelen med galleriet byggdes omkr. 1349—61.

LÄRBRO GAM-
MALKYRKA

På långhusloftet finnas spår av en äldre kyrka. En taknock synes där inmurad i triumfbågröstet omkr. $\frac{1}{2}$ m över nuvarande valvet (fig. 155 a). Denna nockända samt i viss mån även ett stycke snyggt putsad muryta av triangulär form närmast därunder, antyda platsen för det gamla långhusets östra avslutning. Vid nuvarande korgavels byggande blev säkerligen den gamla triumfbågsgaveln riven till grunden,

¹ Avb. i ROOSVAL KIRCHEN, Taf. 128.

² ROOSVAL KIRCHEN s. 199.

Fig. 156. Exteriör från sydost.
Aussenansicht von SO.

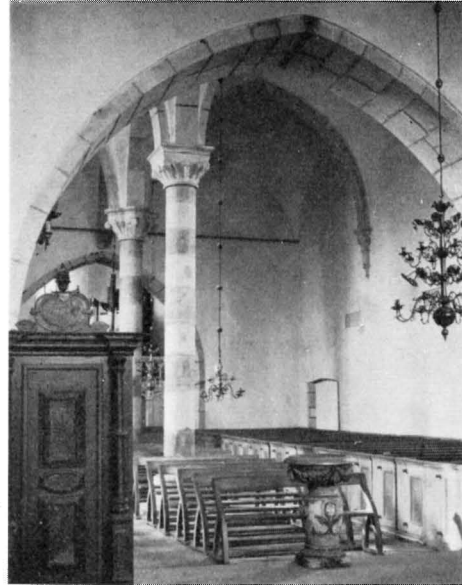

Fig. 157. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

Fig. 158. Exteriör från söder.
Aussenansicht von S.

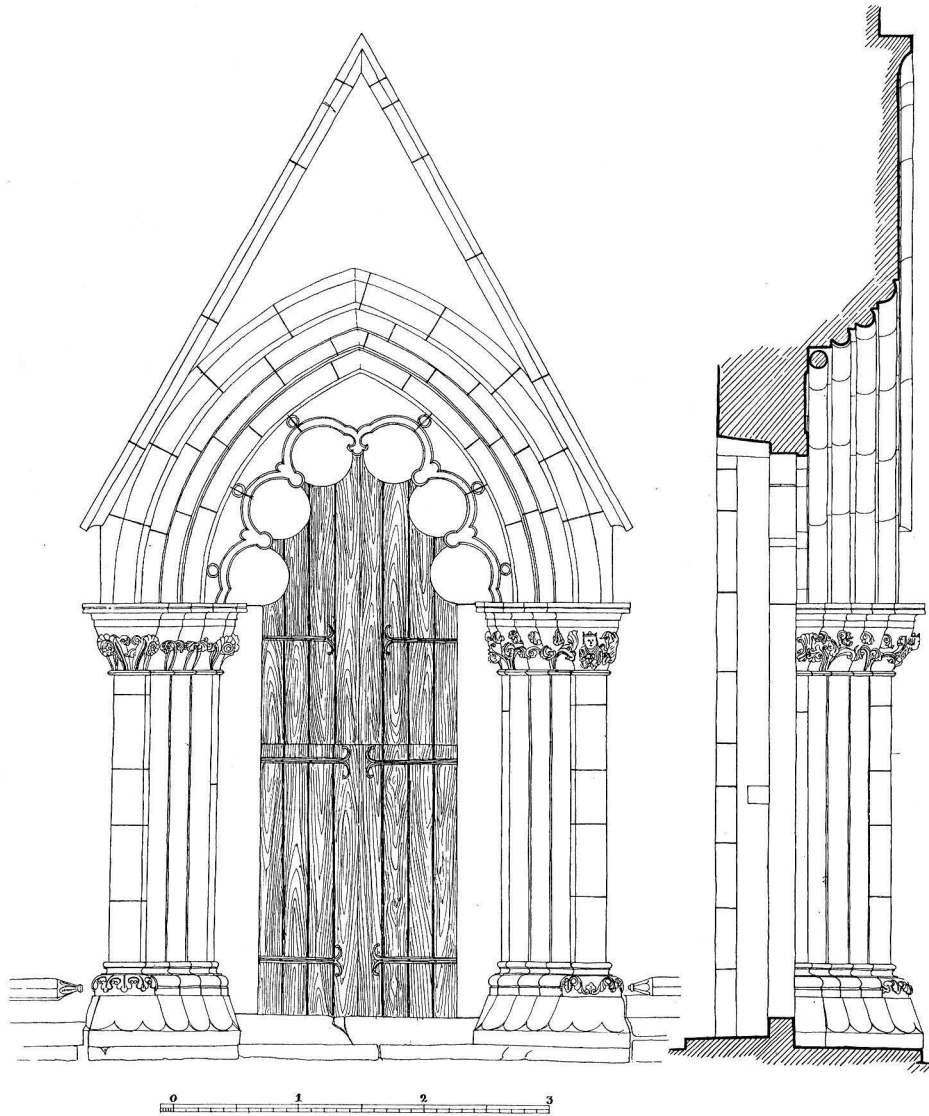

Fig. 159. Långhusets sydportal. Skala 1 : 60.
Südportal des Langhauses. Um 1280.

Fig. 160. Korets sydportal. Skala 1 : 60.
Südportal des Chores. Um 1260.

enär den nya byggnaden anlades för välvning och därför behövde bättre grund och tjockare murar. Långhusets längsmurar och vattentak förblevo dock kvar och nacken blev inbakad i den nya gavelmuren. Den del av denna som kom att synas under gamla långhusets vattentak putsades och har bibehållit sig så fint vit intill nu, emedan den ju alltid varit skyddad av tak. Av den äldre kyrkan blev naturligtvis koret samtidigt rivet, ett kor med absid. Absidsockelstenar med buktad fasad äro bevarade i nuvarande v. korröstet, mot korloftet. — Täckstenen till ett rundbågigt fönster (53 cm i murlivet 37 i dageröppningen), nu inmurat i sakristians västmur och nyligen åter upptaget som fönster i värmekammaren, har tillhört gammalkyrkans kor. Korportalen är nästan helt bevarad, återanvänd som sakristiingång (fig. 164). Kanske äro posterna nu utvidgade, kanske äro de översta konsolartat framskjutande stenarna tillagda, och rundbågen, som förut med säkerhet omslutit det halvcirkelformiga tympanonfältet, existerar icke mer. Tympanonreliefen finnes emellertid där som ett gott vittnesbörd om korbyggets konstnärliga karaktär. Den föreställer en tronande Kristus omgiven av änglar och ett lamm. Stilkaraktären är Hegwalds, även om den icke direkt kan tillskrivas denne funtbildhuggare. Då Hegwaldsstilen nu kan anses existera fr. o. m. 1000-talets slut och fram in i 1130-talet, är en upptecknad datering, 1086, icke absolut otänkbar för koret. Märk nätliknande streckning på murhörnet ytterst t. h., en teknik, som även kvarstår i långhusets n. portal.

GAMMALKYR-
KANS KOR

GAMMALKYR-
KANS
LÅNGHUS

Av gammalkyrkans långhus ha vi redan studerat den ö. gavelns öden. Nuvarande n. portalen (fig. 153) torde ha utgjort huvudingången (trol. i s.). Den ramlika infattningen återfinnes i en portal av Hegwalds riktning, Fardhems kor, men även i en dylik av Byzantios i Väte kyrka och slutligen också i Visby domkyrkas västportal från 1100-talets slut. Det gamla långhuset tillhör alltså 1100-talet. I portalen kvarsitter ännu en tjärad trädörr med medeltida beslag. Gamla kyrkans v. långhusgavel kan iakttagas, dock endast ett litet parti, något uppskjutande över nuvarande valvotenen (fig. 149). Gavelns topp är nämligen bortriven, och å dess plats finnes nu en öppning in mot nuvarande tornet, oregelbundet tilltäppt av tornvalvet.

GAMMALKYR-
KANS TORN

Det murparti som ligger närmast över och på sidorna om den triangelformiga utspärningen för gamla västgaveln utgör en rest av ett äldre torn. Dettas s. ö. rätvinkliga hörn, med huggna stenar är bevarat som nordlig post i genomgången från nuvarande långhusvinden till nuvarande s. torngalleriet (fig. 149). Av tornet känna vi alltså blott dess fyrkantform och läget av dess s. ö. hörn samt kunna därigenom gissa oss till dess plan. Vi veta även, att det var putsat, men hade huggna hörnkedjor utan puttskåror. TAXUSLISTANS årtal 1211 kan möjligen tillhöra detta tornbygge.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

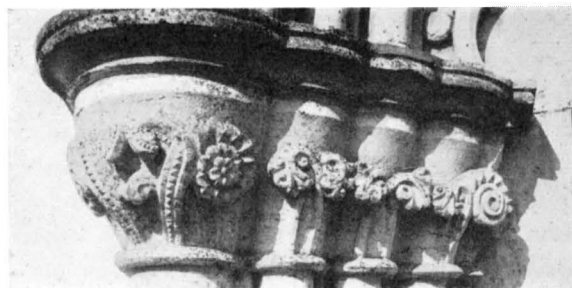
På altarets präktiga skiva av röd gotlandsmarmor står ett altarskåp (fig. 169, 170), enl. inskr. renoverat 1746. Figurerna betecknas genom inskrifter, av vilka de flesta vid 1746 års nymålning blivit oriktigt anbragta, vilket härnedan påpekas i paranteser. I Corpus stå: Sante Mariae; S(anc)t(us) Mattheus (skall trol. vara S. Erik); S(anc)t(us) Johannes (skall trol. vara Olof); S(anc)t(us) Paulus (kanske riktigt); S(anc)t(us) Petrus

Fig. 161. Konungarnas tillbedjan, relief å västportalens södra kapitälrad.
Die heiligen drei Könige, Relief an der S. Kapitellreihe des Westportals. Um 1330.

Fig. 162. Helig biskop. Relief å västportalens norra pilaster.
Heiliger Bischof. Relief am N. Pilaster des Westportals.

a.

b.

Fig. 163. Långhusets sydportal: *a.* västra och *b.* östra kapitälraden.

a. W. und *b.* Ö. Kapitellreihe des S. Langhausportals.

(skall vara någon annan apostel); S(anc)t(us) Andreas (möjl. Paulus); S(anc)t(us) Tomas (är säkert S. Laurentius). I v. flygeln: S(anc)t(us) Stephanus (möjligen Petrus); S(anc)t(us) Jacobus Maior (ovisst vilken apostel); S(anc)t(us) Matthias (säkert S. Johannes evangelisten); S(anc)t(us) Judas Tadeus (ovisst vilken apostel); I h. flygeln: S(anc)t(us) Bartolomeus (säkert Jakob d. ä.); S(anc)t(us) Jacobus Minor (ovisst vilken apostel); S(anc)t(us) Simon (ovisst vilken apostel); S(anc)t(us) Philippus (ovisst vilken apostel).

Arbetet erinrar om Gammelnarns altarskåp och kan dateras till omkr. 1370—1410. H. 124. Corpus' B. 186.¹

Predikstolen (se fig. 164) är ett präktigt arbete i Chr. Fedders stil, av snidat, inlagt och målat trä enl. inskr. av 1718.²

1885 (PROT.) nämnes »bänken» vid sakristidörren (ang. uthyrning). Vid kastalens uppmätning hittades rester av en bänk, vilka nu finnas i tornrummet, nämligen två skärmar och en dörr med pilastrar, bågställningar och krön i plattskärning från 1600-talet. Inv. 1830 nämner »en bänk av träd jämte altaret, konstigt arbetad»; måhända identisk med denna.

I koret under triumfbågen står en dopfunt av sandsten med tunga fruktgirlander, 1600-talets slut. H. 107. Vittnesbörd om den medeltida, försvunna dopfontens uppställning äro bevarade v. ut i långhusets mittgång. V. om v. kolonnen ligger en cirkelrund kalkstenshäll (B. 177) med ö. delen avskuren utmed kolonnbasens gräns. Här ses en central och, söderut, en periferisk urgröpning, förenade av en kanal samt i norra hälften en igenfylld fyrkantig grop, troligen för ett stativ av järn för en pulpet. Dopfontbasens centrala fördjupning är ett nu igenfyllt uttömningshål, över vilket funten stod. Den andra, mera sorgfälligt behandlade urgröpningen var synlig. Här hälldes det från barnet avdrypande vattnet ut. Stenen ligger säkert på sin ursprungliga plats. Mot v. bogårdsmuren står en cirkelrund funtsockel med centralt hål, B. 115. Tjocklek c. 20; undre del ohuggen, alltså avsedd att döljas i golvet. Torde tillhört en äldre medeltida funt i gammalkyrkan.

Bland ljusredskap märkas ett par rikt profilerade malmljusstakar av 1670.

Storklockan (H. med ögla 59) är gjuten 1663.

Bland gravhällar märkas följande fyra medeltida i korets golv: Nicolaus Taksten, d. 1274; i den prydliga majuskelinskriften ombedes läsaren »beklaga brotten»; Nicolaus omtalas också i ortsägner som en missdådare (LINDSTRÖM II s. 93); han synes ha varit herre till Takstens, som är en av socknens större gårdar. — Nikulas, Botiaup och Ropiaup utan årtal, runskrift, sirad med två gotiska bågöppningar med vimperg i inhuggna konturer. Säve 21. — Hegwar, sirad med ringkors å trappsockel. Runskriften ger årtalet 1350. Säve 22. Stenen usurperad av Margareta Poffvelsdaater på 1600-t. — Olafir i Agnabo, runskrift och malteserkors. Säve 28.

¹ ROOSVAL, Medeltida skulptur, s. 111.

² LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 20.

Fig. 164. Tronande Kristus. Relief å sakristiingångens tympanon. Urspr. hörande till äldsta kyrkans korportal.
Tympanonrelief vom urspr. Chorportal, gegenwärtig Tympanon des Sakristeiportals. Wahrscheinlich 1086.

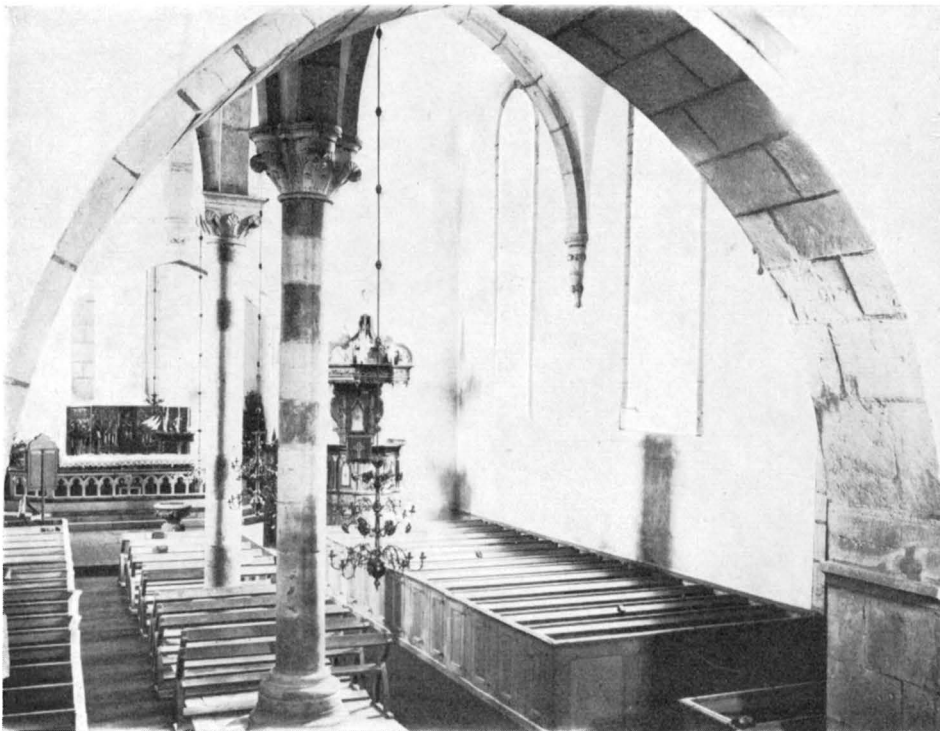

Fig. 165. Interiör mot öster.
Innenansicht gegen O.

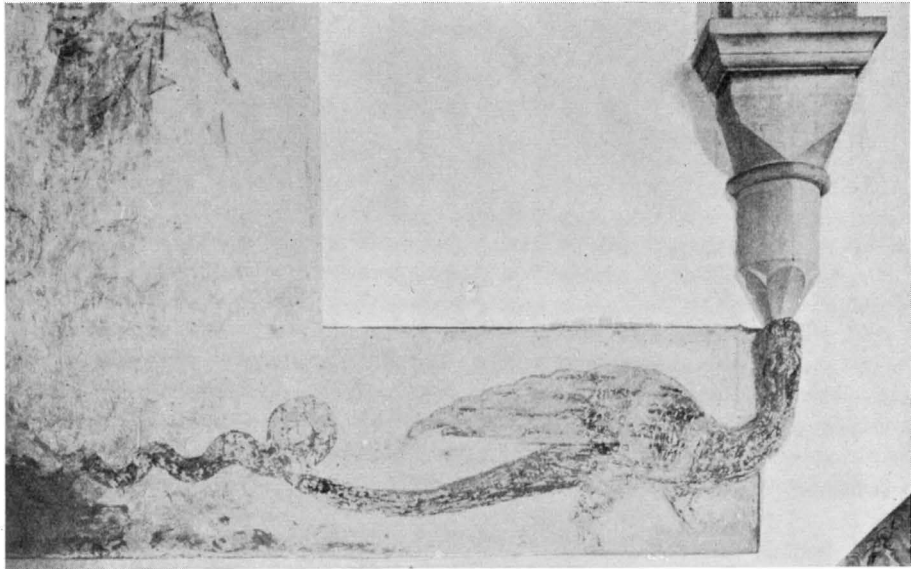

Fig. 166. Drake å korets nordsida med kropp framställd i målning, huvudet i relief.
Drache Malerei an der Nordwand des Chores; der Kopf in Relief. Um 1260.

Fig. 167. Den Korsfäste med sörjande Maria och Johannes. Kalkmål. å korets nordvägg.
Der Gekreuzigte mit Maria und Johannes. Malerei an der Nordwand des Chores. Um 1230.

Fig. 168. Aposteln Petrus. Korets nordvägg.
Apostel Petrus. Malerei an der Nordwand des Chores. Um 1280.

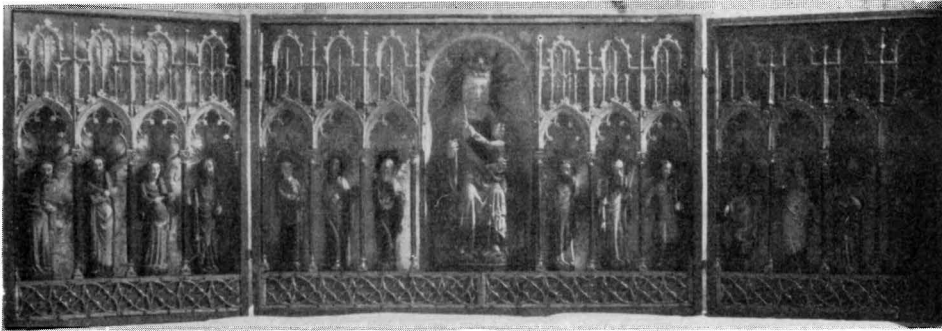

Fig. 169. Altarskåp. Omkr. 1370—1410.
Schnitzaltar. Gotländische Arbeit 1370—1410.

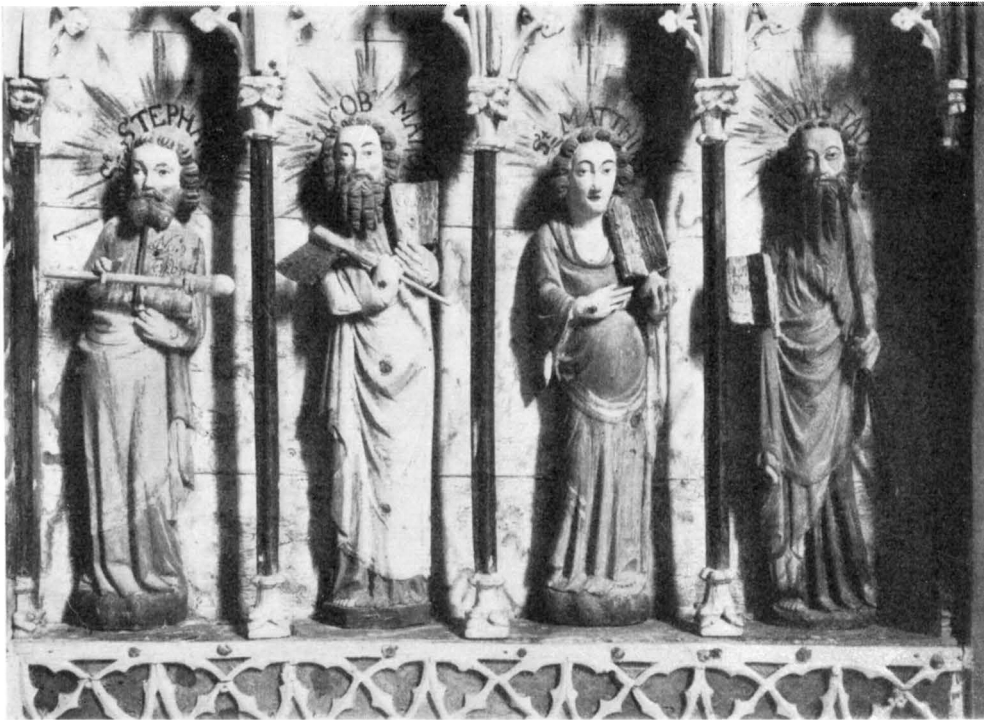

Fig. 170. Apostlar. Detalj av altarskåpet.
Vier Apostel vom Schnitzaltar. Die Bezeichnungen vom Jahre 1746.

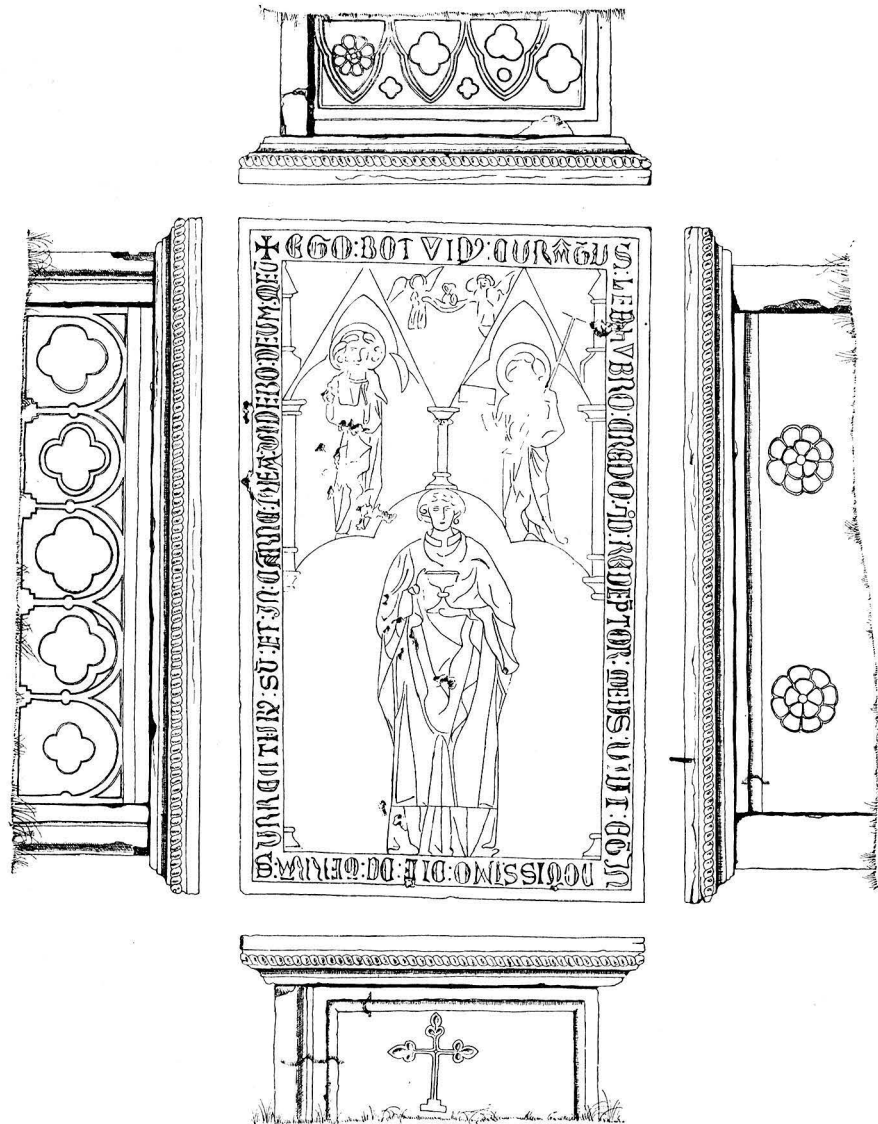

Fig. 171. Kyrkoherden Botvids grav. 1300-t:s förra h.
Grab des Pfarrers Botvid. Erste Hälfte des 14. Jhds.

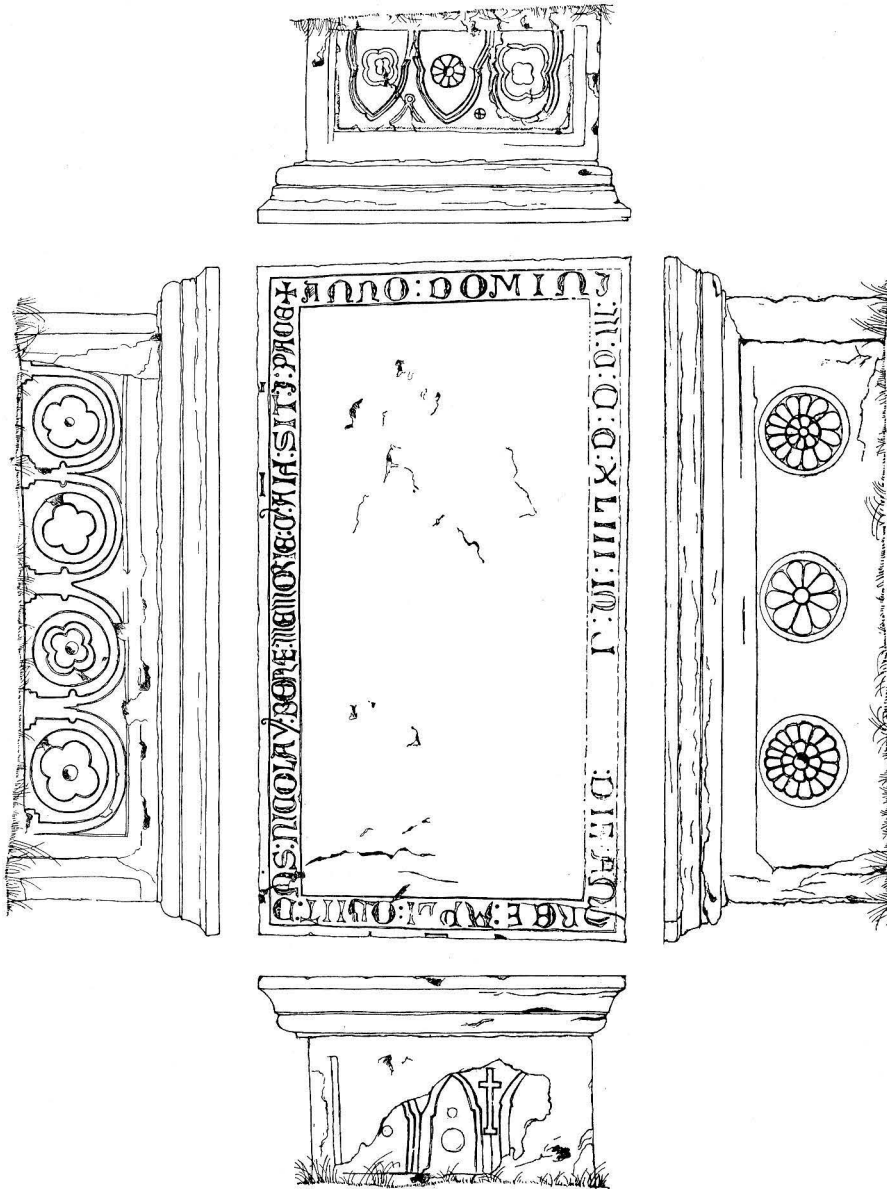

Fig. 172. Nicolaus' grav. D. 1342.
Grab des Nicolaus, 1342 gest.

På kyrkogården, s. om koret, två upphöjda gravar. Den präktigaste är Botvids (fig. 171) en av kalkstenshällar byggd tumba. På takhällen är Botvids bild inristad med två helgon samt Botvids av två änglar burna själ. Inskr. i översättning: »Jag Botvid, kyrkoherde i Lärbro, tror att min förlossare lever, och på den yttersta dagen skall jag uppstå från jorden och i mitt kött skall jag se min Gud». Trol. 1300:ts b. — Nicolaus' tumba, som ligger mera ö. ut, liknar Botvids men äger å hällen (L. 268 B. c. 145) ingen bildutsmyckning. Inskrift i översättning: H. år 1342 den 30 november dog Herr Nicolaus som lever i god hågkomst och vars själ må vara i frid.» (Fig. 172).

Bland gravinskrifter från nyare tid i koret märkas de danskspråkiga över Iohanna Nielsdaatter d. 1598; Knud Poffuelsøn d. 1603; Poffuel Poffuelsøn d. 1620 och Ciøzele Poffuelsdaatter d. samma år; Anna Poffuelsdaatter d. 1620; Hans Iensøn d. 1620; Paulus Gudbergius d. 1624.

I sakristian står en länstol av svarvade stavar, framstycket genombrutet av arkader med trifoliebågar; trol. 1200-talet.

SAMMANFATTNING AV LÄRBRO KYRKAS KONSTHISTORIA

- I. Ett kor, vars enda rest äro de delar av dess portal, som nu ingå i sakristiportalen, med tympanonrelief av ålderdomlig stil, möjligen 1086. Fig. 173 a a. Kastalen, byggd som bostad och i försvarssyfte, fanns kanske redan tidigare.
- II. Senare byggdes ett långhus av sten, vars östra taknock är bibehållen. Långhusets höjd, takvinkel och längd kan fastställas. Nuvarande nordportalen utgöres väsentligen av detta långhus' huvudportal. Fig. 173 b b. 1100-talet.
- III. Fyrkantigt västtorn med huggna hörnkedjor, men med eljest slätputsade fasader. Fig. 173 c c. Kanske 1211.
- IV. Under ungotiken revs gamla koret och byggdes det nuvarande jämte sakristian. Troligen omkr. 1260. Ornamental muralmålning. Svarvad länstol. Fig. 173 d d.
- V. Långhuset anlägges, till att börja med östra delen, där de smalare fönstren finnas. Trol. omkr. 1270.
- VI. Långhuset fullbordas, sedan gamla långhuset blivit helt rivet. Hit höra portalen och v. kolonnen. Trol. omkr. 1280. Såväl koret som långhuset böra tillskrivas den anonyme mästaren Neo-Iconicus. Nu pryddes såväl korets som långhusets murar med målningar av apostlarna. (Fig. 173 e e, där dock gamla tornet ritats i för stor skala).
- VII. Den nedre våningen av det 8-kantiga tornet med rikt figurerad västportal uppfördes omkr. 1330.
- VIII. Tornets övre delar fullbordas. Bevarade delar med skulpterade vattenkastare äro besläktade med sydkapellet vid Visby domkyrka och alltså fr. 1350-talet. Fig. 173 f f).
- IX. Omkr. 1370—1410 tillkommer altarskåpet.
- X. 1522 rasade tornet delvis. Fig. 173 g).
- XI. Strävpelare uppföras vid tornet, okänd tidpunkt.
- XII. Under 1600- och 1700-talen tillkomma diverse inventarier, såsom dopfunt, predikstol (1718) bänkar samt läktare (1785, nu riven).

XIII. Orgel uppställes 1819.

XIV. 1872 restaurerades kyrkan, varvid de ungotiska målningarna framknäckades och en goticerande altarring uppsattes.

XV. Kyrkogårdsmuren med stigluckorna rives 1885.

XVI. Centralvärming anordnades med pannrum i ett avdelat parti av sakristian 1905.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Der Eingang der Sakristei ist ein wiederbenutztes Portal einer älteren Kirche, wohl des Chortheiles. Das Tympanonrelief (Fig. 164) könnte mit einer überlieferten Datierung, 1086, stimmen. Der grosse Turm westlich von der Kirche (Fig. 146, 147) wird wie andere seiner Art von den Gotländern »Kastal«, d. h. Castellum, genannt. Er ist als Befestigung und Wohnung wohl im 11. Jhd gebaut. Vielleicht schon vor dem ältesten Kirchenbau des Platzes. Fig. 173 *a a*.

II. An diesem ältesten Chorgebäude wurde ein Schiff angefügt, dessen Dachfirsthöhe, Dachwinkel und Länge festgestellt werden können (Fig. 155 *a*, 173 *b b*). Das jetzige Nordportal (Fig. 153) ist im wesentlichen das frühere Haupt-(Süd-)portal dieses Schiffes. 12. Jhd.

III. Viereckiger Westturm mit behauenen Eckquaderketten, sonst verputzt. Vielleicht 1211. (Fig. 173 *c c*).

IV. Der alte Chor wird abgebrochen, der neue, jetzige, nebst Sakristei in frühgotischem Stile gebaut (Fig. 148, 173 *d d*). Ein Lehnstuhl aus gedrechseltem Stabwerk ist wohl ungefähr gleichzeitig. Um 1260.

V. Das jetzige Langhaus wird angefangen (Fig. 173 *e e*); in einer ersten Bauetappe wird der östliche Teil mit einfachen Lanzettfenstern gebaut. Wahrsch. um 1270. Grabstein des Nicolaus, des Besitzers eines nahegelegenen Gutes Takstens, gest. 1274.

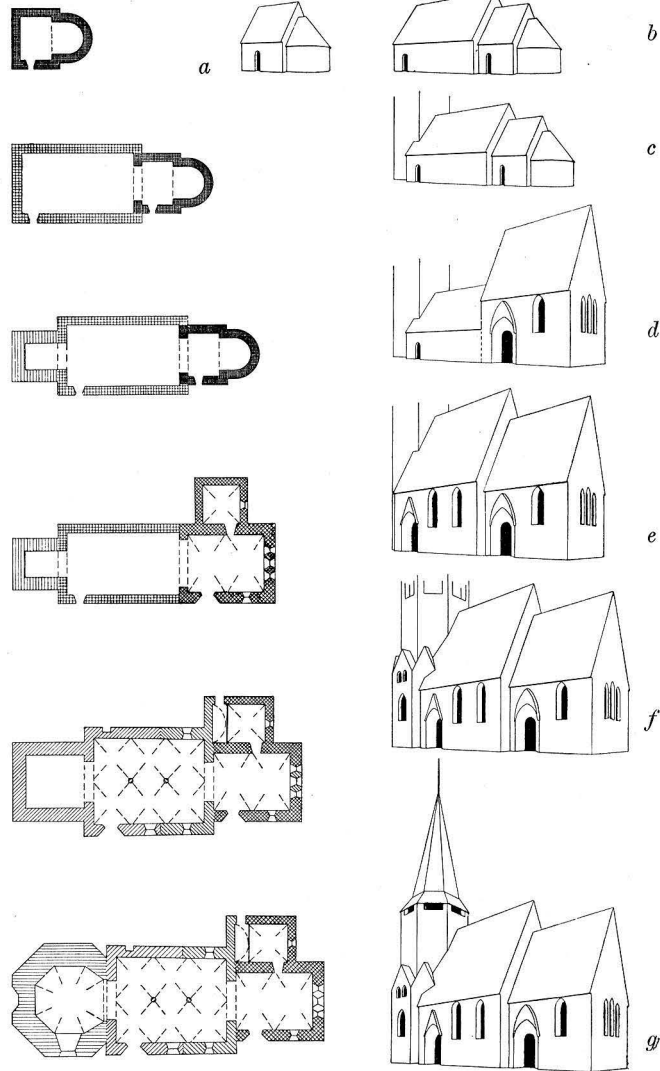

Fig. 173. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

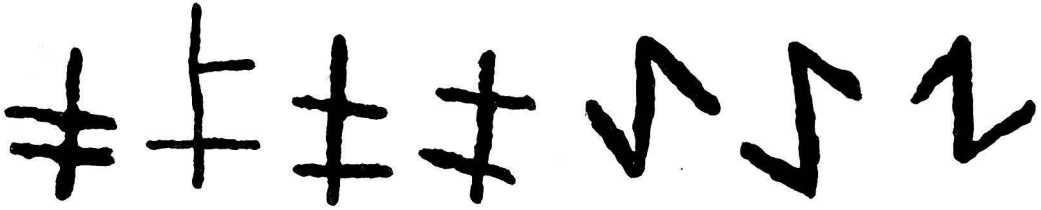

Fig. 174. Stenhuggarmärken i tornets östra mur, synliga från vinden.
Steinmetzzeichen im Turme.

- VI. Das alte Schiff wird vollständig abgebrochen, und das gotische Langhaus zu Ende gebaut (Fig. 148, 152, 158, 173 *e*). Wahrsch. in den 1280:er Jahren, aber vor 1288, dem Jahre des grossen Krieges zwischen Wisby und dem gotländischen Land. Sowohl Chor wie Langhaus werden dem Anonymus »Neo-Iconicus» zugeschrieben. Das Innere wird mit einer Reihe von Aposteln bemalt, welche jeder ein Consecrationskreuz in der Hand halten (Fig. 166—168). In Fig. 173 *ee* ist das alte Turm in zu grossem Masstabe gegeben.
- VII. Das Untergeschoss eines achteckigen Turmes mit reliefgeschmücktem Westportale wird, wohl um 1330, aufgeführt. (Fig. 173 *f*). Zwei Grabdenkmäler in Tumbaform, das eine von 1342 (Fig. 171, 172).
- VIII. Die oberen Teile des Turmes, der dabei viel höher als jetzt geführt wurde. Die niedrige Form der Maueröffnungen unter dem Turmhelme beruhen auf der Reduktion der Mauer nach einem verheerenden Sturm 1522. In dem noch gut bewahrten Teile sind Wasserspeier, die durch ihre Ähnlichkeit mit denjenigen der Schwertingschen Kapelle bei S. Marien in Wisby diese Bauperiode zu den 1350:er Jahren führen (Fig. 184). Im Innern sind die Maste und Bretter der Turmverschalung so vollständig beibehalten, als ob die mittelalterlichen Arbeiter gestern den Platz verlassen hätten. (Fig. 150, 173 *ff*).
- IX. Um 1370—1410 wird das jetzt befindliche Retabel aufgestellt (Fig. 169, 170).
- X. Erwähnter Sturz des obersten Teils des Turmes 1522. (Fig. 173 *g*).
- XI. Die plumpen Strebepfeiler des Turmes. 16. oder 17. Jhd.
- XII. Die meisten Teile der inneren Ausstattung. 18. Jhd. Darunter die Kanzel 1718 (Fig. 165). Empore 1785, jetzt heruntergenommen.
- XIII. Eine Orgel wurde auf die Empore gestellt 1819.
- XIV. Restauration 1872, wobei die frühgotischen Malereien ohne Zusätze oder »Auffrischung» blossgelegt wurden unter der Kontrolle des Reichsantiquars Hans Hildebrand.
- XV. Friedhofsmauer nebst Portalen abgerissen 1885.
- XVI. Zentralheizung 1905.

HELLVI KYRKA

ANNEX TILL LÄRBRO

AV

NILS G. WOLLIN.

HANDSKRIVNA KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1239. — HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 107, atlas tab. 34 (Halvatus grav). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 96, med pennteckn. av kyrkan med stigluckan felaktigt (?) ställd å ö. (den s. och v. ej utritade), akvarell av n. fönstret i ö. korväggen, d:o av krucifix mot trätavla, pennteckn. av minnestavla. — C. SÄVE, Gutn. Urk nr 34, 35. — A. T. A: uppmätning av G. PETERSON med särskild tuschteckning över portalerna med detalj av korportalens runinskrift.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. fr. 1736 PROT. tills. med Lärbro; VIS.PROT. fr. 1736 tills. med Lärbro.

Stentunen saknar förband med stigluckan och torde alltså ej vara medeltida. KYRKOGRÅRD
Förr fanns även i s. en överbyggd stiglucka. I den nya s. gränsen är nu en stentrappa med grindar i stenstolpar, vilkas profilering visar att de ingått som poster i en medeltida stiglucka. Kyrkogårdens utveckling framgår av fig. 188.

Kor och långhus utgöra ett nästan enhetligt bygge av Lafrans Botvidarson, nu med KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR
nedre delen, med brädklädd, tjärad huv; slutligen en nybyggd sakristia.

Å långhus och kor hörnkedjor med putsrand. Sockeln (fig. 180) är överallt den-
samma, utom på långhusets n. sida, där en enkel skråkant råder, hämtad ur en äldre kyrka. — Alla muröppningar spetsbågiga, fönstren med ofärgat glas i träinfattning. —
Korportalens kapitelband orneras med palmetter i tunn relief av märkligt ålderdomlig form (fig. 180) Tympanon bär en rent och kraftigt inristad palmettornering och i runor inskriften:

MFRAT-BEAINIDARNTYAINI+RI

YTRDIFIRYIN DINI: AF ANYIMAY

LAFRANS'
KYRKA

= Lafrans botvidar sun maistera gerdi kirkiu þisa; af yskilaim = Lafrans, mästern Botvids son från Eskelhem, byggde denna kyrka.¹ Vid sidan av tornet i Heinum är detta den enda signerade medeltidsbyggnad på Gotland. — I långhusportalens (fig. 181) kapitelornamentik överväger en typ med två konvergerande stjälkar, vilka upptill förenas i ett nedåthängande musselliktt blad; men å v. kapitelbandets v. yta ses fullkomligt samma ringombundna palmettartade bladstjälkbuketter som i korpor-

¹ Så tolkad av O. VON FRIESEN. Jfr art. Botvid i Svenskt biografiskt lexikon, under red. av Bertil Boëthius, utg. på Alb. Bonniers förlag, Bd V. s. 576. Sthlm 1925.

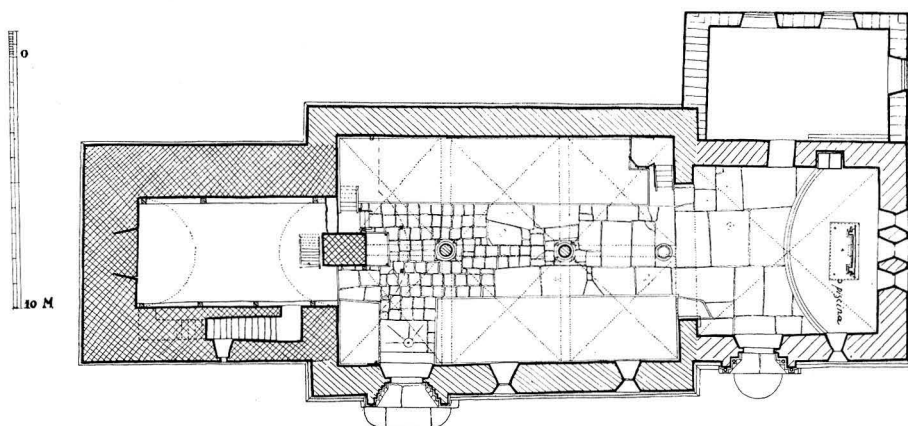

Fig. 175. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

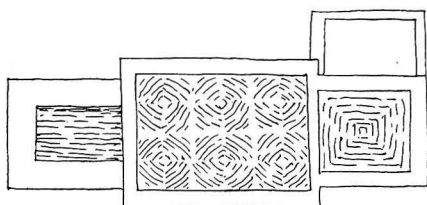

Fig. 176. Valvschema. Skala 1:600.
Gewölbeschema.

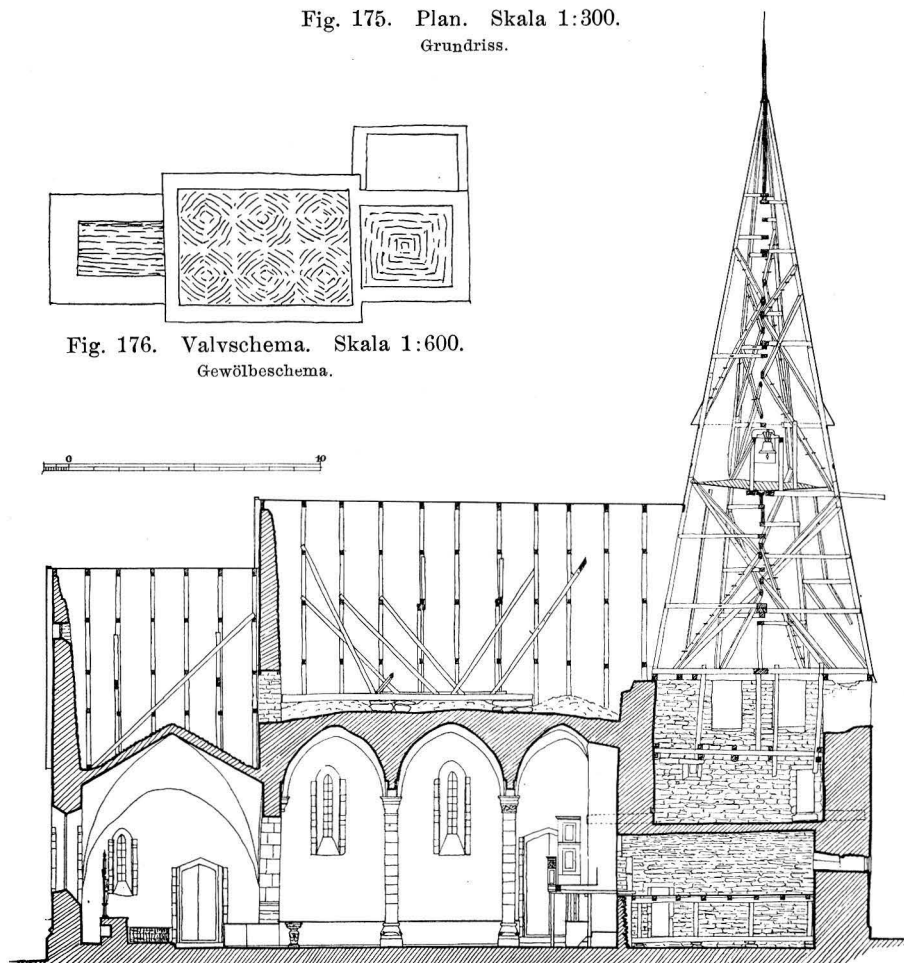

Fig. 177. Längdsektion mot söder. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

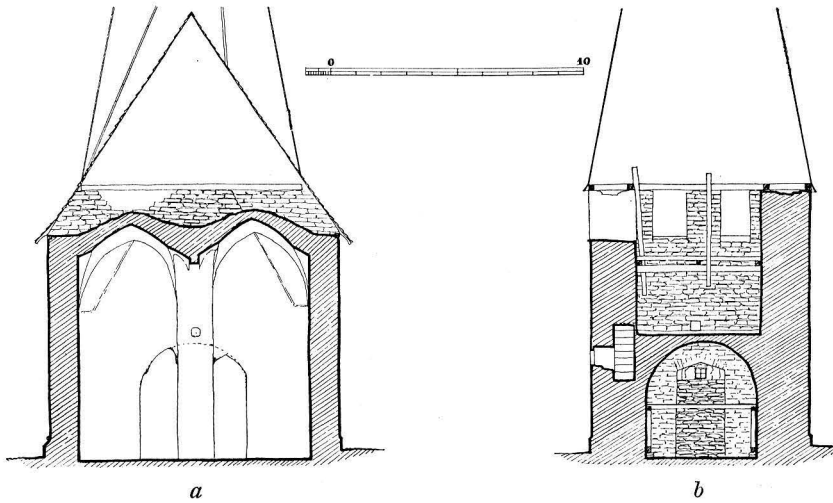

Fig. 178. Tvärsektion: *a.* av långhuset mot väster; *b.* av tornet mot väster.
Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* des Langhauses gegen W; *b.* des Turmes gegen W.

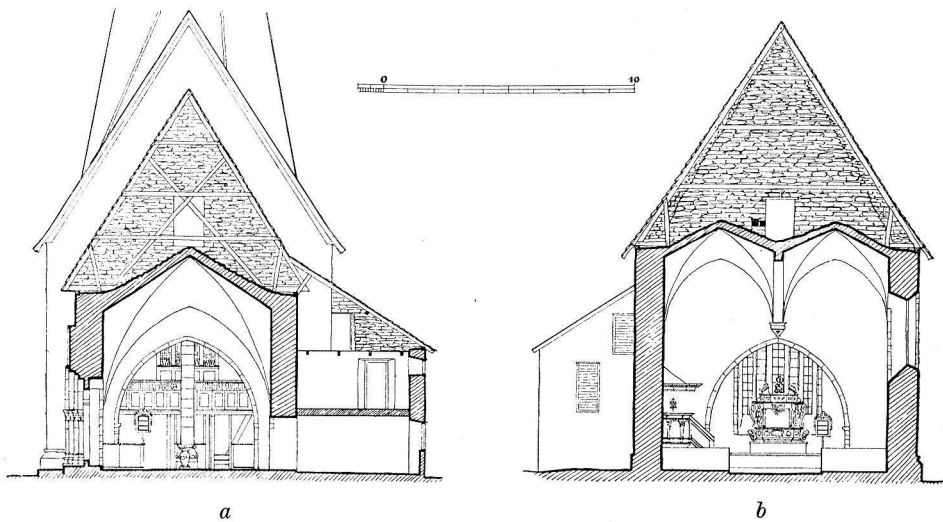

Fig. 179. Tvärsektion: *a.* av koret mot väster; *b.* av långhuset mot öster.
Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* des Chores gegen W.; *b.* des Langhauses gegen O.

talen. F. ö. är den tunna träsnideriartade relieftekniken densamma, även så överensstämma kolonnbasernas profiler i båda portalerna, som alltså båda visa mot samma mästare, Lafrans. Under tympanonfältets trifoliebåge löper en rundstav, stödd på två konsoler, ornerade med stående diamantnerviga blad. I S. Göran utanför Visby är s. korportalerna utstyrda med likartad rundstav, men det är framför allt Hejnums huvudportal (fig. 239), som i denna detalj överensstämmer. Även tympanons kontur, dörröppningens och pilastrarnas proportioner likna Hejnum. Det förefaller som om Lafrans här haft Hejnums huvudportal till förebild (som vi se s. 164, är endast koret i Hejnum Lafrans' verk). — Golvets synliga delar belagda med kalkstensplattor och gravhällar.

Långhusvalven av tälttyp med sömmar i hjässlinjerna, men i övre delen synas de kupolartade. Korets valv förefaller ovanifrån sett ha sömmar i diagonalerna, under det att stenarnas skiktning överensstämmer med de vanliga tältvalvens (fig. 176). Så ock i Boge, Västkinde och Othems korvalv. Långhuskolonnernas basform är egenartad. Ett slags hylsa med sirliga uppåtstigande, mångflikiga hörnblad spänd över en fet, liksom utåtjäsnande kärna (fig. 189). Hörnbladens sirliga rika teckning erinrar om dem å Bunge »fattigbössa» (fig. 49), signerad av Lafrans. På kolonnkapitälerna och två av de fem kragstenarna återvänder portalernas tunna rankornamentik. Det ö. kapitålet har å s. sidan en ornering av tvenne mot varandra ställda lejon, vilkas tungor sammanlöpa i ett palmettlikt ornament, ett motiv, som erinrar om huvudportalen, där å v. kapitalbandet rankorna utgå från två drakar. De v. valven stödjas av en sekundärt (väl på 1500-talet, se tornet) uppmurad, klumpig pelare, vilken skymmer mitten av tornets öppning mot kyrkan.

Denna genom sina ornamentala detaljer enhetliga byggnad är dock genom rummens och valvens olika karaktär skuren i två delar. Långhuset är övergångsstil, koret ungotiskt. Det finns också ett tekniskt bevis för långhusets tidigare tillkomst. I vinkeln mellan kor och långhus å sydfasaden är sockeln icke huggen i ingående hörn såsom brukligt vid två med varandra ordentligt förbundna byggnadsdelar, utan långhussockeln är kapad med ojämn kant för att bereda plats för ett instucket block av korsockeln. Detta »konstgjorda förband» visar, att långhuset funnits färdigt före koret. Ett av TAXUSLISTAN uppgivet datum för Hellvi, 1239, synes oss avse långhusets invigning. Korets vigning torde skett några år senare på 1240-talet.

TORNET

Tornet har enkel skråsockel. Dess nedre våning öppnar sig med ett tunnvalv i hela sin bredd och höjd mot skeppet. Öppningen är f. n. avstängd dels genom den ovan nämnda pelaren, dels genom vitmålade trädörrar. Utrymmet användes nu bl. a. som vedbod och är genom ett bjälklag indelat i två våningar. Genom en raksluten öppning i s. väggen för en trappa till våningen ovan tunnvalvet. Tornets övre del blåste ned, enligt STRELOW'S uppgift, 1534. Sålunda synes den delen, vari de stora kreneleringsliknande gluggarna finnas, vara rätt uppmurad efter denna katastrof, ävenså en betydlig del av v. muren. I denna finnes strax över översta våningens golv ett väldigt murhål, som korresponderar med ett mindre hål i motliggande ö. mur, varuti

Fig. 180. Korportalen, signerad av Lafrans Botvidarson. Skala 1:60.

Das Chorportal. Vom Meister Lafrans Botvidarson. 1240:er Jahre.

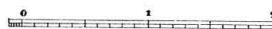
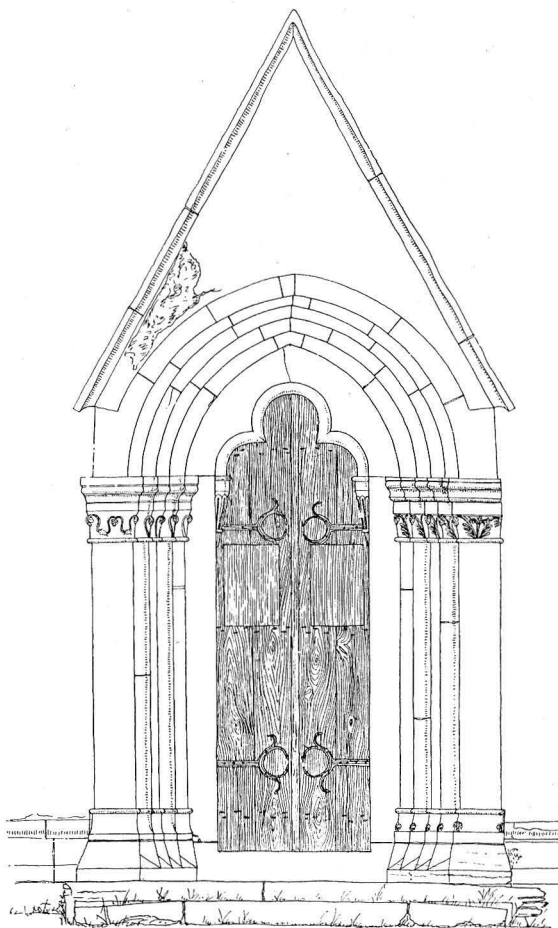

Fig. 181. Långhusets sydportal. Av Lafrans Botvidarson. Skala 1:60.

Südportal des Langhauses. Vom Meister Lafrans Botvidarson 1239.

en murknad trädstam ännu kvarsitter. De båda hålen ha tydligtvis tjänat till fäste för en naturformad stam med rotändan i v., vilken förankrat tornets nyuppförda v. murparti vid kyrkans gamla v. gavel. En liknande primitiv förankring, där trädets rot ännu är synlig, har beskrivits vid Bro kyrka. (Sv. K., Gotland, Bd I, s. 244).

Det murparti, vari det smalare (naturligtvis icke urspr.) förankringshållet finnes, är en långhusvästgavel till en kyrka, äldre än den nuvarande. Tornets murverk, som i nedre delarne är ursprungligt, stöter stumt emot denna gavel, varav tornets sekundära

GAMMALKYR-
KAN

ställning i förhållande till denna begripes. Gavelns ursprungliga yta består av liggande, tämligen ojämnt skiktade block, tuktade med sned huggning. Bruket tyckes ursprungligen ha varit brett utstruket över fogarna, ofta handbrett och mer. Röstets spets har legat något n. om tornets mittlinje, omkr. 2 m högre än nuvarande tornmurens krön. I gaveln är en bjälke inlagd och rännor synas efter två därifrån uppstigande sneda stöttor (synligt från tornet). Härmed är en ålderdomlig takstolsform och en låg taknivå antydd, som bevisar, att denna gavel tillhört en kyrka som varit äldre och mindre än den nuvarande. Å ö. sidan synes röstets inre yta, vars stenmaterial är på samma sätt behandlat. Dock synes bruket här ha utbrett sig över hela stenar. Enär den sagda takbjälken försvinner förbi tornmurarna i n. och s. synes »gammalkyrkans» yttre bredd ha varit nästan lika stor som den nuvarandes inre. Spår av gamla gaveln ses fig. 178 *a*.

Av »gammalkyrkan» ha dessutom följande rester iakttagits: Å ö. och n. sidan av triumfbågens s. vederlag synes en skråsockel lik tornets; här har alltså material ur gamla kyrkan använts; skråsockeln på n. sidan är av samma art. Då den är olika Lafrans-kyrkans sockel f. ö., måste den tillhöra den gamla kyrkan och tillika med dess n. mur flyttats ut något mot n. vid Lafrans' nybygge i överensstämmelse med den gotländska seden att på n. sidan hålla till godo med äldre, avlagt material. Dessa element tillsammans giva oss en svag bild av den ursprungliga Hellvi kyrka: Det yttre oputsat, men med brett utstrukna fogar, det inre helt putsat, troligen med öppen takstol. Härtill ett senare tillkommet torn. Resterna äro för sparsamma för att tillåta en närmare datering än »1000- eller 1100-talet».

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Altarprydnad, skulpterad och polykromerad sandsten, krönt med Karl XII:s namnchiffer. Inskr. av 1726 torde avse målning. — I koret, nordost om dopet, en håll med nu tilltäppt hål, kanske urspr. underlag för piscina. L. 218. B. 161 och 151.

I sakristian en äldre, altarskåpsformad uppsats av trä, av en i Danmark vanlig form, s. k. katekismustavla,¹ bestående av corpus och ett par flyglar, tavlorna fyllda med bibelcitater på danska, i svart mot ljusgul botten. I bekröningen äro målade Kristus i bröstbild samt två änglar med pinoredskapen. Enl. inskr. av 1627. H. 179 L. 263.

På predikstolens sirligt av arkader och pilastrar indelade korg är inskuret: 1633.

På de enhetligt byggda bänkkvarteren i långhuset ha 1927 under den av arkitekten Anders Roland ledda restaureringen överallt de gamla färgerna framtagits och kompletterats; fyllningarna gröna och röda akantus på gul botten, ramverket mörkbrun masurmålning fr. omkr. 1700. 1854 (RÄK.) blevo de övermålade och numrerade i svart färg.

Läktaren, i v., bär på bröstningen 15 oljemålningar, föreställande Kristus som smärtornas man, omgiven av 12 apostlar med tillskrivna namn samt dessutom två helgon (i 4:e och 5:e fyllningen från n.), klädda i lysande hela, blå, röda och gröna

¹ Jfr. TROELS LUND, Dagligt Liv i Norden i det 16de Aarhundrede, VI, Khvn 1903, s. 54.

Fig. 182. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

färgtytor, med ofantlig skäggväxt och flammande glador, på fötterna sandaler med korsande remmar; naiva, goda målningar. Läktaren blev enl. inskr. uppförd och målad 1704 på bekostnad av 16 skeppare från »Sondersburg».¹ 1927 har gamla färgen framtagits på det dittills rått övermålade ramverket: Ljust brun med röda bandrosetter samt brokig marmorering på de små balustrarna som bilda bröstningens krön. Läktaren torde, för en orgels skull, ha blivit utvidgad genom frambuktning av mittpartiet, troligen i slutet av 1700-talet eller omkr. 1800. Då måste också de båda ovannämnda helgonen målats, som nödvändig tillskarvning å bröstningen. Dessa två läktaremålningar synas tagit intryck av ryska ikoner.

Under triumfbågen står en bägerlik sandstensdopfont (H. 100) av samma typ som den i Lärbro. Jfr. s. 106. Tyvärr fastcementerad på en ornerad runhäll! Färgspår av guld, rött och blått. 1600-talets slut. Dopskål av försilvrad kopparplåt med rikt drivet mönster av keruber och akantus och följande inskrift: SCHIFER . HANS . JASPERSEN . VON . SONDERBVERG . ANNO 1704. B. 41. — Å muren vid s. kyrkogårdsingången ligger en huggen kalksten i form av en låg cylinder, upptill avskränad, som möjligen utgör understa delen av en medeltida font, i så fall utan uttömningshål. H. 18. Diam. 50. Den halvcirkelformiga trampstenen utanför korportalen (H. c. 23. Diam. 190) av kalksten, kan ha utgjort hälften av en dylik funts plint. Intet spår av piscina eller uttömningshål. En annan halvkretsformad sten ligger på kyrkogården invid en medeltida grav utan spår av piscina eller hål. Diam 197. En del av en stor cirkelsten, kanske det undre trappsteget för en font, är använd i stenbron utanför v. stigluckan. — Innanför långhusportalen låg före 1927 en råhuggen rektangulär häll (126 × 193). Vid dess ena långsida en cirkelrund fördjupning med uttömningshål i centrum, därifrån radiera fem grunda rännor. Detta underlag för en font med uttömningshål torde ha tillhört den äldsta kyrkan. Ligger nu v. om v. kolonnen.

På altaret står ett par tennljusstakar av 1400-talstyp, omnämnda av SPEGEL. H. 26,5 cm, cylindriska skaft med två band, rund fot och droppskål (lika Boges).

Bland ljusredskap märkas f. ö. en mässingkrona skänkt 1849, samt kronor, kandelabrar och ljusarmar som givits till restaureringen 1927.

Bland gravminnen märkes en häll över Olaus från Långers (ännu i dag en gård i Hellvi) d. 1243. Den är nu delad i 2 bitar, den ena mellan kolonnerna (B. 142, L. 96 resp. 68), det andra strax v. om triumfbågen vid s. bänkragen, (B. 142, L. 108) med inristat, lövat kors och följande inskr. i majuskler (enl. LINDSTRÖM med vissa här nedan förklarade korrekturer: ✚ IN : LENGIV : NATVS : IACET : H / IC : OLAWS : HVMATUS : [I |||||] S]² GRATUS : CELI / S : SAT : ET : INTITULATUS : HIC [: |||||] I] Ø : ANNO : DNI : M : CC : LIII : CRASTINO : EPIIE.³ (: Född i Långers ligger här Olaus jordad, älskad av de heliga och tillräckligt värdig himlen. Här dog . . . han Herrans år 1243 d. 7 januari). —

¹ = Sönderborg på Als i Danmark.

² sanctis?

³ Epiphanie.

Fig. 183. Exteriör från sydväst. Foto. S. Hedlund 1926.
Aussenansicht von SW.

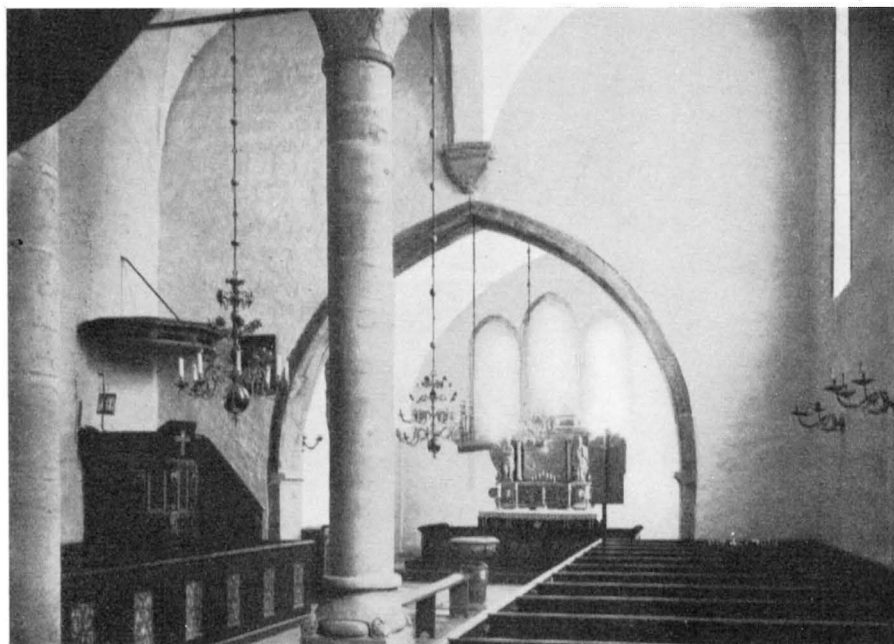

Fig. 184. Interiör mot öster.
Innenansicht gegen O.

Fig. 185. Kyrkoherden Halvatus grav.
Grab des Pfarrers Halvatus. Mitte des 14. Jhds.

Fig. 186 a. Medeltida stiglucka.
Skala 1:300.
Mittelalterliches Friedhofsportal.

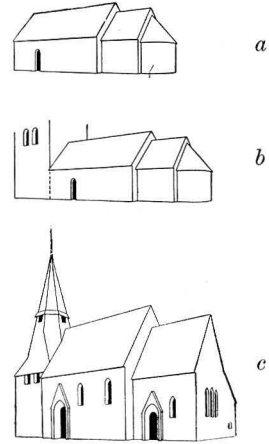
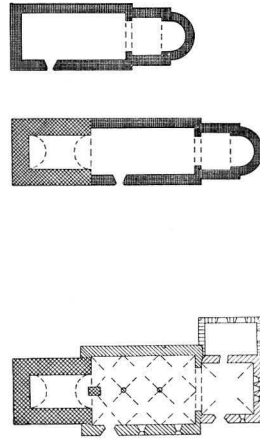

Fig. 186 b. Kyrkans utveckling.
Zuwachs des Kirchengebäudes.

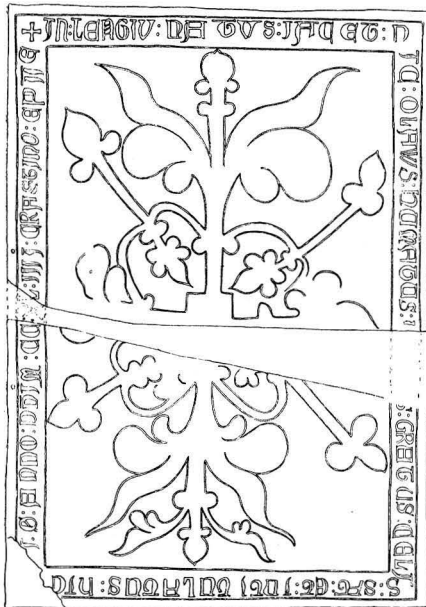

Fig. 187. Gravsten över Olaus från
Längers, d. 1243. Skala 1:40.
Grabstein, um 1243.

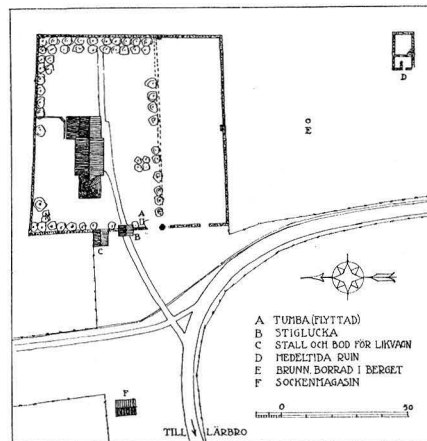

Fig. 188. Situationsplan. Skala
1:3 000.
Lageplan.

Ang. vår lösning av inskriften bör anmärkas. Genom stenens bristning och brottkanternas jämnhuggning uppstod en lucka emellan MCC och L , som kan beräknas till en, högst två bokstävers bredd. Här kan då ha stått »c» eller »cc» eller »x» eller »cx». Ornamentens art äro dock tydligt 1200-tal, varför komplettering till 1300- eller 1400 måste avvisas. Återstår »x» som ger oss siffran 1243. Hällen är av stor betydelse, emedan den om Lafrans' ornamentik erinrande sirningen här dateras till 1243, varigenom kyrkans ovan givna datering 1239—1240-talet stödes.

Bland runskrifthällar märkes en trapezoidal gravhäll L. 190. B. c. 126—136. Funnen 1850. Dopfunten blev placerad på stenen 1927. Utom $\text{R}^{\text{H}}\text{B}^{\text{R}}\text{D}^{\text{A}}$ äro runor synliga, huggna inom linjer utefter kanterna. I mitten spår av ett livsträd, likt majuskelstenens. Säve 36.

På kyrkogården står s. om stigluckan en ståtlig medeltida tumba av samma typ som Botvids i Lärbro. På hällen en bild av en präst i inhuggna konturer och majuskelinskrift över kyrkoherden Halvatus. Dess urspr. plats var strax s. om korportalen, den flyttades och sattes i gott skick vid 1800-talets mitt. Hällen är väl bevarad. 245×152 resp. 145. Fig. 185.

På korets n. vägg hänger ett ståtligt epitafium av skulpterad och polykromerad sandsten. I det målade mittfältet framställes Kristi förklaring. Dessutom i skulptur: Hoppet, Tron samt två änglar med dödskalles och timglas. Inskr. på sockeln: $\text{LEUT. MATTHIAS SCHILDE FRV (?) MARIA SCHONFELT A:O 1726}$ samt i undre kartuschen $\text{LORENTZ MATZON RADZHER IN WISBY}$, därnedanför utplånade bokstäver. Denne tyskspråkige rådsherre synes varit epitafiets urspr. föremål.

På kyrkogården mitt för huvudportalen en vacker gravanordning under skuggande lönnar med nygotiskt järnstaket och järnvårdar över medlemmar av släkterna Neuman och Kolmodin, sista dödsåret 1873.

SAMMANFATTNING AV HELLVI KYRKAS KONSTHISTORIA

- I. Stenkyrka, varav endast västra gaveln delvis bevarats. 1000- eller 1100-talet.
- II. Tornet, troligen 1100-talet.
- III. Nuvarande kyrkans långhus, trol. 1239 och på grund av ornamentikens likhet med korets tillskriven Lafrans Botvidarson.
- IV. Nuvarande koret, enligt signatur av Lafrans Botvidarson, trol. 1240-talet. Gravhäll av 1243.
- V. Tornet blåste ned 1534. Därefter restaurering.
- VI. Katekismustavla på altaret 1627, predikstol 1633.
- VII. Dopfont, altaruppsats och epitafium, allt av sandsten slutet av 1600-talet. Läktaren 1704, bänkkvarter.
- VIII. På 1850-talet byggdes vid korets nordmur en sakristia. Ungefär vid samma tid företogs även i det inre en del omgestaltningar; ombyggnad och brunmålning av bänkarna, 1854 m. m.
- IX. Restaurering 1927, med återkallande av inredningens gamla färg, värmeledning; vidgande av kyrkogården 1921.

ZUSAMMENFASSUNG

- I. Der westliche Giebel einer ältesten Kirche aus dem 11. oder 12. Jhd. ist teilweise im Giebel des jetzigen Langhauses sichtbar. (Fig. 178 *a*, 186 *a*).
- II. Ein Westturm 12. Jhd. Nur der untere Teil beibehalten. (Fig. 178 *b*, 186 *b*).
- III. Das Langhaus der jetzigen Kirche (Fig. 175, 177, 186 *c*) ist durch seine Ornamentik so deutlich mit dem Chore verwandt, dass es demselben Meister zugeschrieben werden muss. Wahrsch. 1239.
- IV. Jetziger Chor. Das Portal (Fig. 180) ist in Runenschrift signiert: »Lafrans, Sohn Botvids, des Meisters aus Eskelhem, machte die Kirche». Wahrsch. 1240:er Jahre.
- V. Der obere Teil des Turmes durch einen Sturm 1534 zerstört.
- VI. Eine sog. Katechismustafel kam 1627 auf den Altar, d. h. ein hauptsächlich durch biblische Inschriften geschmückter Aufsatz. Solche wurden im neuprotestantischen Dänemark den figurierten Altarblättern vorgezogen. Kanzel 1633.
- VII. Taufstein, Ende des 17. Jhds, Empore 1704 (Fig. 182), neuer sandsteinerner Altaraufsatz sandsteinernis Epitaphium, Gestühl.
- VIII. Sakristei 1850:er J. Das Gestühl braun übermalt 1854.
- IX. Restauration 1927. Blosslegung der alten Farben des Gestühls Zentralheizung, Erweiterung des Friedhofes. (1921).

Fig. 189. Kolonnbas i långhuset.
Basis der Langhaussäule.

S. OLOFSHOLMS KAPELL

I HELLVI SOCKEN

AV

ALFRED EDLE.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW, s. 132. — SPEGEL, Rudera Gothlandica . . . 1683, utg. av O. V. Wennersten, Visby 1901, s. 67. — LINNÉ, Gothl. Resa, Julii 1. — SÄVE, i Sv. Fornminnesföreningens Tidskr. 1873—74, s. 250 ff. — BRUNIUS, I, s. 113 ff. — LITBERG, i »Gotlänningen» 16/3 1927. — LITBERG, i »Julhälsning till församl. i Visby stift», Visby 1932, s. 43.

På S. Olofsholm, fordom Akergarn, en hög kulle, numera sammanhängande med Hellvilandet genom det tillslammade gamla sundet, ligga resterna av S. Olofsholms kapell. Anläggningen utgöres av en rektangulär byggnad med längdriktning i ö.—v. Endast den v. delen är någorlunda väl bevarad, därigenom att den fått kvarstå som tre väggar till ett på 1800-talet iordningställt magasin, vilket i början på 1900-talet inreddes till arbetarebarack. Ö. delen är däremot helt raserad, och av murarna synas endast låga jordvallar. Mitt på v. väggen finnes den urspr. dörren kvar så när som på poster och yttre omfattning. Den är inåt snedsmygig och täckes av en platt triangelbåge. Inre öppningens B. 215, H. 300. Dörröppningen är försedd med bomrännan. I s. väggen synes på innersidan 5 m från s.v. hörnet v. snedsmygen till kapellets s. portal. Intet kan iakttagas ang. denna dörröppnings yttre omfattning, emedan yttre murskalet är bortrivet på s. väggens kvarstående parti. Kapellets ö. yttre murliv kan delvis iakttagas och anger en rak ö. vägg. Någon skillnad mellan kor och långhus kan icke påvisas. Måtten enligt Linné 20 × 40 alnar

Över v. dörren är en stenplatta uppsatt med följande inskr.: KONUNG OLOF DEN HELIGE FRÅN NORRIGE BYGGDE KYRKAN ÅR 1029. EGAREN TILL SANKT OLOFSHOLM RESTE DENNA STEN ÅR 1844. Om denna inskr. anmärker BRUNIUS torrt: »Det väcker förundran, att man velat mot medlet af detta århundrade på dylikt sätt vanställa en märkvärdig kyrkoruin och derå anbringa en sanningslös och skrytsam inskrift . . .»

Ö. delen av kapellet torde ha fullständigt raserats i samband med v. delens inrättande till magasin, vilket enligt inskriften torde ha skett 1844 av dåvarande ägaren till S. Olofsholm, assessor Jacob Dubbe. Redan 1633 skriver emellertid STRELOW: »Det är nu öde och endast något av murarna är synligt». I gravkapellet över Dubbes barn på hans egendom Jakobsberg i Follingbo sitter ett litet, medeltida, blyinfattat målat fönster med S. Olofs bild, vilket enl. traditionen förts dit av honom från S. Olofsholms kapell.

Enligt Gutasagan landade S. Olof med sina skepp vid Akergarn 1029 och »reste sig ett bönehus på samma plats, där nu Akergarns kyrka står». I sin uppsats om

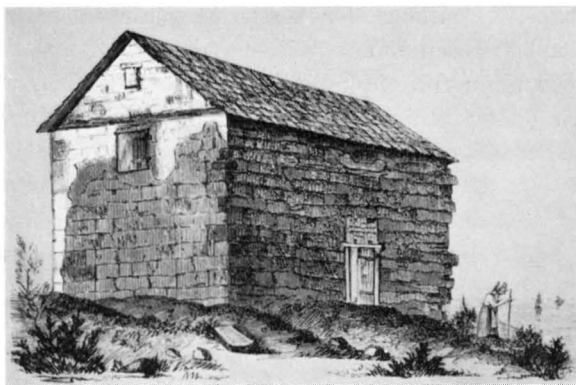

Fig. 190. S. Olofsholms kapell från sydväst vid mitten av 1800-t. efter SÄVE.

Die Kapelle auf S. Olofsholm um die Mitte des 19. Jhds.

Fig. 191. Kapellets yttre från sydost 1923.

Aussenansicht von SO.

S. Olofsholm («Gotlänningen» ¹⁶/₃ 1927) skriver professor LITHBERG: »Att i samband med Olofs besök på Gotland ett kristet kapell grundats i Akergarn är mycket möjligt, men säkra bevis härför ha ännu icke förebragts. Möjligen kan en utgrävning av kapellets länge sedan raserade och övervuxna ö. parti härutinnan giva viktiga upplysningar. Vad man däremot med bestämdhet vet, är att på 1200-talet ett kapell, uppenbarligen detsamma, varav rester ännu äro i behåll, funnits här, och hit vallfärdade folket vid dagarna för konungens död den 29 juli för att nedlägga sina offer på altaret och, som det säges, också två sig i Sankt Oles tvättfat, Olof synes också framför alla andra varit gutarnas höghelgon.

Offret till Olofskapellet omtalas för första gången i ett brev från biskop Lars i Linköping till prästerskapet och folket på Gotland den 12 aug. 1246. Han skriver där, att på det icke nunnorna vid Solberga kloster vid Visby måtte sakna vad de till livsuppehälle och kläder behövde, skulle allt offret på S. Olofs altare i Akergarn tillfalla dem. Detta stadgande bekräftades av den påvliga legaten Vilhelm av Sabina, då han på försommaren 1248 vistades i Visby. Stadgandet återupprepas av biskop Henrik i ett i Visby utfärdat brev den 8 april 1277, men erhåller nu en något förändrad form. Det föreskrives nämligen denna gång, att det offer, som Sankt Olofs afton och dag (den 28 och 29 juli) föll vid Akergarns kapell, skulle delas mellan nunnorna i Solberga och sockenmännen i Hellvi och deras prost.»

Av kapellets skulpturala utsmyckning kan nu ej minsta spår upptäckas, möjligen kunna framtida grävningar blotta sådana och giva andra, för dateringen viktiga detaljer. Nu kan endast sägas, att det som återstår av kyrkans v. ingång i fråga om konstruktion och dimensioner ej behöver motsäga en så tidig tillkomsttid för kapellet som 1200-talets förra del.

Strax s.v. om kapellet ligger en rauk, i vilken en naturlig urholkning, som vid regnväder uppsamlar regnvatten, av traditionen utpekas som »St. Oles vaskefat».

ZUSAMMENFASSUNG

Der westliche Teil einer früher dem h. Olof geweihte Kapelle ist hier noch stehend, im 19. Jhd. als Baracke für Arbeiter benutzt. (Fig. 190, 191.) Laut der Gutasaga landete der heilige König Olof von Norwegen hier 1029 »und machte sich ein Gebethaus da, wo jetzt Ackergarns Kirche steht». Damit ist die Kirche gemeint, wovon jetzt ein Teil in leider ärmestem Aussehen beibehalten ist. Sie scheint im 13. Jhd. gebaut zu sein.

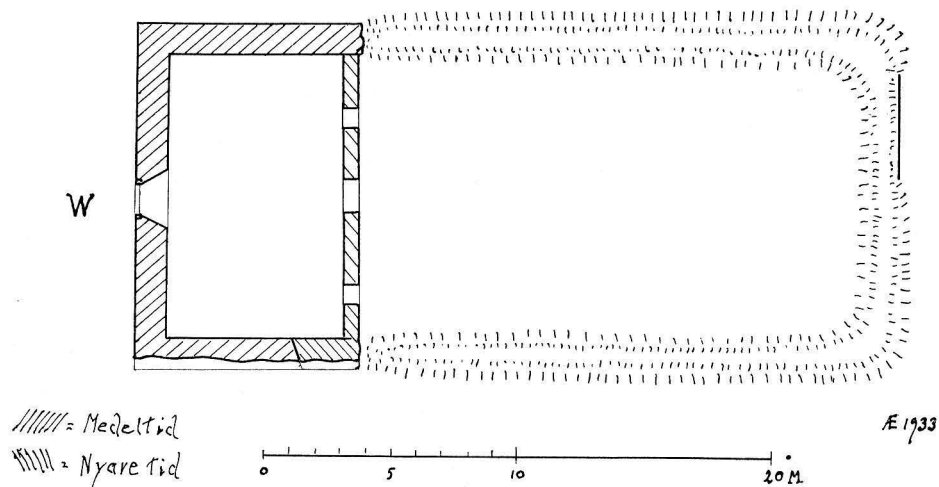

Fig. 191 a. Plan av S. Olofsholms kapell. Skala 1:300.
Grundriss.

Fig. 192. Boge kyrka från söder. Foto i A. T. A.
Die Kirche Boge von S.

BOGE KYRKA

ANNEX TILL OTHEM

AV

NILS G. WOLLIN.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW, s. 142 med årtalet 1190.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: HILFELINGS JOURNAL 1800 s. 118. Atlas tab. 37. — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864 s. 112 med akvarell av långhusfönstret. — Pietas n:o 156. — B. St.: Ritn. till nytt torn stadf. $\frac{2}{7}$ 1858 och $\frac{19}{12}$ 1891. — SPEGELS INV. s. 192.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. fr. 1723. — INV. fr. 1726. — SST. PROT. fr. 1767.

- KYRKOGÅRD Kyrkogårdsmur har funnits, men endast n. delen av ö. längan är bevarad.
- KYRKBYGG-
NADENS
DELAR Koret är ungotiskt med ansluten sakristia, vars ingång och fönster dock ändrats i nyare tid; långhuset yngre, med högotisk portal; tornet nyligen helt ombyggt. — Endast långhusets hörnkedjor ha putsrand. — Tornhuv av tjärade bräder, övriga tak av enkupigt tegel, takstolarna sänkta i nyare tid. — Golv av trä, i ringkammaren upphöjt med 3 trappsteg 1926; i koret kalkstensplattor och gravhällar. Golvet stenedades i kyrkan och sakristian 1784 (RÅK.).
- KORET Från långhusvinden synes det vitputsade korröstet, tydligt skilt från ett därövanpå byggt, oputsat långhusröste. Korportalens (fig. 199) sockel är i förband med korets; kolonnbaserna likna med sina vitt utbredda nedre vulster dem i Gann (fig. 141), ävenså Lafrans' krucifixpedestal i Bunge (fig. 49); tympanonkonturen överensstämmer med Elinghem av 1240 (fig. 133). Det pyramidlika korvalvet liknar dem i Västkinde (Sv. K., Gotland I, s. 196), Rone, troligen av 1236¹, Hellvi (s. 118) fr. 1240-talet. Vi förmoda alltså, att Boge kor byggts omkr. 1240 eller på 1240-talet. — Ekdörren till sakristian kläddes med järnplåt 1780.

Långhusportalens (fig. 198) sockel är förenad med kyrkans genom lagning, och synes portalen alltså sekundärt inmurad. På kapitälbanden synas i bollar hoprullade blad erinrande om Rone långhus, här finns även ett hoprullat blad på diamantstjälk, lik ett sådant å Lärbro långhusportal (s. 96); mest i ögonen fallande äro dock de naturalistiska bladornamenten (vinlöv, druvor, eklöv, ollon m. m.), vari också några figurala motiv ingå, på ö. bandet ett ansikte, ur vars mun bladverket växer, å v. bandet ett kattlikt djur, bärande ett mindre djur i ryggskinnet. (Fig. 203). Denna naturalism för tankarna till Uppsaladomens kor, i vars kapitäl och valvslutstenar och i kragstenarnes reliefer liknande former finnas², alltså till 1300-t:s mitt. — Den rätt uppmurade strävelaren invid portalen byggdes kort efter 1859. — De 4 tegelkryssvalven av

¹ Jfr ROOSVAL, Årtalen i Bilefeldts taxuslista och hos Strelow, Ymer 1933.

² N. J. SÖDERBERG, Uppsala domkyrkas restaurering, Pl. 56—58. — AF UGGLAS, Träskulptur s. 542 ff. — ROOSVAL, Legender och symboler i Uppsala domkyrkas koromgång, Sthlm 1908.

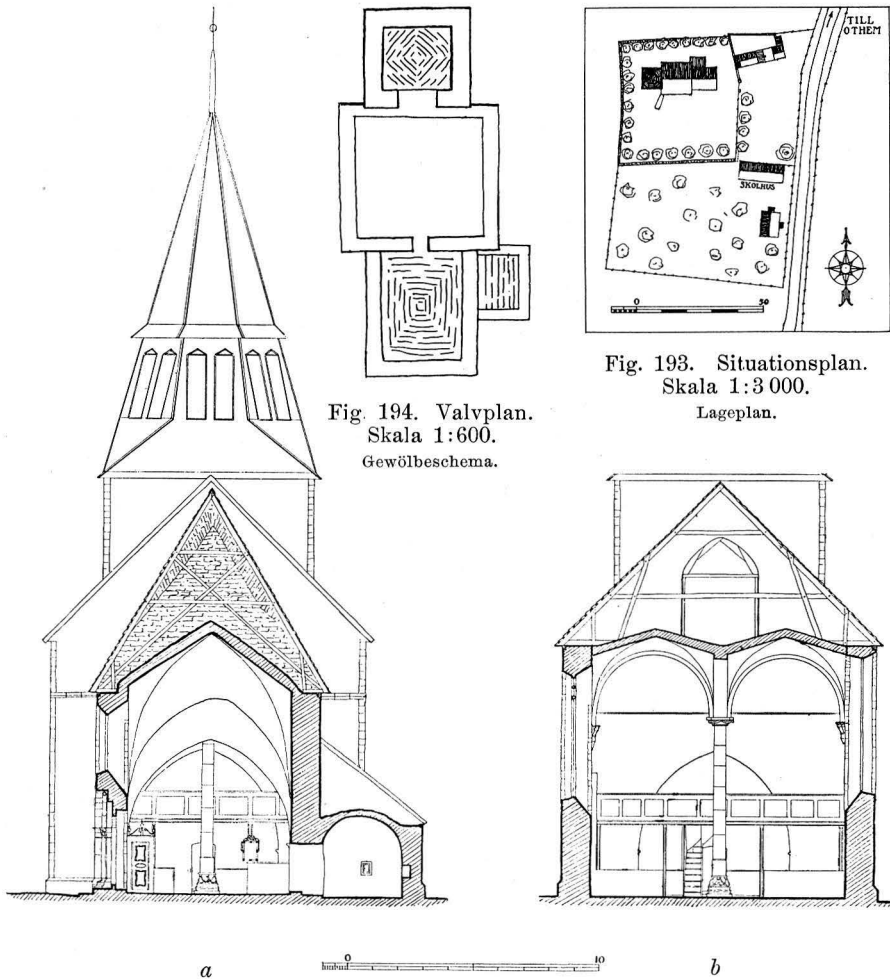

Fig. 194. Valvplan.
Skala 1:600.
Gewölbeschema.

Fig. 193. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

Fig. 195. Tvärsektion: *a.* av koret och *b.* av långhuset mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt: *a.* des Chores und *b.* des Langhauses gegen W.

1925 efterlikna gotländska tältvalvsformer, varför interiören nu väl återgiver tillståndet före 1858, då valven rasade. Närmast före 1925 fanns ett vitmenat trätunnvalv, stöttat av en träkolonn. Gamla mittkolonnens verkstycken lågo då på kyrkogården, delvis som stöd för ett sittbräde. Det sirliga huggna kapitälet, där av smärta stänglar bildade, varandra skärande bågar bära nedåthängande musselartade blad, erinrar om mästaren Ronensis. Kragstenarna överensstämna med dem i Stenkyrka torn (1255)¹ och i Lärbro kor omkr. 1260 av mästaren Neo-Iconicus. Vi förmoda då att långhuset utom portalen byggts omkr. 1260.

¹ Ang. dateringen se ROOSVAL, Revision IV, Fornvännen 1934.

TORNET

Tornet öppnar sig nu mot långhuset med en båge av huggen kalksten, slagen 1925 i noga anslutning till den gamla bågen i långhusets v. mur. 1857 ramponerades det gamla tornet av storm. Året därpå störtade det fullständigt, och de redan förut osäkra valven i långhuset föllo in. Tornet revs då och byggdes upp från grunden 1867 (RÄK.) men först 1892 blev det färdigt. Det nuvarande tornet är alltså resultatet av en rå nybyggnad 1867—92 samt en vårdad restaurering 1926. Ang. urspr. tornet kunna slutsatser dragas ur gammalt återanvänt material. En korsformig glugg i v. är infattad av huggna, alltså gamla block, en form som vi sett i Roma sockenkyrkas ö. gavelröste, från omkr. 1240 (Bd. I, s. 556) i Hangvar kor (1218) och Bäl kor trol. omkring 1230. En i tornets v. mur inmurad huggen underdel av fönsteromfattning ger oss 54 cm som dageröppningsmått. BRUNIVS såg ännu tornets nedre våning bibehållen och säger, att där fanns ett verkligt fönster, »rundbågigt, samt till det yttre och inre rätvinkligt», över en ingång, som till det yttre var »rätvinklig och rundbågig, men invändigt snedsmygig och lågrakspetsig». BRUNIVS såg vidare, att här fanns ett kryssvalv, samt att tornets nedersta våning (det övriga var rasat vid hans besök) ej stod i förband med långhuset och hade hörnkedjor mot skeppets v. mur. Allt detta tyder på ett torn från övergångstiden.

GAMMAL-
KYRKAN

Långhusets n. portal, (fig. 200) igenmurad, har tillhört en äldre anläggning. Den yttre omfattningen är spetsbågig, men slutstenen i inre arkivolten visar att den äldsta formen för yttre omf. även varit rundbågig. Slutstenens huggna yta avslutas nämligen uppåt i kontur, koncentrisk med den nedre. Samma slutstens enkla skulptur har någon likhet med den i Fole sakristiportal (jfr detta verk I, s. 302, fig. 343), från omkr. 1200 (enl. ROOSVAL, Revision IV, Fornvännen 1934). Det är alltså möjligt att på den Boge kyrka, vartill portalen hört, tillämpa STRELOW's årtal 1190. Gammalkyrkans grundmurar ha delvis kunnat iakttagas vid restaureringen 1926.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Altaruppsats, skulpterad omkr. 1700, av sandsten.
Kyrkans medeltida träskulpturer såg BRUNIVS i ringkammaren och skrev: »På de inre bröstningarna längs efter södra liksom norra sidomuren märktes en rad af stora helgonbilder, hvilka voro målade med bjerta färger». Färgerna äro nu till största delen borta och bilderna även eljest i dåligt skick. De förvaras i G. F.: Tronande Madonna med barnet, ekstaty av den s. k. Hörsne-mästarens grupp omkr. 1240—60 (fig. 204 a). — Tronande S. Olof, ek, staty av »Fogdömästaren», omkr. 1300. H. 123. B. 73 (fig. 204 b). — S. Staffan, ek, statyett ur »Dionysiusmästarens skola», omkr. 1300. H. 63. B. 20 (fig. 204 c). — S. Petrus, ek, statyett av »Dionysiusmästaren», omkr. 1300 (fig. 204 d). — Delar av retabel, skurna i ek. Huvudframställningen har utgjorts av »Nådastolen», d. v. s. Gud Fader, som framför sig håller den korsfäste sonen. (H. 66. B. 32.) Dessutom S. Petrus (H. 65) samt två andra apostlar (H. 65 och 63 cm). Av »Vamlingbo altarskåps skola» omkr. 1330—70 (fig. 205 a—d). — Tronande apostel, ek, av »Misericordieverkstaden» (fig. 204 e). H. 113. — Misericordiebild, björk, av »Misericordieverkstaden» (fig. 205 f). H. 65. — Tronande S. Birgitta (?),

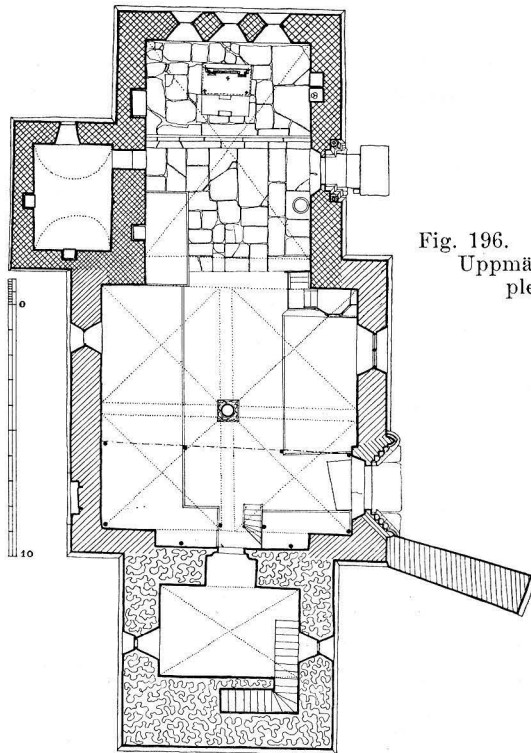

Fig. 196. Plan. Skala 1:300.
Uppmätning 1921, kompletterad 1934
Grundriss.

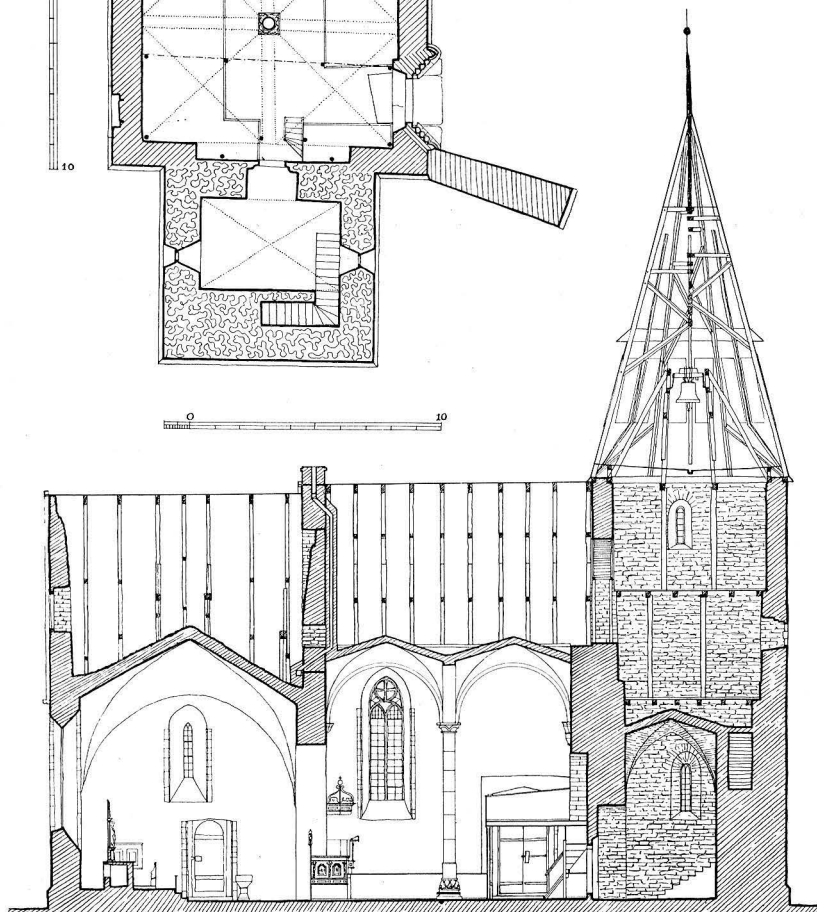

Fig. 197. Längdsektion mot söder. Skala 1:300. Uppmätning 1921,
kompletterad 1934.
Längssnitt gegen S.

björk, av »Misericordieverkstaden» riktning (fig. 205 *e*). H. 61. — Tronande biskop, björk, med dorsale av furu, av »Misericordieverkstaden» (fig. 205 *g*). Total H. 78. — Stående helgon, huvudet löst, lönn. 70 + 20 cm. Alla sistnämnda från 1400-talets förra hälft eller mitt. (Fig. 204 *f*).

Den förut vitmålade, 1925 i blåmarmorering återställda confiteorpallen med citat ur Jeremia 3 v. 13 tillkom enl. HILFELING 1693. — Samma år skänktes disken, vars urspr. målning blottats vid restaureringen 1926.

Predikstolen, snickrad 1737, har kvar sin urspr. färgprakt, enl. inskr. målad av Joh. Hernell 1746. Kolonnerna äro svartmålade med bladmönster i silver och guld. För övrigt rött och blått; dörren före restaureringen helt vit, nu i gråbrun marmorering. (Fig. 202).

Korbänken och övriga bänkkvarter, alla slutna, voro före 1925 gulbrunt övermålade (1865). Nu restaurerade med användning av de gamla färgerna: brun marmorering i ramverket, grön i speglarna. Bänkarna omtalas i RÅK. 1725, 1744, 1768. Medeltida bänk bevarad, se fig. 207. En läktare i v. byggdes 1865, borttogs 1926; en äldre nämnes 1751 (RÅK.).

S.v. i koret stod före 1925 en röd kalkstensfunt av samma typ som i Fårö (fig. 10) nu ställd v. om mittkolonnen. H. 100. Diam. 65. Urtagningens djup c. 30 cm. Uttömningshål saknas. Omkr. 1200-talets mitt.

Ett par malmljusstakar med ljuspigg och i botten KI, säkert samma »Två messingsljusstakar», som omnämnas av SPEGEL 1680. På altaret.

Mässhake, blågrå sidenbrokad, möjl. 1762. — Ett par håvar märkta 1773. I sakristian en medeltida bänk av furu med framstycke konturerat i halvcirklar med droppar i hjässpunkterna, söndrig. L. 166. Fig. 207.

Klockan, omgjuten 1930, bar förut inskr. ang. brand 1695 och klockgjutning 1697 av Jacob Birman. — SÅVE omnämner en »primklocka uti en 4 alnar hög träställning i koret», säkerligen samma, som nu förvaras i G. F. H. — 12 med ring.

Fana av vitt linne med oljemålad dekorerings; en grönskande ek med ollon (n. tredingens vapen). Fanstången är mörkblå med järnspets i sköldform. »Fanan har sannolikt tillhört den nordligaste av de tvenne formationer om 1 200 å 1 500 man, vilka organiserades av allmogen hösten 1710 och ägde bestånd till 1722».¹ Nu i G. F.

Nedanför altardisken en gravsten (fig. 206). Inskr. betyder: Kyrkoherde i Boge hvilar här Siggerus jordad, på jorden älskad, vare han berättigad till himlen. Herrens år 1344 dog densamme.

SAMMANFATTNING AV BOGE KYRKAS KONSTHISTORIA

- I. Kyrka av vilken nuvarande n. portal utgör en rest. Trol. 1190 (fig. 200, 208 *a*).
- II. Ett till denna kyrka byggt torn, som instörtade 1858. Trol. 1200-talets början. (Fig. 208 *b*).
- III. Kyrkan ombygges med början i ö. (fig. 208 *c*). Koret, av Lafrans Botvidarson, trol. omkr. 1240—50. Samtidigt madonnabild och dopfunt (fig. 204 *a*).

¹ Enl. anteckning i Fornsalens inv. av ERNST HELLGREN, Fornsalens intendent, d. 1920.

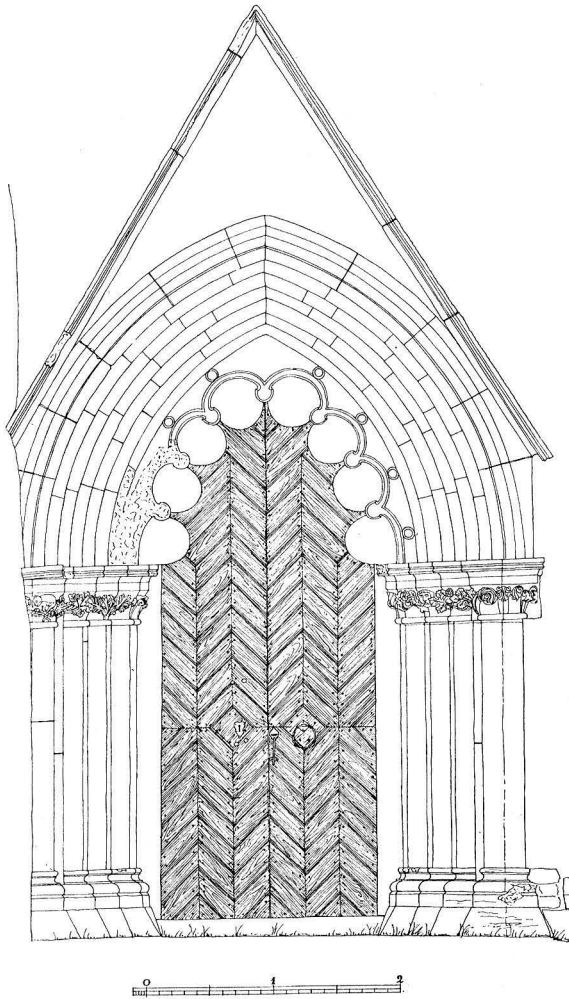

Fig. 198. Långhusets sydportal. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Uppsala-Gotländischer Meister,
um 1300.

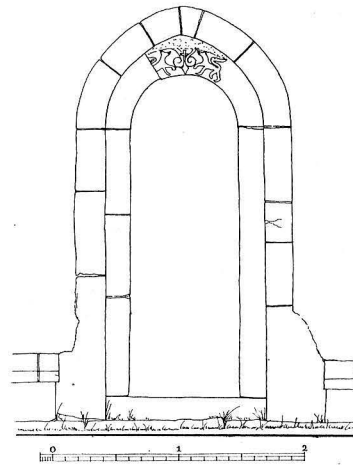

Fig. 200. Långhusets nordportal.
Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses. Wahrscheinlich 1190.

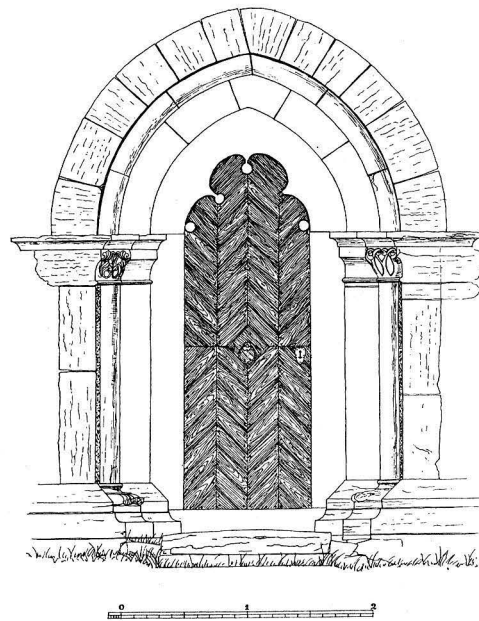

Fig. 199. Korportalen. Skala 1:60.
Das Chorportal. Von Lafrans Botvidarson.
Um 1240–50.

Fig. 201. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

- IV. Nytt långhus omkr. 1260 utan s. portal (fig. 208 *d*).
- V. Sydportalen av en uppsaliensisk-gotländsk mästare, trol. omkr. 1300-t:s mitt. Samtidigt retablett (fig. 205 *a—d*) och gravhäll (fig. 206). Något tidigare de högotiska skulpturerna: S. Olof, S. Staffan och S. Petrus (fig. 204 *b, c, d*).
- VI. Träskulpturer ur Misericordieverkstaden, 1400-talets m. (fig. 205 *e—g*).
- VII. Eldsvåda 1695, åtminstone i tornet. Omkr. 1700 altaruppsats av sandsten.
- VIII. Bänkar (1725 och 1744), predikstol (1737), läktare (1751).
- IX. Tornet och långhusets valv störtade 1858. 1867—92 reparerades skadan, varvid långhuset erhöi trätunnvalv. 1865 byggdes läktare.
- X. Restaureringen av arkitekten Anders Roland 1925. Torn och valv återställas, inredningens gamla färger framtagas.

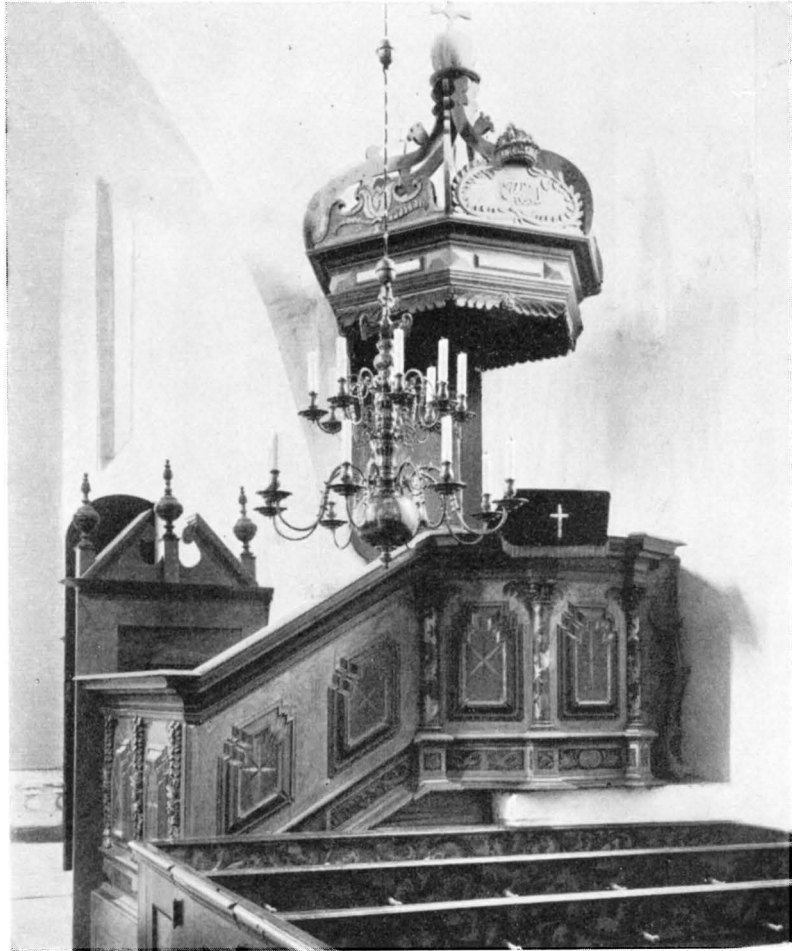

Fig. 202. Predikstol
1737.

Kanzel 1737, gemalt von
Joh. Hernell 1746.

Fig. 203. Södra lång-
husportalens kapitäl-
ornering.

Kapitellornamentik des
Hauptportals.

*a**b**c**d**e**f*

Fig. 204. *a*. Madonna av »Hörsnemästaren» 1240—60; *b*. S. Olof av »Fogdömästaren», omkr. 1300; *c*. S. Staffan, av »Dionysiusmästarens» skola, omkr. 1300; *d*. Petrus av »Dionysiusmästaren», omkr. 1300; *e*: Apostel och *f*. stående helgon, »Misericordieverkstaden», 1400-t:s mitt.

a. Madonna vom sog. »Hörsnemeister», 1240—60; *b*. Hlg. Olof vom »Fogdömeister», um 1300; *c*. S:t Stephanus, Schule des »Dionysiusmeisters», um 1300; *d*. Petrus, vom »Dionysiusmeister»; *e*. Apostel und *f*. Heiliger, von der »Misericordienwerkstatt», erste Hälfte des 15. Jhds.

Fig. 205. *a—d.* Figurer från ett retabel, omkr. 1330—70; *e.* Birgitta (?); *f.* Misericordiebild; *g.* Tronande biskop, »Misericordieverkstaden».

a—d. Statuetten von einem Retabel, um 1330—70; *e.* Heilige Birgitta; *f.* Misericordia und *g.* Bischof, von der »Misericordienwerkstatt».

Fig. 204 o. 205. Foto. G. S. Sjöberg 1925.

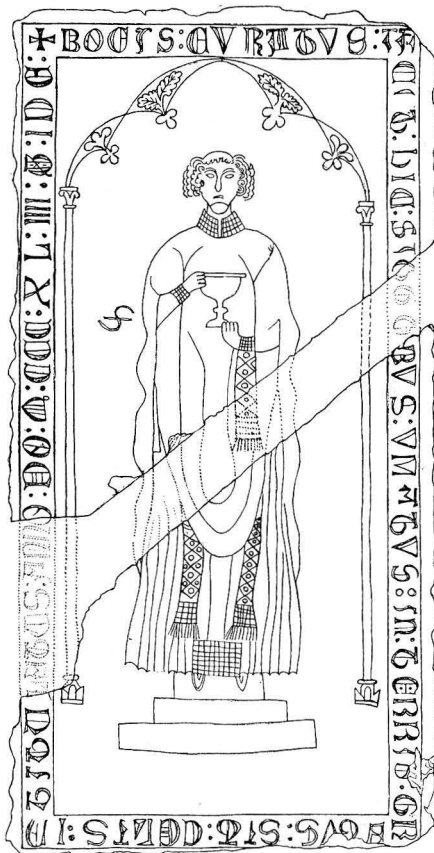

Fig. 206. Kyrkoherden Siggerus gravsten, d. 1344. Skala 1:20.
Grabstein des Pfarrers Siggerus, 1344 gest.

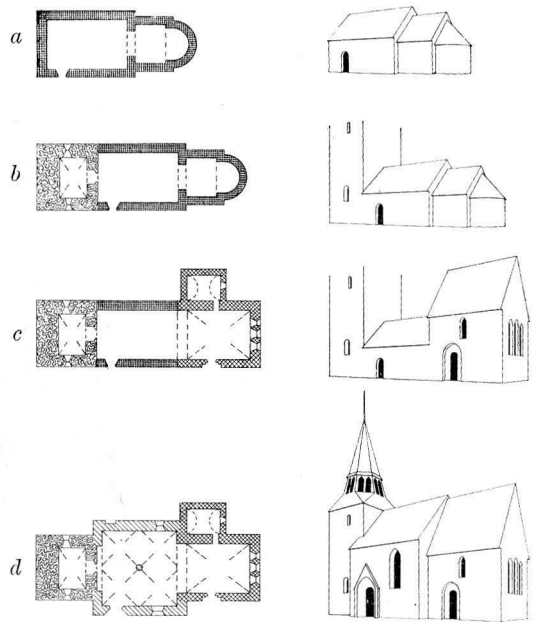
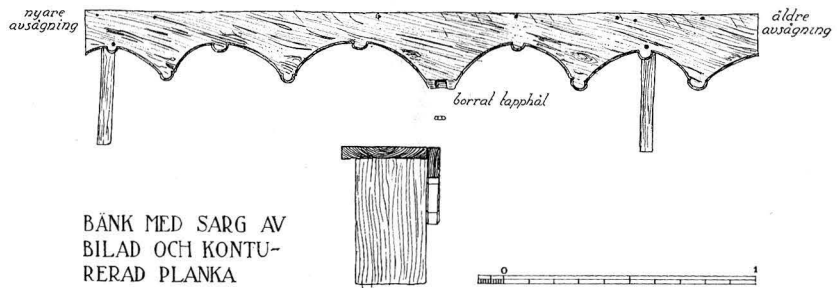

Fig. 208. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

BÄNK MED SARG AV
BILAD OCH KONTURERAD
PLANKA

Fig. 207. Medeltida bänkdalar.
Mittelalterliches Gestühl.

ZUSAMMENFASSUNG

- I. Der jetzige Nordeingang (Fig. 200) ist ein Teil eines älteren Langhauses. Wohl 1190.
 - II. An dieser Kirche wurde ein Westturm angebaut, der 1858 einstürzte. Wahrsch. Anfang des 13. Jhds (Fig. 208 *b*).
 - III. Ein neuer Chor, der jetzige, wurde um 1240–50 von Lafrans Botvidarson gebaut (Fig. 208 *c*). Gleichzeitig Madonnenstatue (Fig. 204 *a*) und Taufstein.
 - IV. Neues Langhaus, um 1260, doch ohne Südportal (Fig. 196, 208 *d*).
 - V. Das Südportal wird erst Mitte des 14. Jhds geliefert und eingebaut (Fig. 198), als Arbeit eines Gotländers, der in der Katedrale von Uppsala gearbeitet hatte. Gleichzeitig das Retabel (fig. 205 *a–d*) und ein Grabstein (fig. 206). Etwas früher Holzskulpturen S Olof, S. Staffan (Stephanus) und S. Petrus (Fig. 204 *b–d*).
 - VI. Einfache Holzstatuetten aus der Werkstatt des sog. Misericordienmeisters, Mitte des 15. Jhts. (Fig. 205 *e–g*).
 - VII. Feuerbrunst, wenigstens im Turme 1695. Neuer sandsteinerne Altaraufsatz. Um 1700.
 - VIII. Gestühl 1725 und 1747, Kanzel 1737 (Fig. 202), Empore 1751.
 - IX. Der Turm und die Gewölbe des Langhauses stürzten 1858. Reparationen 1867–92, wobei das Langhaus Halbtonnengewölbe aus Holz erhielt. Neue Empore 1865.
 - X. Restauration 1925, von Anders Roland, Architekten im K. Bauamt geleitet. Turm und Gewölbe wieder aufgebaut, die alten Farben der inneren Ausstattung blossgelegt.
-

OTHEMS KYRKA

AV

NILS G. WOLLIN.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.: TAXUSLISTAN med årtalet 1211. — HILFELINGS JOURNAL 1800, s. 115. Atlas, tab. 35 (Nicolaus' gravsten); Tab. 36 (S. Olofsbild). — P. A. SÄVES BERÄTT. 1864, s. 110 med pennteckn. av kyrkan och glasruta (som nu förvaras i sakristian). — LÖFGREN, Teckningar av kyrkor, s. 3, i K. B. (avb. av exteriör med delvis felaktiga detaljer, ant. 1882). — A. T. A.: arkitekturfotografier före branden (en med mittbänkskvarteret), fotografier av kalkmålningar omedelbart efter framknäckningen. — B. St.: 6 blad uppmättningsritningar av I. G. CLASON 1882.

KYRKANS ARKIVALIER. RÅK. från 1723 prot. fr. 1767; en inventariebok 1582—1593 upprättad av prosten David Bilefeld; visitationsbok från 1739 med inventarieförteckning från 1767.

KYRKOGRÄ-
DEN

Kyrkogården är nu (fig. 209) utvidgad åt n. och ö. Stigluckans tak var förr spetsigare, i det att fallet slutade vid de nu endast till väggens halva höjd gående hörnkedjorna (utan putsrand). I valvet voro till slutet av förra århundradet tvärsöver lagda bjälkar, på vilka enligt uppgift likbåren vilade. Likluckan är portens gamla namn och den askallé (från omkr. 1840), som leder mot stigluckan kallas likqviar.¹ Denna begagnas alltid vid begravingar. Bröllopståg beträda den däremot aldrig, utan gå en omväg snett över prästgårdsplanen.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Kor och långhus, som ha gemensam sockel, utgöra kyrkans yngre, i övergångsstil byggda del. Sakristian (platt trätak) är byggd 1882.

Tornet, som är äldre, har en lägre sockel (fig. 210, 211). Taket belades efter branden 1908 med tjärade bräder. Det föregående var lika med det nuvarande, men ännu tidigare var det åtminstone delvis täckt av tegel (prot. 1769). Trägolv (av 1868—69 RÅK.) överallt utom i koret kring altaret, där gravstenar växla med kalkstensplattor. På 1700-talet synes beläggningsen utgjorts helt av sten (prot. 1776).

KOR OCH
LÅNGHUS

Korportalen (fig. 215, 216, 222) mot vilken sockeln ansluter med pennliknande spetsar (som i s. portalen på Lärbro långhus) har klöverbladsformad tympanonkontur. Tympanon stödes av konsoler liksom i Hellvi långhusportal. Ett lejon å kapitälerna liknar det å korbänken från Sanda i G. F., tillskriven Lafrans Botvidarson. — Av de rundbågiga fönstren utökades det s. nedåt 1882, men det ö. är antagligen urspr. Korvalvet är försett med rundstaviga ribbor, vilka i v. stödjade mot kolonner med bugarlika kapitäl och baser. Detta erinrar om Visby Domkyrkas kor, som välvdes trol. omkr. 1235—40. Valvet är spetsigt, högt, liksom andra gotländska tältvalv, men det har sömmarna i diagonalerna, alltså besläktat med Västkinde, Boge, Hellvi, Bro korvalv.

¹ Qviar=gotländskt ord för inhägnad väg.

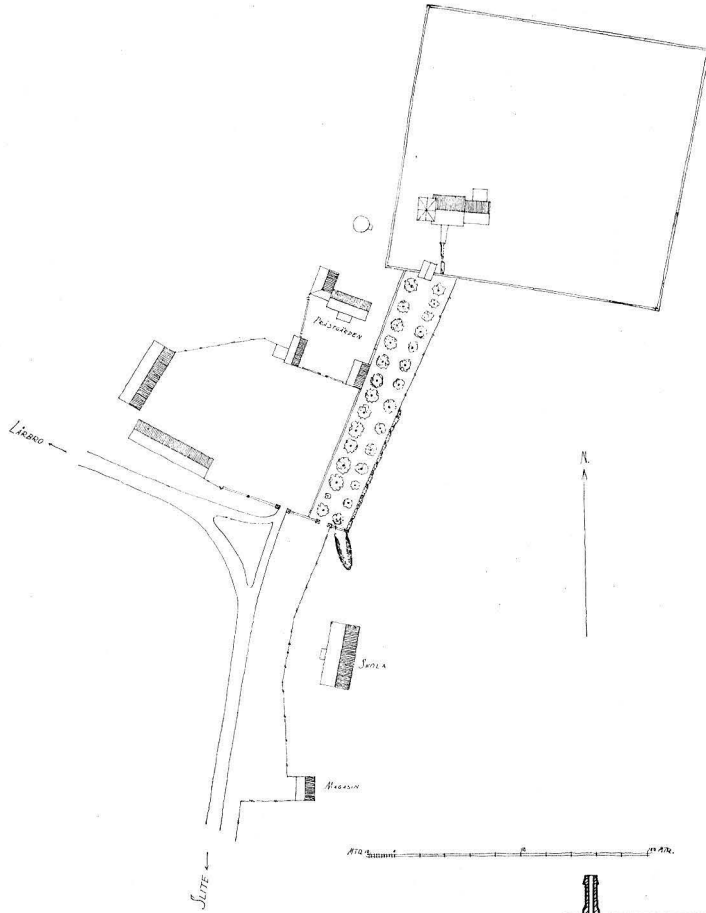

Fig. 209. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

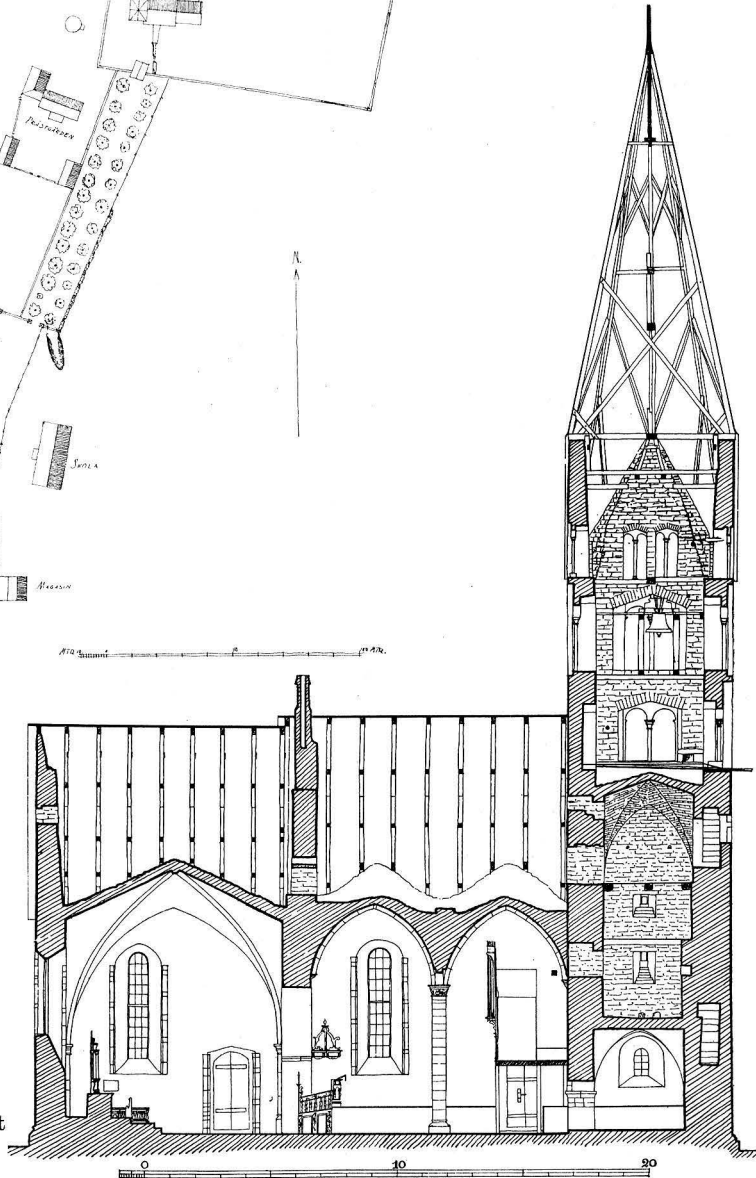

Fig. 210. Längdsektion mot
söder. Skala 1:300.
Längsschnittt gegen S.

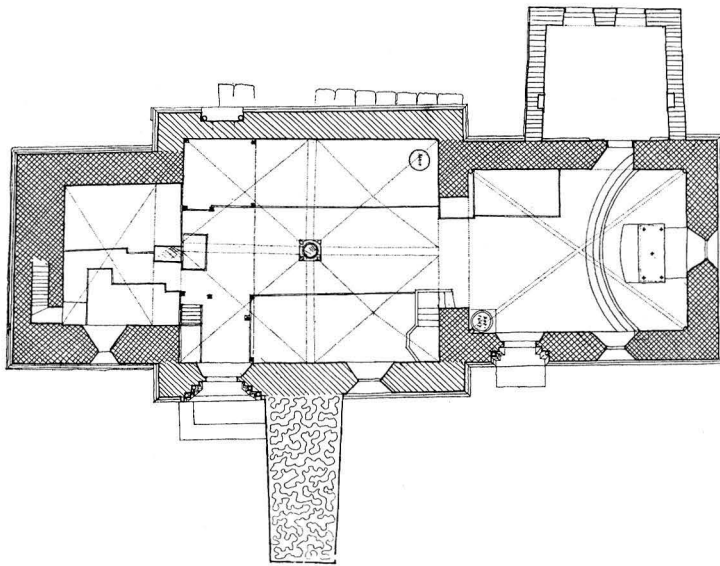

Fig. 211. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

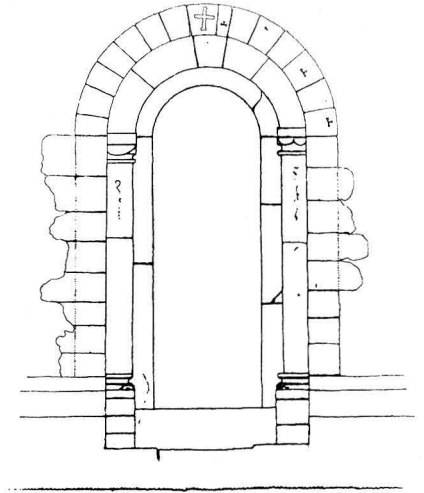

Fig. 212. Långhusets nordportal. Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses. Wahrsch. 1211.

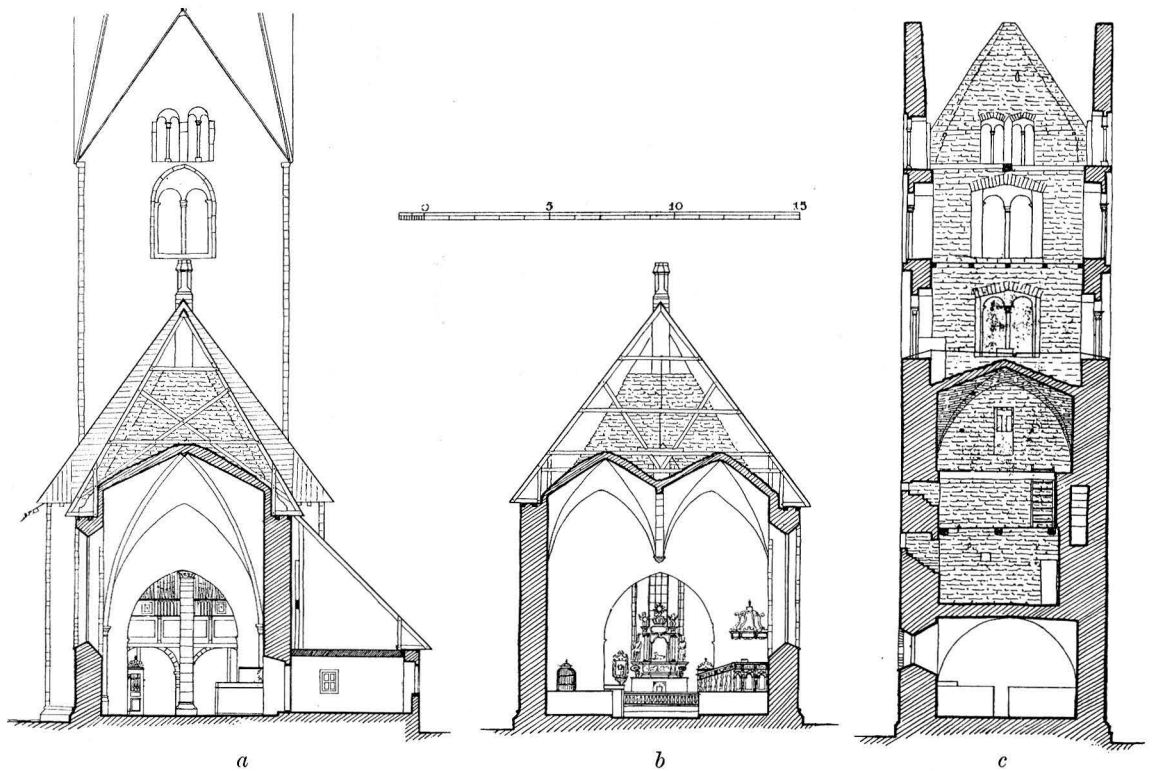

Fig. 213. Tvärsektion: *a.* av koret mot väster; *b.* av långhuset mot öster; *c.* av tornet mot väster. Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* des Chores gegen W.; *b.* des Langhauses gegen O.; *c.* des Turmes gegen W.

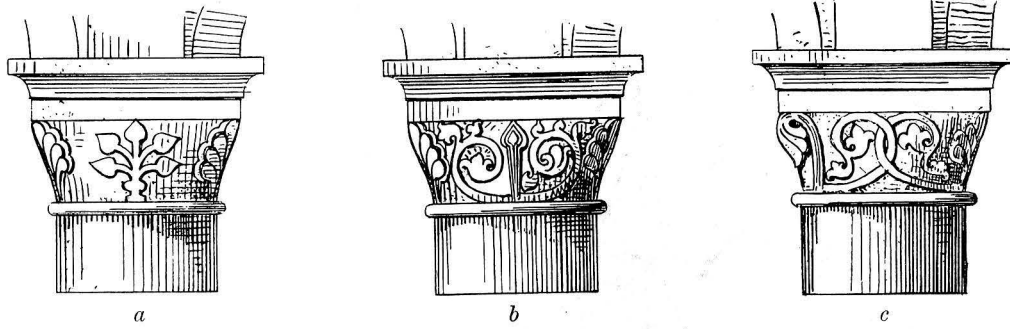

Fig. 217 a-c. Långhuskolonnens kapital. Efter teckning av I. G. Clason 1882.
Kapitell der Langhaussäule.

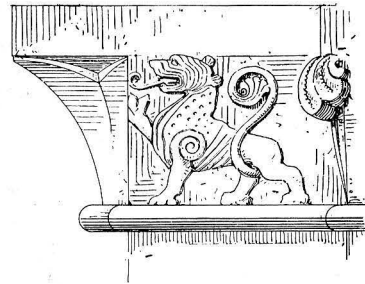

Fig. 216. Detalj av korportalens ornering. Efter teckning av I. G. Clason 1882.
Detail des Chorportals.

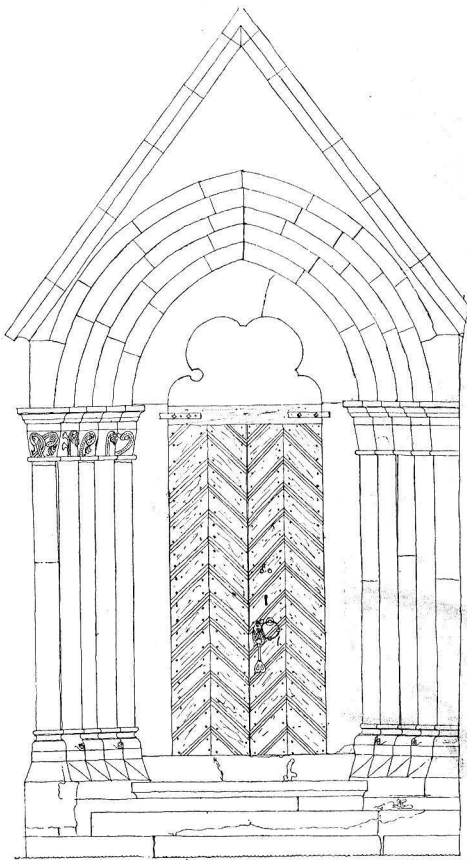

Fig. 214. Långhusets sydportal. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Um 1260.

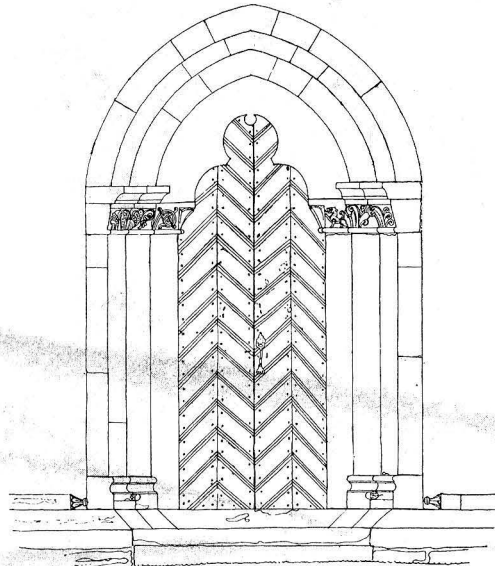

Fig. 215. Korportalen. Skala 1:60.
Portal des Chores. Von Lafrans Botvidarson, um 1240.

Fig. 218. Exteriör från sydost.
Aussenansicht von SO.

Fig. 219. Långhusportals västra kapitälrad.
W. Kapitellreihe des Langhausportals.

Fig. 220. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

Fig. 221. Interiör mot öster.
Innenansicht gegen O.

Fig. 222. Korportalens östra kapitälrad.
Ö. Kapitellreihe des Chorportals.

Genom valvkonstruktion och vissa egenskaper i portalens form står koret nära till redan nämnda byggnader, bland vilka domkyrkans kor har ett relativt säkert datum. För Hellvi kor förmoda vi 1240-talet, för Bro 1236. Othems alltså omkr. 1240 och trol. under Lafrans' ledning.

Långhuset har två portaler, en i s. och en i n. Den senare, sedan obekant tid igenmurad, behandlas i samband med »gammal-kyrkan». Den spetsbågiga s. portalens sockel är sammanbyggd med långhusets (fig. 214, 219). — I s. är ett rundbågigt fönster, som urspr. var smalare och spetsbågigt (BRUNIUS), ombyggt 1882. Något v. om predikstolen fanns tidigare ett fyrkantigt fönster med målat mittfack, föreställande den Korsfäste och en knäfallande präst. Enkelt arbete från 1700-t., förvaras i sakristian. — Långhusets ornamentik (fig. 214, 219) är i vissa fall rätt lik korets, det torde icke ligga så fjärran detta i tiden. Men genom sin urspr. i alla muröppningar genomförda spetsbågighet och genom s. portalens fyrväpplingskontur ligger långhuset dock mera klart inom den ungotiska perioden av gotländsk byggnadskonst. Den likartade tympanonkonturen i Elinghem är daterad 1240 (s. 86). Då en viss ekonomisk återhämtningspaus måste tänkas mellan kor och långhusbygget och då därtill kommer att en del av tornbygget, som vi strax skola se, måste tänkas utförd under tiden mellan korets och långhusets utförande, så torde det senare böra anses tillkommet först omkr. 1265.

TORNET

Den nedersta tornvåningen öppnar sig mot långhuset med två rundbågar vilande på en 4-kantpelare (fig. 213). På bågarnas ö. sida huggna kanter. Tornet saknar portal. I s. finns ett rundbågigt fönster, vilket före 1882 ägde sitt urspr., mindre format. Av de stora spetsbågiga ljudgluggarna i 4:e och 5:e våningarna är den nedre, östliga delvis täppt av långhusets vattentak och f. ö. helt igenmurad. Ännu 1881 syntes den delvis utifrån. Detta är ett tecken på att tornet byggts före långhuset. Gluggarna i de spetsiga röstena äro rundbågiga. Tornet företer alltså en blandning av rund- och spetsbågiga former och påminner därigenom, ehuru det är mycket enklare och mindre, i sina övre delar om Stenkyrka (jfr Sv. K. Gotland Bd I, fig. 1). Å andra sidan har tornet här icke imiterat Stenkyrkas v. portal, vilken eljest haft så stort inflytande på trakten (jfr s. 44 o. 54). Härav och av ringkammarens valvtyp kan förmodas ett tidigare datum för tornets nedre del. Detta valv är nämligen ett romerskt plant kryssvalv. Valvet högre upp är däremot tältvalv. Vi förmoda, att tornets nedervåning byggts omkr. 1220, men övre delen först omkr. 1255.

ÄLDRE KYRKA

Om den nyss antydda äldre kyrkan finnas följande vittnesbörd. 1) En öppning i tornmuren, som väl varit genomgång till gamla långhusloftet. Detta ger oss höjdmåttet till gamla långhusets längsmurar: c. 6,5 m. 2) Mot långhusvinden synas å tornet huggna hörnkedjor, vilka, då det urspr., låga långhuset stod kvar, lågo fria ovan vattentaket. 3) Den nuvarande, rundbågiga nordportalen (fig. 212) som väl i gammal-kyrkan varit långhusets syd- och kyrkans huvudingång och som vid nuvarande långhusets bygge på sedvanligt sätt åter använts på den anspråkslösare n. fasaden. Den yttre slutstenen pryds av ett kors i relief. På två andra kilstenar mindre, insänkta

kors. Märk kapitälens tärningform och att de sakna täckplatta, alltså erinrande om Roma klosterkyrkas västportal. 4) En på kyrkogården upphittad attisk kolonnbas, på låg sockel, som bildat ett murhorn (h. 20 cm) och vars användning är oklar. 5) Avtrycket av en taknock, en tvärs genom triumfröset gående ränna strax ovanför nuvarande förbindelsegluggen mellan kor- och långhusvindarna. Detta torde vara ett avtryck av gamla långhusnocken. Då det nuvarande koret byggdes, måste man ha rivit dels de gamla kormurarna, men även hela den gamla triumfgaveln, som var gemensam för kor och långhus. Det senares takås blev dock därvid icke avsågad, utan bakades in i det nya röset, varur den avlägsnades först när hela gamla långhuset revs. Dess avtryck giver oss alltså gamla långhusets totalhöjd. 6) Ett par stenar med fin vit putsyta, vilka använda i det nuvarande triumfröset och synliga från korvinden, torde tillhört ett äldre kor, vilket alltså varit vitputsat inuti. Naturligtvis var det gamla koret mindre än det nuvarande, men om dess planform kan intet bestämt slutas av de nuvarande förhållandena. — Långhuset har säkert varit något smalare än det nuvarande och täckt med platt trätak. Ingen av dessa egenskaper motsäger den gamla anteckningen om ett byggnadsdatum 1211.

Kor och triumfbåge prydas nu av målning, ett av Gotlands och hela Sveriges vackraste och historiskt mest värdefulla vittnen om medeltida monumentalkonst. På n. korväggen stod före sista restaureringen en inskrift, sägande att väggarna överkalkats 1693 (medd. av kyrkoherde Gradelius). Rörande de nu synliga målningarna lämnar kyrkans arkiv inga upplysningar, men under visitationen 1776 framhålles, att »såväl choret som själfwa kyrkan på flera ställen blifwit utsirad, så att denna kyrka nu befinnes uti ett wackert och prydligt tillstånd». Vad detta var för prydnader visade sig vid framknackningen av de medeltida målningarna. Då framkommo nämligen spår av draperier, vilka som förment värdelösa överkalkats. Så också en tulpanbukett över triumfbågen mot ö. och en »gosse vid en eld» ovanför St. Dionysius i koret (medd. av fru Gradelius). Överkalkningen 1693 gällde alltså de nu framkallade medeltidsmålningarna. Restaureringen av dessa beslöts 1909, sedan en eldsvåda kommit överkalkningen att delvis flagra av och delvis blottat de medeltida figurerna. Arbetet utfördes av Wilh. Pettersson, Stocksund, varvid tyvärr å flera huvuden linjerna blivit väl starkt »upphjelpta». Nästan helt nytt är det schablonerade mönstret i s. fönsternischen, som nedåt förstorats 1882, men delvis ännu hade kvar rester av urspr. dekor. De äldsta målningarna äro korvalvets (fig. 223). På ö. valvkappan synes ett stort träd med rundflikiga blad. Under trädets rötter strömmande vatten och — på sköldmuren — välsignande Kristus i halvfigur. Nedanför en hund och två män, skjutande med pilar mot två fåglar, vilka sitta i grenverket. Trädet betyder gemenskapen med Gud, det är vattnat av paradisdfloderna. Fåglarna äro själar, jägarna den djävulska makten. På motstående valvkappa vingad drake med lång stjärt med utväxter lik en flammande eldbrand, också symbol av den djävulska makt som hotar trädet, samt vilt utspärrade klor och bladlik tunga. I n. och s. ornamentala träd-

MURALMÅL-
NING

kompositioner. Den s. visar tre träd som slingra sig i varandra som en bandflätning. Över ö. fönstret en välsignande Kristus i medaljong. I fönsterbågarna enkel dekore-ring i brunt och grått, imiterande omfattning av huggen sten. Valvstrålarna äro prydda med liggande halvmånar mot omväxlande brungul, grön och vit fond. Samma ornering finnes i färg på en madonnastaty från Hörsne, på hennes tron, ett arbete av övergångsstilen.¹ F. ö. äro vissa blad i valvmålningarna lika korportalkapitälens. Målningarna äro alltså troligen lika gamla som koret, omkr. 1240.

På korväggen i s. nära triumfbågen står en målad minuskelskrift, av vilken bestämt endast kan läsas: »— homo quidem facit —» (= en viss person gör —).

Den äldsta av de egentliga väggmålningarna finnes i triumfbågens norra vederlag: Maria med barnet på sin arm (fig. 224). Mellan huvudena står *INC* i majuskler av samma typ som på Nicolaus' gravsten av 1335. Tillkomsttid början av 1300-talet.

Målningarna för övrigt äro (fig. 225—227) av mera naturalistisk typ, modellerade med större tyngd och, ehuru lika Mariabilden i den akvarellartat lätta färgen, dock tydligt tekniskt skilda från denna genom de överallt brukade rödbruna linjerna (de verka som rödkriteteckningar) och genom sin inramning i gråblå, brunröda och vita lister. De bilda tillsammans en verkningsfull, mer än 2 m bred bård runt korets väggar med framställning av Kristus och de tolv apostlarna samt Paulus och St. Dionysius. Även om serien kan uppdelas i två etapper, är stilskillnaden dem emellan dock icke stor och troligen icke heller tidsskillnaden. Formerna på inskrifterna (minuskler) och på Paulus' svärd visa på 1400-talet, den storslagna, gotisk böljande veckbehandlingen förbjuder oss att gå längre fram än 1400-t:s förra hälft. Figurerna likna vissa skulpturer i Lübecks S. Annen-Museum från Burgkirche, som anses tillkomna i början av 1400-t. Kanske en lybsk eller westfalisk målare?

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Långhusets s. sidoaltare (H. mer än 106 cm L. 148 cm) är bibehållet med huggen yttre hörnkedja och kälad altarskiva.

Altaruppsats (fig. 228) av huggen sandsten med målad framställning av korsfästelsen. Enl. inskr. 1693.

På sidoaltaret vilar predikstolen, tillverkad omkr. 1737 (PROT.) och nu nymålad, lik bänkarna; dessa trol. av 1744 (RÄK.). Rest av medeltida bänk, fig. 207.

Nummertavla på läktaren, av målat och snidat trä med Gustav III:s namnschiffer, enl. inskr. av 1772.

Läktaren som byggdes 1774 »till följd av folkrikheten» (PROT.) pryddes 1776 av J. N. Weller med målningar av de fyra evangelisterna och Kristus vid 12 års ålder i templet.

Dopfunten (fig. 229) står i korets s.v. hörn på en i golvet insänkt fyrkantig kalkstenshäll med urgröpning, vari funten precis passar in. I hällens s. v. del en skålformat nedsänkt piscina, stympad liksom hela hällen. Piscinan visar att hällen icke tillhört funtens urspr. uppställning utan tillverkats för en sekundär placering, då funtens eget uttömningshål icke användes. Funten är av sandsten i två block: cuppa

¹ ROOSVAL, Medeltida skulptur Pl. XXX.

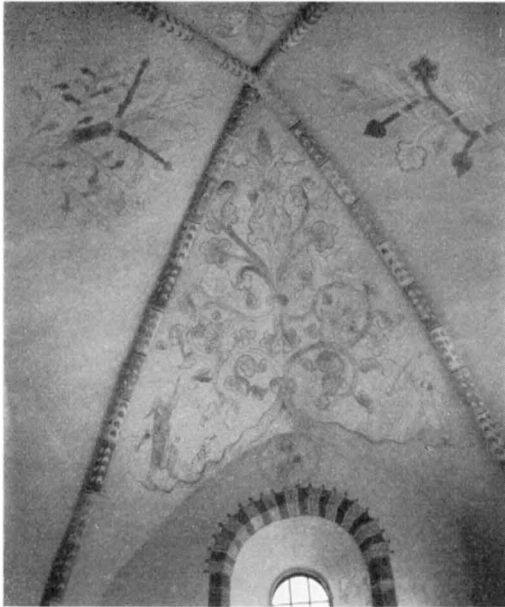

Fig. 223. Valvmålningar i koret. Sannolikt omkr. 1240.

Gewölbmalereien des Chores. Wahrsch. um 1240.

Fig. 224. Maria med barnet, målning å triumfbågens norra sida. Början av 1300-t.

Madonna, Wandmalerei an der Nordseite des Triumphbogens. Anfang des 14. Jhds.

Fig. 225. Matias, detalj av korets väggmålningar. 1400:ts förra hälft.

Apostel Matias. Wandmalerei im Chore. Erste Hälfte des 15. Jhds.

Fig. 226. Bartolomeus. Väggmålning i koret.

Apostel Bartolomeus. Wandmalerei im Chore.

och fot med uttömningshål. (H. 93—95 cm. Diam. 76 cm). Cuppans reliefer äro nästan helt söndervittrade. Skrånande botten med fjällornering. Foten har burit fyra odjurshuvuden samt emellan dem djurframställningar i låg relief. Spår av brun, ej urspr. färg. Ärgfläckar inne i cuppan visa på att kopparkittel förr funnits i denna. Funten har säkerligen under lång tid stått ute, varigenom stenen vittrat. Den är arbetad av mästaren Sigraf och dateras till 1100-t:s senare hälft.

Ett par bandade, runda tennstakar med ljuspigg. H. 35 cm. Stämplars saknas. Antagligen är det dessa som nämnas i prostens Bilefelds visitationsprotokoll 1587: »II ten liuss-stager kommer fra Boge Kierke».

Den nuvarande klockan (H. m. ögla 96 cm) omgöts efter branden 1908. Dessförintan bar den Apengheters gjutaremärke och inskriften: AVE : MARIA : GRACIA : PLENA : DOMINVS : TECVM : BENEDICTA : TV : I : M. (enl. LINDSTRÖM II s. 98). Angående klockor med detta märke hänvisas till Bd I, s. 282, 353, 505. Klockan torde gjutits omkr. 1440.

Två gravstenar på kyrkogården vid häcken s. om strävpelaren med runinskrift över Halvar i Akhnabo samt över Niculas=Säve 39 och 41.

N. om altaret ligger en bildlös gravhäll av kalksten med majuskelinskrift över kyrkoherden Nicolaus d. 133(8?). I det tomma mittfältet är en senare inskr. över kyrkoherden Paulus Petri Strue d. 1602.

En häll över »Christian Helwigh forðum Kong'l Mayst hafnfogt paa Slide oc Settingsdomer udi Rute Setting oc dommer i Bels ting - - - 1654 - - - 59 aar».

SAMMANFATTNING AV OTHEMS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. En äldre kyrka på den nuvarandes plats. Långhusets nockhöjd och sidomurs höjd kunna bestämmas. Dess portal=nuvarande långhusets nordportal. Troligen var långhuset byggt 1211. Dopfunten är samtidig eller något äldre.

II. Ett västtorn bygges omkr. 1220.

III. Det gamla koret ersättes av det nuvarande, byggt omkr. 1240 av Lafrans Botvidarson eller honom närstående. Samtidig målning i korvalvet.

IV. Tornet höjes omkr. 1255.

V. Långhuset bygges i ungotisk stil i anslutning till koret trol. omkr. 1265.

VI. Höggotisk målning i triumfbågen.

VII. Omkr. 1410—20 dekoreras koret med målning, en apostlafbris, westfalisk eller lübsk konstnär.

VIII. Omkr. 1440 ringklocka av nordtysk mästare, Apengheter.

IX. 1693 överkalkas väggarna, samma år är altarprydnaden daterad.

X. Under 1700-talet tillkomma bl. a. predikstol 1730-talet, bänkarna (möjl. 1744) samt utföres målning i kyrkan, 1776. Mera ingripande förändringar företogs dessutom på 1770-talet.

1769 bestämdes bl. a. om reparationer i tornet, om takets täckande med tegel. 1774 byggdes läktaren, 1776 div. målning, ex. altaret, läktaren. 1854 orgel.

XI. 1882 utvidgades fönstren å långhuset.

XII. Efter en eldsvåda 1908 belades taken med tjärade bräder, byggdes ny tornhuv och nya bottnar i tornet, putsades och avfärgades interiören i gulbrunt, varvid medeltidsmålningarna framknackades och konserverades.

Fig. 227. Kristus omgiven av Johannes och Filippus. Väggmålning å korets nordvägg.
Christus, Johannes und Filippus. Wandmalerei im Chore. Erste Hälfte des 15. Jhds.

Fig. 228. Altartavla 1693.
Altartafel, Sandstein 1693.

Fig. 229. Dopfund av Sigraf. omkr. 1200.
Taufstein, Sandstein, vom Meister Sigraf. Um 1200.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Firsthöhe und Höhe der Längsmauer eines älteren Langhauses können festgestellt werden (Fig. 210). Das Hauptportal wurde als Nordeingang des jetzigen Langhauses wieder verwandt. Wahrsch. 1211. (Fig. 212). Taufstein aus der Sighrafwerkstatt, gleichzeitig oder etwas früher (Fig. 229).

II. Ein Westturm wird um 1220 gebaut, in den niedrigeren Teilen des jetzigen erhalten. (Fig. 213 *e*).

III. Ein alter Chor, wovon nichts beibehalten ist, wird durch den jetzigen Chor ersetzt, ein em Meister Lafrans Botvidarson zugeschriebenes Werk. (Fig. 210, 211, 215, 230 *e*). Um 1240. Gleichzeitige Malereien im Chorgewölbe. (Fig. 223).

IV. Der Turm wird erhöht. Um 1255. (Fig. 230 *d*).

V. Das Langhaus im frühgotischem Stile. Um 1265. (Fig. 230 *e, e*).

VI. Malerei im Triumphbogen: Stehende Maria mit dem Kinde. Wahrsch. um 1300. (Fig. 224)

VII. Um 1410—20 wird der Chor mit Wandmalereien geschmückt, Apostel u. a., ausgezeichnete Arbeit, lübeckisch oder westphälisch. (Fig. 225—227).

VIII. Die Malereien werden 1693 übertüncht. Mit derselben Jahreszahl ist der Altaraufsatz bezeichnet. (Fig. 228).

IX. Kanzel (1730:er J.), Gestühl (wohl 1744), Empore 1774, (Fig. 220) Wandmalereien 1776.

X. Die Fenster des Schiffes erweitert 1882.

XI. Bei einer Feuerbrunst 1908 wurden durch die Hitze die mittelalterlichen Wandmalereien z. gr. Teile entblösst. In der folgenden Restauration wurden sie vollständig blossgelegt, leider auch etwas ausgebessert. Die hölzernen Dächer wurden erneuert. Die Gewölbe der Kirche hatten dem Feuer vollständig Stand gehalten. Die Beschädigungen im Kircheninnern rührten von den aus der Sakristei einbrechenden Flammen her.

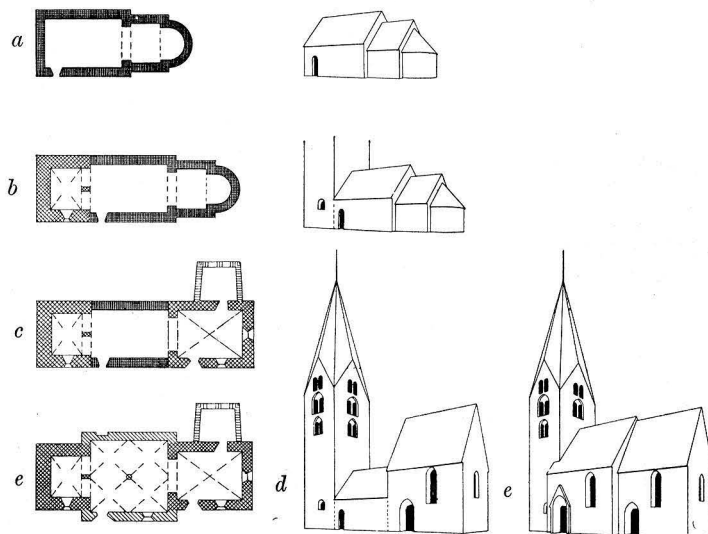

Fig. 230. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

BÄLS TING

INLEDNING TILL BÄLS TING

AV

NILS LITHBERG.

Namnets skrivning är 1412 Baeltz, 1485 och 1594 Bels ting. Samma namn återfinnes för en av dess socknar, och ordet har av NILS CARLSSON tolkats såsom långsträckt vall eller jordås, och han synes därvid närmast tänka på den jordvall, som från bergskomplexet i Hejnum sträcker sig i sydvästlig riktning följande landsvägen förbi Bäls kyrka (Le Monde Oriental XIII, 1919 sid. 242). I denna höjdsträckning skulle vi sålunda ha att söka den bygd, som givit tinget dess namn.

Tinget består av Hejnum, Bäl, Källunge och Vallstena socknar. I äldre tider voro tingets gränser helt andra än nu. Norrut inneslöt det även Boge socken samt gårdarna Träskvälder, Trägårds, Myrvälder, Nystuge, Furubjers, Smiss och Lunds i Tingstäde socken. Vidare hörde till detta ting följande gårdar i Fole socken, som annars tillhörde Bro ting, Stor Tollby, Sojdby, St. och L. Autsarve, Kisslings och Änge, samt i Bara, som annars hörde till Lina ting, gårdarna Simunde och Hoffmans. I gengäld härför hörde emellertid följande Wallstenagårdar icke till Bäls, utan till Lina ting, Slumre, Gennor, Uppgårds, Grinds, Nygårds, Medebys, Rå och Hägvalls. Till förståendet av topografien bör nämnas, att Tingstäde Träsk ansågs ha sitt utlopp i ett vattendrag från dess ostsida, vilket skulle flutit genom Källunge myr i dalgången mellan File Hajdar och Hajnum Höllar, samt därefter delvis genom myrmarker ner till Västers myr i Boge och med slutligt utlopp vid Vikers. Hela denna sträcka är nu obebyggd, men ett antal husgrunder från järnåldern markera att här funnits en nu övergiven bebyggelse. Tingstäde Träsk och bygden däromkring hör sålunda naturligt till öns östra sida, och icke såsom den nutida indelningen anger, till dess väst-sida med Lummelunda ting. Likaså torde anledningen till att vissa gårdar i Fole höra hit, vara att söka däri, att de tillhörde eller tillhört bygden kring den å, den s. k. Bölungså, som avvattnade Hejnum-Bälsmyrarna, och hade sitt utlopp i Källunge myr. Än bär även namnet Guteån och Malmskogsån. Tingets gränser äro sålunda nära betingade av naturliga förhållanden. Från Bogevik går gränsen västvärt och innesluter hela bygden kring Tingstäde Träsk; söder ut följer den sedan västsidan av Hejnum-Bälsmyrarna och deras avlopp till Källunge myr. Över myrhalsen mellan denna och Tallmyr går tingets sydgräns så, att den innesluter de nordligaste går-

darna i Bara, varefter den sträcker sig upp mot Vallstena kyrka och ned genom skogsmarkerna norr om Slumre i Vallstena och fortsätter ut till kusten strax norr om Gothemåns utlopp. Dess huvudbygder utgöras av den bebyggelse, som markerats av Hejnumdalen med fortsättning ner kring Källungemyren. En annan bygd bildar Boge med den tidigare bebyggelsen utefter Tingstäde Träsks nuvarande avlopp. Även Tingstäde Träsk räknas hit. Mitt igenom Tingstäde går den bale, efter vilken tinget skulle haft sitt namn.

I administrativt avseende var tinget under 1500-talet delat i Hejnum, Källunge, Vallstena och Boge fjärdingar. Hejnum fjärding omfattade nuvarande Hejnums socken utom Boters gård, samt de förutnämnda gårdarna i Tingstäde socken. Källunge fjärding omfattade nuvarande gårdar i Källunge socken samt St. och L. Tollby av Fole socken. Vallstena fjärding omfattade de förutnämnda gårdarna av Vallstena socken, d. v. s. samtliga gårdar norr om kyrkan, gårdarna Simunde och Hoffmans i Bara socken, samt följande gårdar i Bäl, nämligen Sudergårda, Stenstu, L. Bäls, Gane, Nystugu, Oppuse och Auråkra. Boge fjärding omfattade gårdarna i Boge socken, vidare en enklav i tingets sydvästra del, bestående av Boters i Hejnum samt Folegårdarna St. och L. Autsarve, Kisslings, Änge och Sojby, och slutligen även Gute i Bäl; denna gård ligger helt nära Bäls kyrka, men icke dess mindre heter den å, som bildar stommen för den nyssnämnda Fole-enklaven Guteån.

Tingets gränser äro i mer än ett avseende märkvärdiga. Sträckningen från Västers i Boge upp mot Tingstäde Träsk synes ange, att tingets gränser stå i relation till den äldre järnålderns bebyggelse, som delvis var en helt annan än den nuvarande. Å andra sidan visa sockengränserna, att de kunna bryta icke blott tingsgränser, utan även tredingsgränser. Kring Tingstäde kyrka samla sig gårdar från Bäls och Forsa ting, kring Fole gårdar från Bro och Bäls ting, kring Vallstena, utom gårdar från Bäls ting, gårdarna Slumre, Gennor, Uppgårds, Grinds, Nygårds, Medebys, Rå och Hågvalds från Lina ting av medeltredingen, de till Bara kyrka i Lina ting även gårdarna Simunde och Hoffmans från Bäls ting. Särskilt är Vallstena ett exempel bland många andra på hur en kyrka uppförts på gränsen mellan två ting, denna gång t. o. m. invid en tredingsgräns, så att folk på ömse sidor om en gräns mellan två tidigare skilda kultområden samlat sig omkring ett kristet församlingshus.

Inom tinget lågo under medeltiden sex kyrkor, nämligen Källunge, Vallstena, Bäl, Hejnum, Boge och Tingstäde. Då biskopen vart tredje år visiterade öns kyrkor, besökte han ena gången Vallstena, Boge och Tingstäde kyrkor, andra gången Källunge, Bäl och Hejnum. De år då kyrkorna icke besöktes vid visitationsresan, skulle de erlägga en avgift i penningar till biskopen. Dessa avgifter voro: för Källunge 4 mark, Vallstena 3 mark, Bäl $1\frac{1}{2}$ mark, Hejnum 2 mark, Boge $2\frac{1}{2}$ mark och Tingstäde 4 mark. Från tinget utgår sålunda icke mindre än 17 mark, en av de största summor något ting utgör. Att på grund av dessa summor göra någon rekonstruktion av i vilken ordning de olika kyrkorna tillkommit, låter sig icke göra

annat än ang. Källunge, Vallstena och Tingstäde, som synas vara gamla huvudkyrkor. Enligt Gutalagen var Tingstäde dessutom asylkyrka för norra tredingen, och enligt WALLIN. Gothl. Saml. I 135 hade norra tredingens prästerskap ännu på 1700-talet sina tredingssammanskomster i denna kyrka. 1594 erlade kyrkorna i tinget kronotionden till följande belopp i tunnor korn: Källunge 2 tunnor, Wallstena 2 tunnor, Bäl 1 tunna, Hejnum 1 tunna, Boge $1\frac{1}{2}$ tunna, Tingstäde 2 tunnor, eller sammanlagt $9\frac{1}{2}$ tunnor. Tidigare ha vi endast för en kyrka en uppgift å ett tiondebelopp. Detta är Källunge, som år 1523 i biskopstionde erlägger 11 skp. råg.

Kyrkoherdar från medeltiden äro kända från Källunge, Wallstena, Boge och Tingstäde. I Tingstäde funnos på Hilfelings tid ($\frac{16}{7}$ 1800) två ruiner, dels efter ett fordom varande tingshus (?), beläget 70 å 80 steg n.o. från kyrkan, dels nära kyrkan efter ett gammalt stenhus, som ansågs vara lämningar efter den forna prästgården. Till vilken av dessa lämningar den ruinkulle skall hänföras, som är belägen ö. om kyrkan, är icke alldeles klart. — (Obs! Jakob i Stenkyrka blev 1586 anklagad av landsfogden Claus Gaure för att han ej skriftat en kvinna, som blev avrättad vid Bäls ting. LEMKE, sid. 129.)

I vilken ordning pastoratsbildningen skett, är icke känt. Vallstena lades som annex till Källunge, och Bäl som annex till Hejnum. Tingstäde slogs till Stenkyrka i Lummelunda ting och Boge till Othem i Forsa ting. År 1747 reglerades tingsgränserna i enlighet med pastoratsgränserna.

Någon kyrklig byggnad utom de nu nämnda är icke känd inom tinget.

Fig. 231. Bäls kyrka från sydost. Foto. i A. T. A.
Aussenansicht der Kirche Bäl von SO.

HEJNUMS KYRKA

AV

ESTER WRETMAN-HULT.

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1029.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: A. T. A.: INV. 1830 med dateringsuppgifter 1169. — TAXULISTAN med årtalet 1239.

KYRKANS ARKIVALIER: RÅK. 1749; dessutom »Bäls kyrkors tinteräkning» förkortas TINTERÄKN. — ST.PROT. — VIS.PROT. fr. 1739.

KYRKO-
GÅRDEN

I n. är kyrkogårdens medeltida område bevarat. Där finns den gamla stigluckan kvar (fig. 233). Att döma av dennas förtagningar till bogårdsmuren, har även under medeltiden funnits stenmur. Under 1700-talets förra h. fick inhägnaden förfalla (VIS.PROT. 1749). 1759 (VIS.PROT.) är ett träplank på 74 alnar uppsatt, två år där-
efter börjar en stenmur uppföras på n. sidan. Först 1781 tycks det nuvarande området vara inhägnat.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Kyrkan (fig. 245) erbjuder en färgrik anblick med sina röda tegeltak och det grå, oputsade tornet med blanktjärad trähuv (ombyggd 1624, rep. 1810) mot de övriga vitputsade murarna. Kor (med sakristia) och långhus höra nära samman — detta är 1200-talskyrkan — men det torde dock vara en liten tidsskillnad dem emellan. Tornet är tidigare och sammanföres här nedan med rester av en 1100-t:s-byggnad under namnet gammalkyrkan.

1200-TALS-
KYRKAN

Att socklarna å kor och långhus äro olika (fig. 242, 244) beror på att man vid långhuset återanvänt gammalkyrkans sockel. Även huggna fasadblock, delvis med skulptur, ha återanvänts (fig. 246—250). I n. en klumpig, i nyare tid byggd strävpelare med brädavtäckning. Samtliga fönster urspr., utom ett litet fyrkantigt vid predikstolen av 1685 (TINTERÄKN.). Korets portal (fig. 242) är lagd i tydligt förband med korsockeln, alltså samtida med korbygget f. ö. Den liknar Hellvi korportal (se fig. 180), ehuru tympanonformen är rikare utvecklad, med fyrbladig undre kontur och däremot svarande mantel. Kapitälornamenten utveckla sig i platt relief över hela kapitälkärnan. Långhusets s. portal (fig. 244) är, bortsett från de spetsbågiga betäckningarna, hopsatt av material från gammalkyrkan och skall därför vidare behandlas nedan. — Huvudportalen (fig. 239) å långhusets n. sida är icke förbunden med sockeln men bör dock på grund av likhet mellan sina kapitäl och en av valvkonsoleterna (fig. 238) anses samtida med långhusets valv Kapitälens siras med plastiskt framträdande, musselartade blad på bandlika stjälkar, vilket allt skarpt avtecknas mot en slät, tom bakgrundsytta. Långhusets två avlånga tältvalv spänna

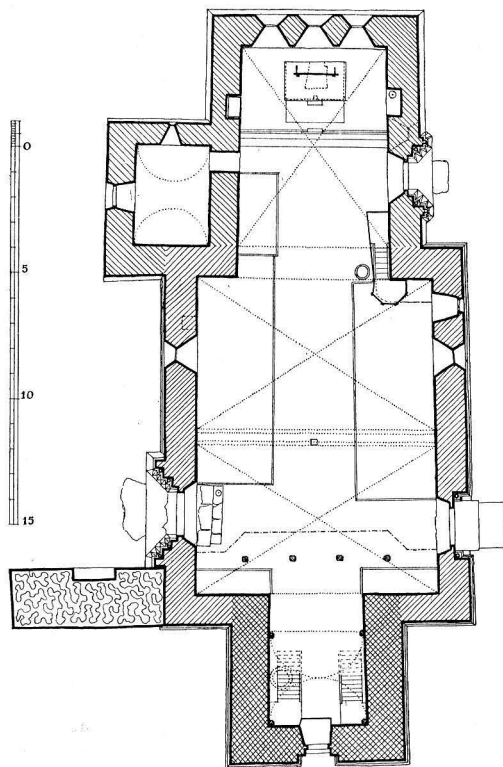

Fig. 232. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

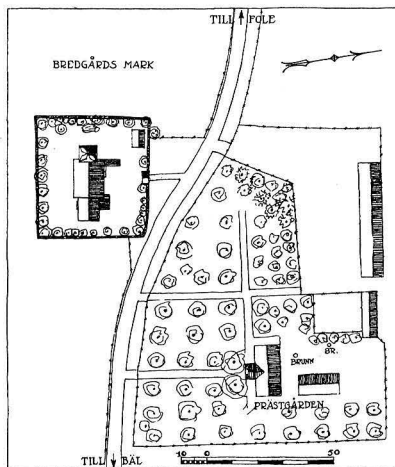

Fig. 233. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

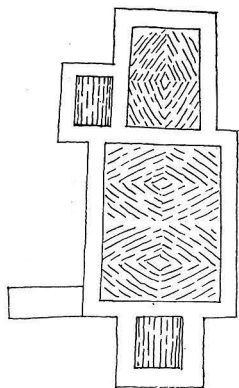

Fig. 234.
Valvplan. Skala 1:600.
Gewölbeschema.

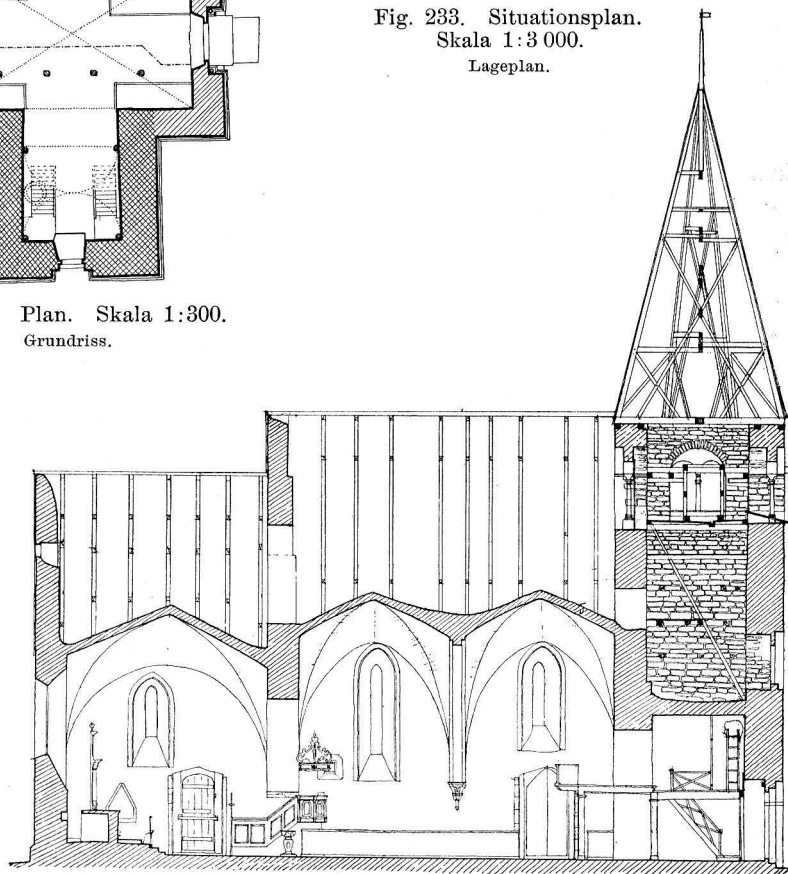

Fig. 235. Längdsektion mot söder. Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

över den stora vidden av 9 m. Spänningen tycks ha varit alltför djärv, ty gördelbågen har brustit och man har mitt i kyrkan måst anbringa stöd av trä. Korvalvet visar i de nedre delarne klart tältvalsteknik under det att i övre delen sömmarna befinna sig i diagonalerna (fig. 234). En triumfbåge av tuktad, putsad sten, lik den i Hellvi (fig. 184), vid som korets hela bredd, förenar de båda kyrkodelarna till en rymlig enhet (fig. 251).

På grund av korportalens likhet med Hellvi har Lafrans Botvidarson förmodats vara mästaren till Hejnum. Detta är endast till hälften riktigt. Vi ha ovan sett att långhuset både i valvteknik och ornamenthuggning skiljer sig från koret. Detta så pass starkt, att man gärna föreställer sig skilda mästare. Det synes icke i triumfbågröstet någon söm, antydande ett byggnadsavbrott, men en dylik kunde endast väntas, om koret vore först byggt och långhuset sedan ovanpå dess röste. Om långhuset byggts först och dess gavel försetts med utskjutande förbandsstenar till mottagande av ett snart väntat, nytt kor, så komme sedermera det gemensamma gavelröstet icke att uppvisa några tecken på tidsskillnaden. Nu är Hejnums huvudportal mycket lik vissa westfaliska från 1200-talets förra hälft,¹ och dess valv är slaget i en teknik som synes ha utbildats i Westfalen², under det att korportalen är av nationell gotländsk art i sin plana, träsnidareliknande ornamentik; och korets valv kan betraktas som ett försök att tillämpa den westfaliska nyheten med bibehållande av vissa äldre vanor. Vi tro därför, att en westfalisk eller westfaliskt upplärd man byggt långhuset, sedan han rivit 1100-talets långhus. Det gamla koret stod kvar så länge som möjligt och användes till gudstjänstlokal. Det var, som fig. 243 visar till större delen liksom inkapslat i det nya långhuset. Efter någon paus blev fortsättningen anförtrodd Lafrans Botvidarson, som byggde koret, varvid det gamla, tränga koret revs. Triumfbågen fick hela det nya korets bredd.

Nu är i TAXUSLISTAN året 1236 antecknat för Hejnum. Vilket av de två byggnadskedena gäller detta? Säkert det äldre, ty vi kunna icke förmoda så tydligt gotiska former tidigare än 1236. Vi föreslå att giva siffran åt långhusbygget, där dock valv och portal kanske äro något senare, och anse Lafrans' korbygge tillkommet omkr. 1250.

GAMMAL-
KYRKANS
TORN

Av »gammalkyrkan» kvarstår tornet (fig. 235, 236 b), byggt av huggen, oputsad kalksten, i allmänhet liggande, delvis stående hällar, i nedre delen med en viss regelbundenhet i omväxlingen. Strax ovanför portalen äro inmurade två block med runskrift:³ *HYYHHR och BHTNDR. Det sistnämnda ligger upp och ned, och dess inskrift har alltså huggits, innan blocket infogades på sin plats, Inskriften betyder enligt dr. WENNERSTENS⁴ tolkning: Botvidr hainmaistari (stenhuggare), det sistnämnda ordet

¹ ROOSVAL, Westfälische Beziehungen Abb. 23 (portal i Wiedenbrück).

² RUD. KÖMSTEDT, Gewölbekonstruktion s. 54—63.

³ Upptäckt av Efraim Lundmark. Se detta verk, Gotland I, s. 256.

⁴ Föreståndaren för arkivdepån O. W. Wennersten, d. 30/8 1931, vilkens omfattande kunskaper om Gotlandica alltid gärna ställdes till förfogande för forskare.

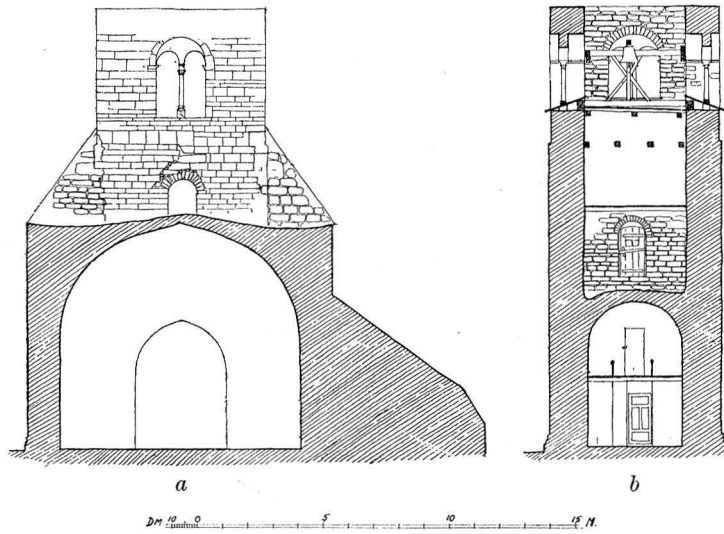

Fig. 236. Tvärsektion: *a.* genom långhuset och *b.* genom tornet mot väster. Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* des Langhauses und *b.* des Turmes gegen W.

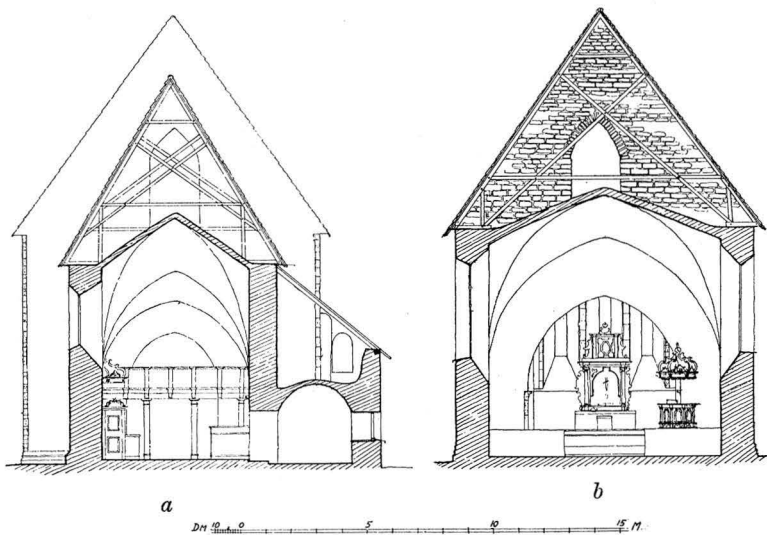

Fig. 237. Tvärsektion: *a.* av koret mot väster, *b.* av långhuset mot öster. Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* des Chores gegen W., *b.* des Langhauses gegen O.

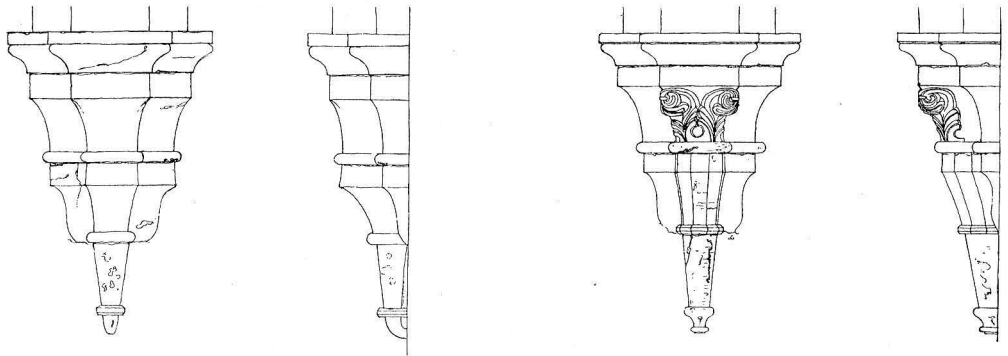

Fig. 238. Konsoler i långhuset. Skala 1:20.
Konsolen im Langhause.

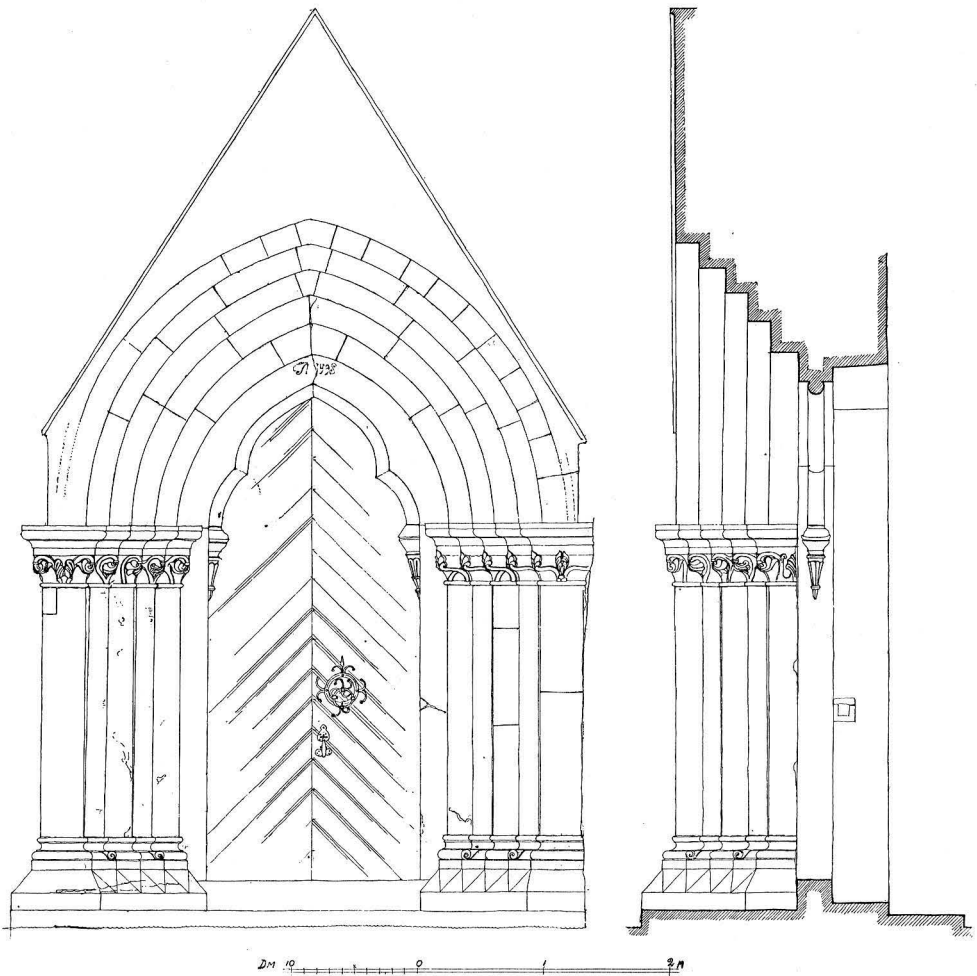

Fig. 239. Långhusets nordportal. Skala 1:60.
Nordportal des Langhauses.

Fig. 240. Fattigstock, urspr. krucifixpedestal.
Armenbüchse, urspr. Piedestal des Triumphkruzifixes. Um 1250.

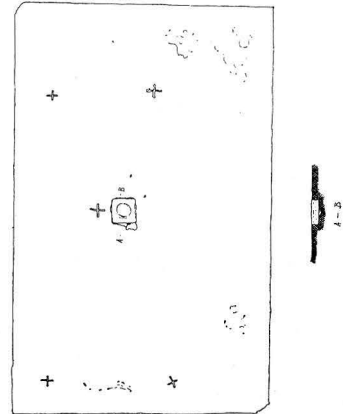

Fig. 241. Medeltida altar-
skiva med relikgömma.
Mittelalterliche Altarplatte mit
Reliquiengrab.

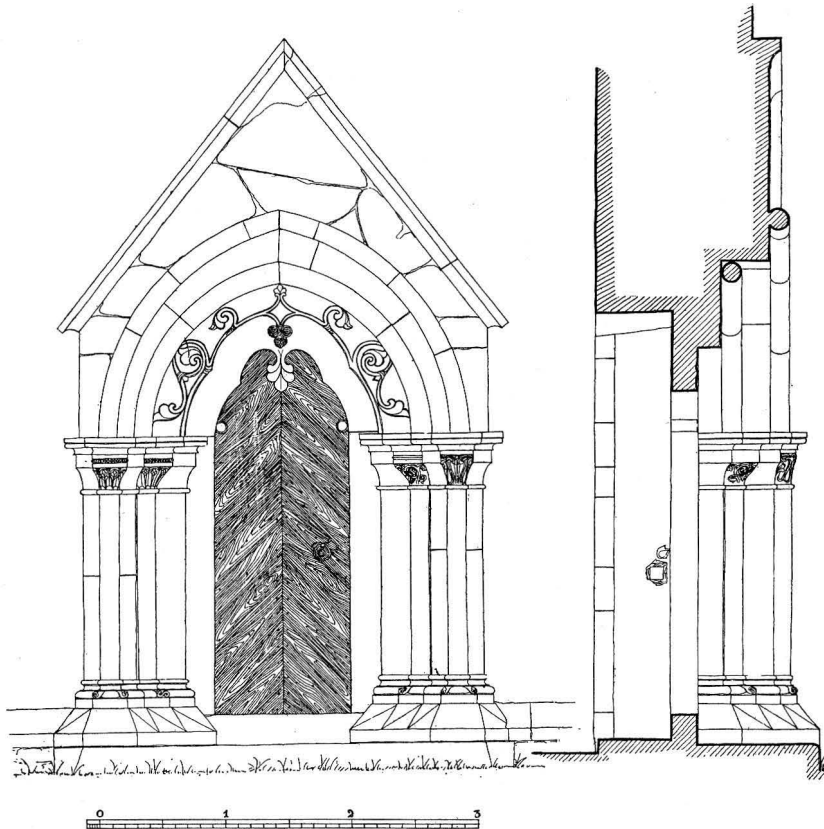

Fig. 242. Korportalen.
Skala 1:60.

Das Chorportal. Wahrsch.
von Lafrans Botvidarson.
Um 1250.

en mycket ovanlig form. På den del av tornet, som vetter inåt långhusvinden, finnas åtminstone åtta stenar med stenhuggarmärken:

—, $\overline{\text{T}}$, $\overline{\text{T}}$ Ψ , λ , \perp (2 st.), * 41 (hai) (WENNERSTEN).

Sockeln är lik långhusets med undantag av att en där befintlig hakformig inuggning under karnisen saknas. En v. portal är urspr.

Ovanför (den sekundärt upptagna) öppningen till långhusvinden synes (på tornmurens ö. yta) ett hål efter en taknock samt ränder efter »gammalkyrkans» långhus-takfall. På tornets båda hörn äro utrivningar gjorda för att skaffa fäste åt de anliggande 1200-talslånghusmurarna. Tornet öppnar sig mot långhuset med en spetsbåge som givetvis tillkommit då nuvarande långhuset byggdes. Från bottenvåningen leder en stege genom ett i s. v. hörnet av tunnvalvet vårdslöst uppbrutet hål. Uppgången till tornets övre våning torde fordom ha skett genom en ovanför tornportalen belägen dörröppning. Hejnums torn är så fullkomligt likt det i Bro, att man måste antaga samma mästare (Botvid) och nästan samma tid. För Bro torn är STRELOWs årtal 1196 acceptabelt (Sv. K., Gotland I, s. 256), och vi förmoda därför även Hejnums tillkommet på 1190-talet.

GAMMAL-
KYRKANS
LÅNGHUS
OCH KOR

Då golvet i Hejnum år 1914 delvis bröts upp i och för omläggning, konstaterades tillvaron av grundvalar och murrester till en liten kyrka av sten. Dessa undersöktes av lic. Efraim Lundmark (fig. 243). Dess golv låg 50—60 cm under det nuvarande och utgjordes av en sammanhängande brukkaka. Innerväggarna voro av tuktad sten med så tunn puts, att ojämnheterna tydligt framträdde. I den gamla långhusgrundens ö. partier funnos två halvcirkelformiga urtagningar för sidoaltaren. Sockel var som sagt den nuvarande långhussockeln. Ytterväggarna voro av huggen sten och pryddes genom reliefer. På koret fanns trol. en rundbågsfris utan figurer; en hel del dylika block med såväl rak som absidial fasad finnas nämligen inmurade i de nuvarande korväggarna. Koret hade alltså absid.

På v. och s. långhusfasaderna finnas rundbågsfrisdelar med figurreliefer (fig. 247): två fåglar, Guds lamm, lejon, örn, kringla, basilisk, åsna (?), hund (?). I alla äro bågfältets L. omkr. 67, H. omkr. 39. I altarets n. gavel, till stor del dold av brädgolvet, en upp- och nedvänd relief, beriden jägare med spjut; djuret är väl tecknat, mannen består nästan bara av huvudet och benen. Dessutom två större reliefer å ömse sidor om s. portalen. Den ena framställer Kristi korsfästelse, den andra visar en Kristus-liknande, bevingad man, tronande ovanför ett ringkors, omgiven av änglar; under korsarmarna ses soldater. Det är förmodligen väktarna vid Kristi grav och den till himlen upptagne, m. a. o. en ovanlig framställning av Kristi uppståndelse. Relieferna ha säkert även urspr. flankerat en ingång, eftersom de äro huggna i hörnblock. Ingångens två kolonner äro bevarade i nuvarande s. portalen. Att de egenomliga fågelkapitälerna äro skulpterade samtidigt med fasadrelieferna visar en jämförelse av fågelhuvudstypen å en väggrelief och å kapitälerna. — En del av en annan portal

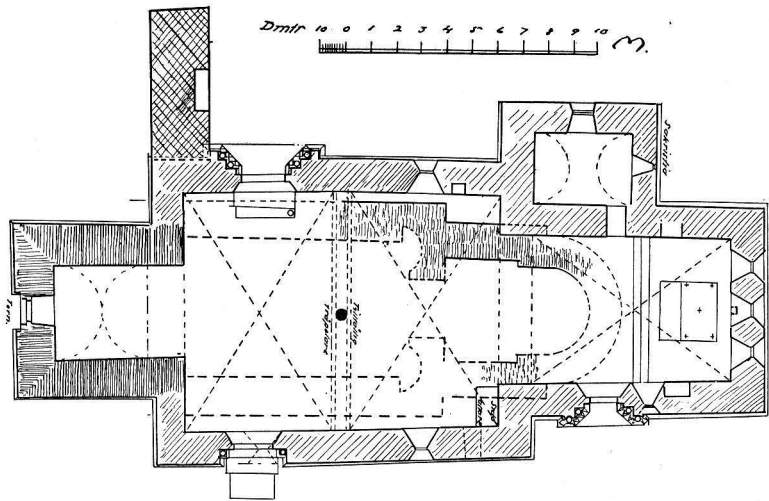

Fig. 243. Plan, visande grunderna av en äldre kyrka. Skala 1:300.
Uppm. av Efr. Lundmark 1914.

Grundriss mit dem Fundament einer älteren Kirche (um 1170).

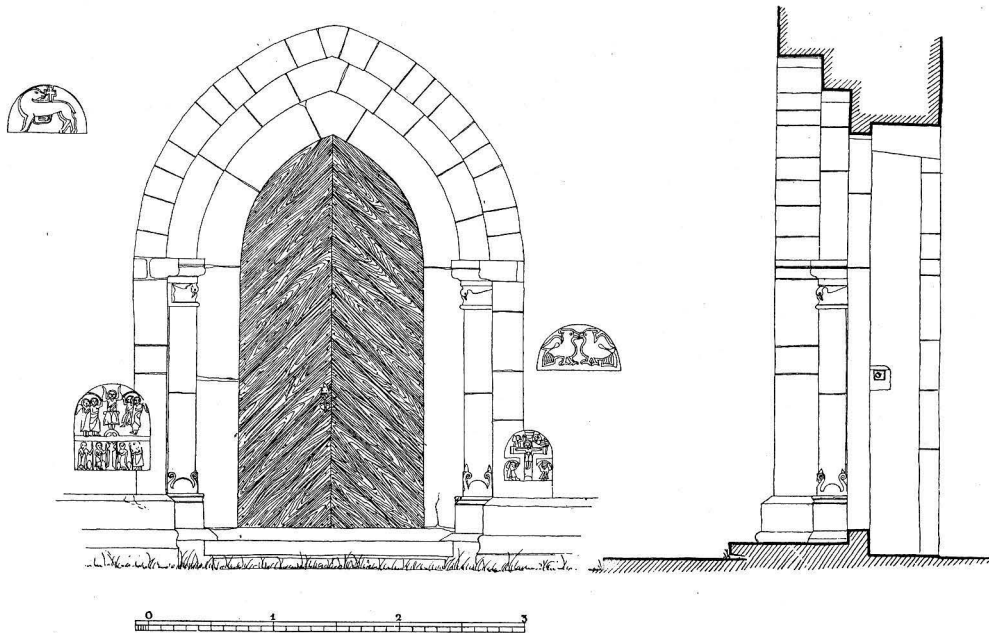

Fig. 244. Långhusets sydportal med rester av den äldre kyrkans ornering. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses, um 1239, von Figurreliefs von der um 1170 gebauten Kirche umgeben.

Fig. 245. Exteriör från sydost.
Aussenansicht von SO.

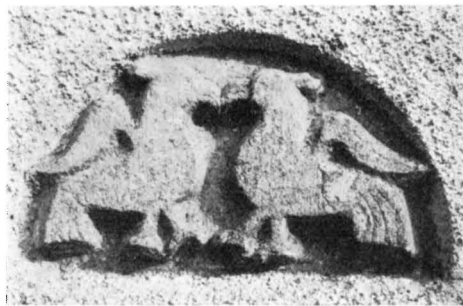

Fig. 246 och 247. I nuvarande långhusets sydmur insatta reliefstenar från den äldre kyrkan.
Reliefs von der um 1170 gebauten Kirche, in der Südwand des gegenwärtigen Langhauses.

Fig. 248. Kristus på korset, relief från den äldre kyrkan, nu på sydportalens ö. sida.
Jfr fig. 244.

Der Gekreuzigte. Relief auf der O. Seite des Südportals. Um 1170. Vgl. Fig. 244.

Fig. 249. Kristi uppståndelse. Relief på sydportalens v. sida.

Auferstehung Christi. Relief auf der W. Seite des Südportals. Um 1170. Vgl. Fig. 244.

Fig. 250. Lejon, reliefsten på långhusets nordfasad, stammande från en äldre kyrka.
Löwe, Relief von der um 1170 gebauten Kirche. Gegenwärtig an der Nordfassade des Langhauses.

är också bevarad, (eller möjligen ett fönster eller en nisch); det är ett i tornets v. fasad inmurat verkstycke, i kanten prytt med en stav, som i v. ändan vidgas till en bulliknande bas. Detta block måste ha tillhört gammalkyrkans v. gavel, den del som då tornet tillbyggdes (gammalkyrkans långhus var som vi skola se äldre än tornet), revs ut för att en öppning skulle ernås mellan ringkammare och kyrka.

Det beskrivna slaget av fasaddekorerings har samlats under konstnårs-anonymen »Byzantios» namn och daterats till omkr. 1130—70.¹ Nu finnes här dock icke Byzantios' klassiska figurteckning, utan tvärtom en mycket klumpig dylik, men djurtyperna äro besläktade med Byzantios, och en stav inmurad i tornet, är av en typ, som förekommer i Byzantioskyrkan Vätes 1100-talsfönster. En primitivare konstnär, påverkad av Byzantios, synes alltså ha arbetat här. För dateringen hänvisar detta till slutet av Byzantios' period, alltså omkr. 1170. Detta stämmer med den siffra som förekommer i 1830 års kyrkobeskrivning, 1169. Möjligen är denna dock hämtad från STRELOWS uppgift om Bäls, Hejnums dotterförsamlings, byggnadsår 1169. Möjligen äro också relieferna väsentligt äldre: 1000-talet.

Om denna lilla absidkyrka haft någon föregångare, veta vi icke. De upplysningar man kan få av Gutasagan bliva blott gissningar. Där berättas, att då Olof Haraldsson på väg till Ryssland stannade en vinter med sina skepp i Akergarns hamn, bland andra Ormica från Hejnum kom till honom med skänker. Ormica antog sedan kristendomen efter Olofs undervisning och byggde ett bönehus, där nu Akergarns kyrka står. Otroligt är väl då ej, att Ormica även i sin hembygd uppreste ett gudstjänsthus, vilket i så fall säkerligen varit av trä. Enligt STRELOW skulle Olof en längre tid under vintern 1029 bott i St. Kyrkebys, nu en av de större gårdarna i socknen. Några rester av en dylik kyrka har man emellertid ännu ej funnit. Då STRELOW uppger 1029 som byggnadsdatum beror detta naturligtvis på det kända året för kung Olofs besök.

MEDELTIDA
MURAL-
MÅLNING

I koret finnas medeltida målningar i tre på varandra liggande lager. Av det äldsta kan urskiljas en apostel på korväggen, troligen från midten av 1200-talet av samma mästare som målat i Lärbro. Över de båda kornischerna samt ovanför korbänken (bakom vilken säkert ett väggskåp funnits) framträda målningar i en jämn, rödbrun färgton. Det är ornament, satta som krön på nischernas triangelbåge, påminnande om franska liljan, upptill avslutade med palmett, vars leder sluta i trifolier. Liknande finnes i Othem och Lärbro. Till denna grupp hör också en »lilja» i tornet, södra väggen med 2 karikerade huvuden. Konturerna äro här ristade i putsen. Nästa lager utgör en frisartad ornering från omkr. 1430—50 på korets väggar med bl. a. Dionysius av Paris, Olof den helige, Laurentius och Franciskus, Kristi uppståndelse och Kristus befriande själarne ur dödsriket. Likartade fragment skymta även under kalken å långhusets n. mur, allt av samma skola som i Rute (s. 44) och flerstädes.

¹ ROOSVAL, Ciceronen, s. 13 ffo. 139.

Fig. 251. Interiör mot öster.
Innenansicht gegen O.

Fig. 252. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Högaltareskivan (fig. 241) är försedd med relikgömma i mitten. — Ett sidosaltare kvarstår i långhusets s.ö. hörn som underlag för predikstolen. Altarskiva är troligen den sten, som nu ligger s. om stigluckan, minst 115 × 160 (delvis övervuxen med gräs); märkt med fem kors; i skivans mitt ett hål, 9,5 cm i kvadrat och 2 cm djupt med ett litet borrhål i mitten.

Altaruppsats (fig. 251) av skulpterat och målat trä, enl. inskr. av 1738. — Altarskrank (fig. 251) enl. inskr. av 1704.

Triumfkrucifix (fig. 253 *c*), på n. kortväggen. Kristus är lik krucifixets i Gant hem i G. F., förmodl. omkr. 1210. Kors med ring trol. yngre, kanske 1240-talet. Se vidare »fattigstock».

Övrig träskulptur i G. F.: Tronande madonna med barnet, staty i ek av den anonyme »Hejnum-mästaren», trol. omkr. 1250 (fig. 253 *e*). — S:t Olof (fig. 253 *f*), staty av ek av anonyme »Dionysiusmästaren», trol. omkr. 1330. H. 71. B. 44. — Liten bild av den Korsfäste, mitten av 1300-talet (fig. 253 *a*). — Stående apostel (fig. 253 *d*), reliefbild av ek av den s. k. »Misericordieverkstaden», trol. omkr. 1400-ts m. H. 86. B. 22. Har trol. ingått i ett altarskåps apostlaserie.

Predikstol, enl. inskr. snickrad 1704, målåd 1721, huvudsakligen ljusbruna fruktguirlander o. gröna akantus i fyllningarna, ramverket i masurfärg m. m.

Korbänk, nu ljusbrun; äldre målning »Anno 1706» skymtar under påmålningen av 1859. Den gamla målningen skildras i 1830 års kyrkoberskrivning, den äger stort personhistoriskt intresse. — Bänkkvarteren slutna, 1700-talet. På de båda främsta bänkgavlarna på kvinnosidan kan man under den bruna påmålningen skönja två kvinnliga figurer samt årtalet 1704.

Dopfont av sandsten vid predikstolstrappan, trol. 1600-talets slut. H. 97. Dessutom en enkel, söndrig medeltida font av kalksten med uttömningshål, cuppa lågt cylindrisk med skränande botten. H. 80. B. 85. Cuppans inre B. 67. Dj. 24.

Bland belysningsredskap märkes en krona av mässing i långhusets västra travé enl. inskr. av 1746.

GRAVSTENAR

Inne i stigluckan ligga två gravhällar med runor, skyddade mot nötning medelst brädgolv. Den ena i luckans n. del med toppändan åt n. (L. 247. B. upp till 200 nertill 194). I mitten är inhugget ett kors, vars armar i ändarna dela sig i bandflätningar och palmetter. Från stammen och armarna utgå trifolier. Längs kanten löper en runinskrift, som betyder: Gairvatr av Norderby (= Närbys) vilar här och hans hustru Rudiaud. Gören väl och bedjen för dem. De voro det som I ären nu, och I bliven det som de äro nu. — Jfr liknande inskrift i Västkinde, se Bd I, s. 225.¹ Säve 51.

Den andra stenen ligger tätt intill föregående med toppändan åt v. (L. 193. B. upp till 132, nertill 124,5). Prydes av inhugget kors med ring, stående på två trappsteg under en gotisk bågställning. I övre kanten står följande inskrift:

¹ Välvilligt meddelad tydning av Dr Herbert Gustavson, avvikande från SÄVES i Gutn. Urk.

*a**b**c**d**e**f*

Fig. 253. *a*. Kristusbild, m. av 1300-t.; *b*. kollekttavla, m. av 1300-t.; *c*. triumfkruzifix, Kristus omkr. 1210, korset 1240-t.; *d*. apostel av »misericordieverkstaden», 1400-t:s m.; *e*. Madonna med barnet, av »Hejnummästaren», omkr. 1250; *f*. S. Olof, av »Dionysiusmästaren» omkr. 1330.

Holzskulpturen: *a*. Kristusfigur von einem Vortragekruzifix, Mitte des 14. Jhds.; *b*. Kollekttafel. Mitte des 14. Jhds.; *c*. Triumphkruzifix, die Figur um 1210, das Kreuz um 1240; *d*. Apostel aus der sog. »Misericordienwerkstatt», Mitte des 15. Jhds; *e*. Madonna vom sog. »Hejnummeister», um 1250; *f*. S:t Olof, vom sog. »Dionysiusmeister», um 1330.

НИКОЛАЙ : I : РИНКЕ : ИЛИ, »Niculas i Rinke a mik», vilket betyder: Nikolaus i Ringe (= Rings gård) eger mig. (SÄVE 52). Han daterar dessa till 1400-talet. Under sin resa 1855 upptecknade han ytterligare tre runstenars inskrifter; alla tre nu förkomna.

Ö. om stigluckan ligger en sönderslagen gravsten, vars inskrift enligt LINDSTRÖM är följande: HIC IACET + IACOBUS : FILIUS : VNICUS IACOB : IN : HENDE ----- ORATE. Här vilar Jakob, Jakobs i Hende ----- ende son --- bedjen.

Framför altaret en häll, Laurencius Ebbinks gravsten. (L. 225. Br. 151), prydd av kalk och hostia, därunder St. Kyrkebys bomärke samt spår av ytterligare ett bomärke. Inskrift: ANO : DNI : M : CCC : XCIII : IDIE : SCI / GEORGH : O : DNS : LAVRENCIVS : EBBINK : ORATE : DEUM P : / EO : ET : P : MATRE : EIUS : WOL / BURGE : HIC : SEPVLTVS : = (enl. LINDSTRÖM): »H. år 1393 på S:t Görans dag (d. 23 april) dog Herr Laurentius Ebbink, bedjen Gud för honom och för hans moder Wolburge, de äro här begravna.» Enligt uppgift av kyrkoherde Kristiansson i Hejnum är gravstenen år 1749 flyttad från S:t Hans i Visby av Lundsberg, ägare av St. Kyrkebys och kyrkoherde i Hejnum.

Kollekttavla av trä (fig. 253 b). H. 30. Br. 17. Gaveln prydd med fialer och krabbor. Framför densamma skulpterad, tronande biskop, vars gloria är målad på gaveln. På figuren spår av rött, blått och vitt. Bägge armarna, övre delen av huvudbonaden samt den ena fialen äro avslagna. 1300-talets mitt?

Fattigstock (fig. 240), pelarformad, av brunmålad ek med kvadratisk plan, H. 116; skulpterad med bandflätningar och palmetter inom cirklar samt djur och djurhuvuden, i låg relief. Formerna äro besläktade med ornamenten på korportalerna, troligen samtida med denna. Nedtill avsågad. Har kanske urspr. utgjort piedestal för krucifixet. Fastgjord vid långhusets träkolonn.

SAMMANFATTNING AV HEJNUMS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Äldsta kyrkan, långhus och kor, vilkas grund grävts fram inom nuvarande kyrkan, med fasadreliefer såsom byzantioskyrkorna, men av klumpigare arbete. Kanske 1169, kanske 1000-talet.

II. Till denna kyrka byggt torn, det nuvarande, mycket likt tornet i Bro 1196, alltså trol. omkr. 1190-talet.

III. Det nuvarande skeppet byggdes, sedan det äldre successive rivits. Portalen är så lik vissa westfaliska, att man kan förmoda en westfalisk mästare eller starkt direkt westfaliskt inflytande för hela skeppet. Trol. 1236. Portal och valv kanske något senare.

IV. Koret, vars ornamentik är mera nationellt gotländsk och vars portal synes utgöra ett utvecklat stadium av korportalerna i Hellvi kyrka, tro vi byggt av Lafrans omkr. 1250. Madonnastaty av »Hejnummästaren» omkr. 1250. Triumfkrucifixet är till sin huvuddel något äldre, men piedestalen synes tillverkad av Lafrans samtidigt med korbygget.

V. S. Olofsstaty omkr. 1330.

VI. Apostlabild av »Misericordieverkstaden» omkr. 1430—60.

VII. Predikstol 1721. Mässingskrona 1746 m. fl. inredningsföremål 1700-talet.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Der Grundriss einer älteren Kirche wurde durch Ausgrabung blossgelegt (Fig. 243). Mehrere, in den jetzigen Fassaden u. a. eingelassenen Reliefs, ebenso, teilweise, das jetzige Süd-

portal des Schiffes (Fig. 244) haben zur alten Kirche gehört. Es ist der Typus der »Byzantios-Kirchen«, obgleich mit Skulpturen viel primitiverer Art (Fig. 246—250). 11. oder 12. Jht. (Fig. 254 *a*)

II. An dieser »ikonischen Kirche« wurde der noch stehende Turm gebaut (Fig. 232, 236 *b*, 254 *b*), dem Turme zu Bro (Bd I: Fig. 269) sehr ähnlich, also wohl um die 1190:er Jahre.

III. Nach Abbruch des alten Schiffes wurde das jetzige aufgeführt. Die Ähnlichkeit des Hauptportals mit gewissen westfälischen ist so offenbar, dass man einen westfälischen Meister oder unmittelbaren, starken westfälischen Einfluss vermutet (Fig. 239). Die Wölbung (Fig. 234, 235) ist ungewöhnlich kühn, in der Art der wohl in Westfalen erst ausexperimentierten Zwickel-domikalen. Wahrsch. 1236. Nordportal und Gewölbe vielleicht etwas später.

IV. Der Chor, wo die Ornamentik mehr national-gotländischer Art ist, scheint eine Arbeit des einheimischen Meisters Lafrans Botvidarson um 1250 zu sein. Das Portal (Fig. 242) erinnert an das von Lafrans signierte in Hellvi, obgleich mehr entwickelt im Sinne elastischer Linienführung der gotländischen Frühgotik. Ein Kreuzifixpedestal zeigt deutlich die ornamentale Art des Lafrans (Fig. 240). Der wohl einst hierzu gehörige Kreuzifixus scheint etwas älteren Datums (Fig. 235 *c*). Madonnen-Statue vom »Hejnummeister« um 1250 (Fig. 253 *e*).

V. S. Olofs-Statue c. 1330 (Fig. 253 *f*).

VI. Apostelstatuette vom »Misericordien-Meister« (Fig. 253 *d*) um 1430—60.

VII. Kanzel u. a. Ausstattung 18. Jhd. (Fig. 251, 252).

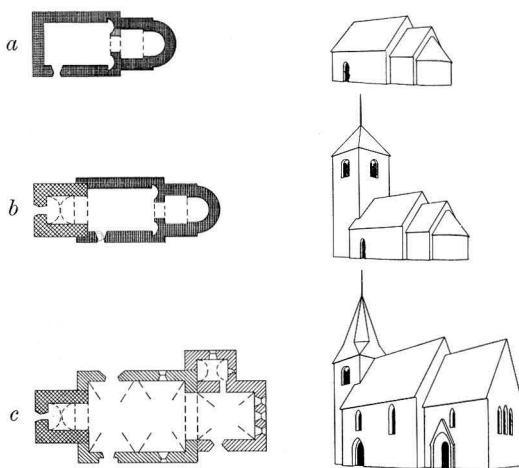

Fig. 254. Kyrkobyggnadens utveckling. Skala 1:1 000.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

BÄLS KYRKA

ANNEX TILL HEJNUM

AV
S. HEDLUND

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1169.

HANDSKR. KÄLLOR OCH AVB.-SAML.: TAXUSLISTAN med årtalet 1246.

KYRKANS ARKIVALIER: TINTERÅKN. RÅK. 1749.

KYRKO-
GÅRDEN

Kyrkogården (fig. 255) har förmodl. icke, åtminstone icke i s. hälften, sedan medeltiden undergått någon förändring till sin ytstorlek. Muren ligger i förband med de båda stigluckorna. Endast den s. (fig. 259) användes nu. På dess inre front ha vindskidorna djurhuvudlik kontursågning i övre ändarna, vilket återfinnes på kyrkans samtliga vindskidor och möjligen upprepar en medeltida ornering. Ingången omfattas av huggen sten; den ö. posten saknas och är ersatt av en stock av ek, varpå står: A. O. 1699. Dörrens övre, lågrakspetsiga omramning består av ett enda tympanonblock, i vars triangelspets är uthugget ett nedåtriktat människoansikte (jfr Vallstena s. 191). Portgångens inre har nu ingen annan betäckning än det bräddäckta sadeltaket, urspr. har här funnits ett tunnvalv. Den ö. stigluckan täckes av spetsigt tunnvalv.

KYRKOBYGG-
NADENS
DELAR

Bäls kyrka utgör, ehuru byggd i två omgångar, koret äldst, en sluten, kraftfullt formad enhet (fig. 231), för vilken de låga husen i gamla klockarbostället i s. bilda en förgrund i lagom skala. Samtliga yttertak bräddäckta och tjärade, så enl. TINTERÅKN. redan 1749. De gamla fönsterna (se vidare s. 180) ha överallt blyinfattade rutor, trol. insatta 1781. Båda s. dörrarna klädda med vinkelställda, tjärade bräder av 1757. Golven av trä, kanske delvis från 1795, då nytt golv inlades. I koret är en del belagd med gravstenar. F. ö. förefaller nuvarande golvytan, även i långhuset, åtminstone 20 cm högre än ursprungliga golvet (jfr nedan »fattigstocken» s. 184).

KORET

Korets v. gavelröste framträder tydligt med putsad yta, inbakat i långhusets ö. gavel, när man betraktar denna från loftet (fig. 260 c). Där synas även rester av sparrars avtryck i bruket — det västligaste korsparreparet låg som vanligt i korets v. röstes yttre liv — och där är även bevarad en helt oskadad övre hanbjälke av furu för nämnda sparrepar, inlagd i murverket. Ovanför den (vid långhusbygget) avtrubbade spetsen av detta röste är en rektangulär öppning, f. n. enda genomgång mellan kor- och långhusvindar. Den är ytterligt obekvä, och när koret byggdes hade man också anlagt en mera tillgänglig genomgång nära korets valvfot, vilken ännu är från korvinden synlig, men igenmurad. I området kring och över den nu igenmurade genomgången är röstet förtunnat genom en spetsig besparingsbåge (fig. 260 a). På korets n. yttermur synas nära vinkeln till långhuset några utkragande stenar, avsedda till förband med ett tillämnat långhus. Märken av dylika spåras å motsvarande plats på

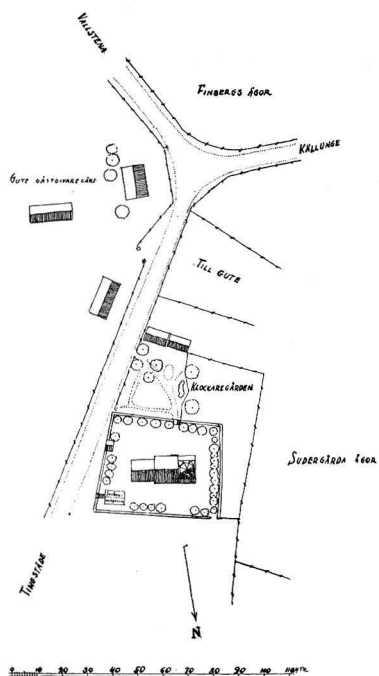

Fig. 255. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

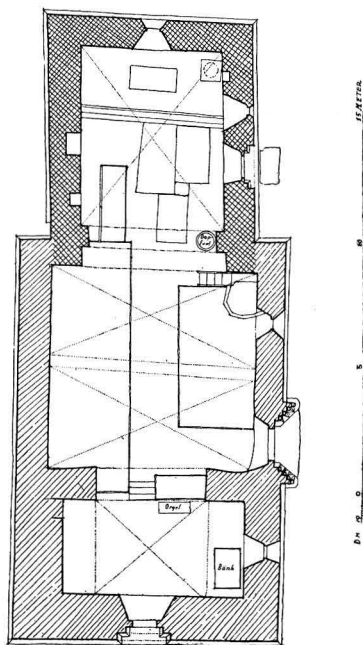
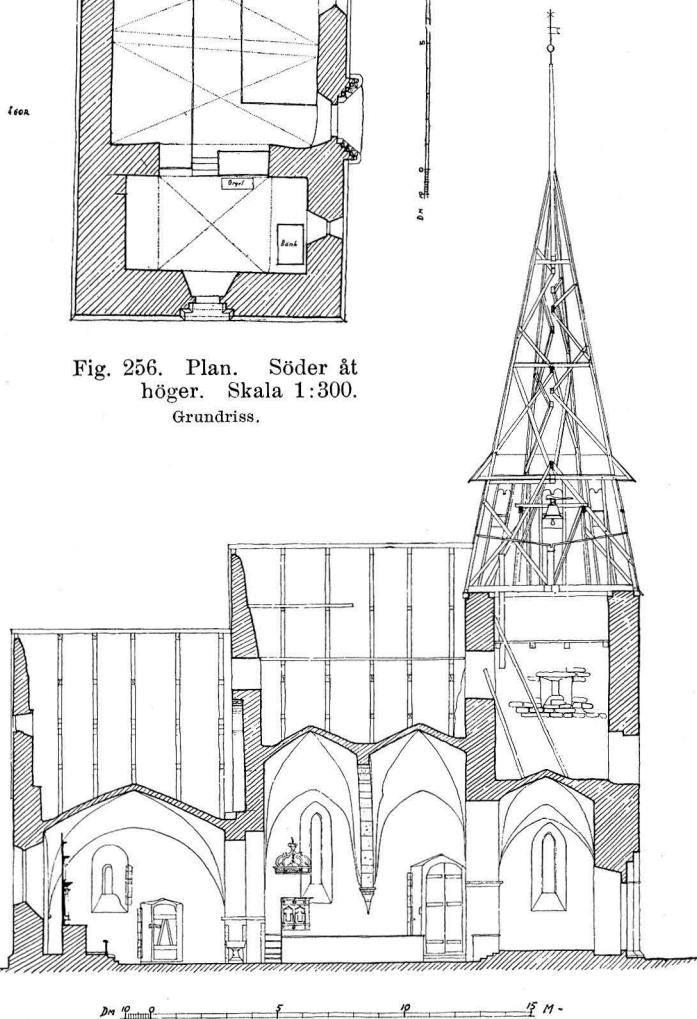

Fig. 256. Plan. Söder åt höger.
Skala 1:300.
Grundriss.

Fig. 257. Längdsektion mot söder.
Skala 1:300.
Längsschnitt gegen S.

sydsidan, och å båda ställen är sockeln avskuren nedanför de utskjutande stenarna. Dessa förtagningsstenar kommo emellertid aldrig till användning. (Se nedan.) Koret har två rundbågefönster. Det ö., rätt starkt förskjutet åt s. om gavelns mittlinje, är större. Såväl i yttre som inre fönsteromfattningen finnes tegel, ehuru tyvärr överputsat. I det mindre, s. fönstret är å utansidan tegel använt som anfang för bågen, vilken själv är huggen utur ett kalkstensblock, som samtidigt utgör betäckning för fönsterkarmen. Här är alltså samma förstertyp som i Hall och Hangvar (jfr s. 67, 77) med fönstret liggande nära murens ytterliv. Längst upp i röstet, liksom i Hangvar, en liten korsformig, tegelinfattad glugg. Korportalen (fig. 258) liknar Hangvars (fig. 127 *a*). I yttersta arkivolten, där grå och brun sten växla, ses i hjässan tre tegel, nu övermålade med grått. — Huru nuvarande koret öppnat sig emot den äldsta kyrkan — denna som enligt en av STRELOWs uppgifter väl skulle byggts 1169 och som kanske var av trä — känna vi icke. Det är möjligt att öppningen var trängre och lägre. Möjl. kan dess radie bestämmas av gamla triumfkrucifixet (se fig. 265 *a*). — Korets valv (fig. 257, 260 *a*) bör på grund av sin tälttyp förläggas till omkr. 1235—40 eller senare. Korets övriga former peka dels mot Rute kor (c. 1225), dels mot Hall (c. 1235), dels mot Hangvars upptecknade årtal 1218. Valvets sekundära art kan f. n. icke påvisas genom takstolens egenskaper, då denna enligt skuren inskr. nybyggdes 1801. Vi förmoda dock att valvet (vars form är lik långhusvalvens) blivit inslaget senare, kanske i samband med långhusbygget och att koret f. ö. tillkommit omkr. 1220—25.

LÅNGHUSET Å långhuset är kyrkans huvudingång av huggen enfärgad kalksten, omsorgsfullt förbunden med kyrkans sockel. Kolonnkapitälens yviga bladornering (fig. 261) är skulpterad i stora, energiska former. På de östra banden finnas spår av grön målning. I tympanon en sirlig, rankformad ornering i urgröpt relief. Den spetsbågiga v. (torn-) portalen avsmalnar uppåt. Däri lik långhusportalen. — Långhuset täckes av två höga tältvalv med enkel, skarpkantad skiljebåge, som vilar på konsoler, vilkas enkla koniska form erinrar om Vallstena stora långhus'. De sakna dock skulpterad dekor. Sköldarna äro spetsiga och stylvade till skillnad mot korets. Långhuset öppnar sig mot koret genom en bred tvåspårig triumfbåge (fig. 257, 262) med enkel rätvinklig anfangslist, som förkroppas i och omkring murhörnen, och vars fogar äro så belägna i norra vederlaget) att listen samt hela triumfbågens öppning synes vara utformad i ett sammanhang, kanske redan i samband med korets bygge, kanske först i samband med långhusbygget. Vid långhusets bygge blev spetsen av v. korgaveln riven, skeppsröstet satte sig grensle på den avtrubbade spetsen och här utsparades en genomgång. Det är egendomligt att man icke begagnade sig av de förut omtalade förtagningsstenarna i kormurarna.

Tornets nedre våning (ringkammaren) betäckes av ett högt tältvalv med djupa, spetsiga sköldbågar i norr och söder. Ännu på 1830-talet användes det som vapenhus och var avskilt genom »en mindre väl målade träpanelning» (INV. 1830) och begagna-

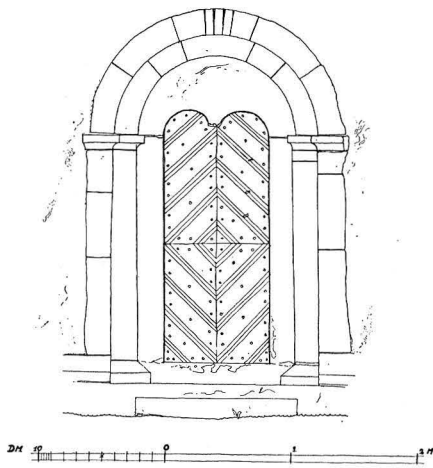

Fig. 258. Korportalen. Skala 1:60.
Das Chorportal.

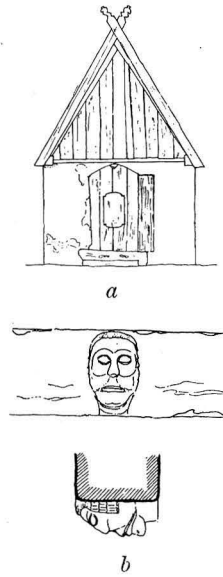

Fig. 259. Södra stigluckan:
a. fasad; *b.* skulpterat ansikte
i portbågen.
Südportal des Friedhofs: *a.* Fassade;
b. Skulptur im Torbogen.

Fig. 260. Tvärsektion: *a.* av koret mot väster; *b.* av tornet mot väster; *c.* av långhuset mot öster. Skala 1:300.
Querschnitt: *a.* des Chores gegen W.; *b.* des Turmes gegen W.; *c.* des Langhauses gegen O.

des även till sädesmagasin och förvaringsplats för bräder och annat. Nu plats för en kammarorgel. Tornet har antagligen sedan 1700-talets mitt haft en trähuv av ungefär samma form som den nuvarande, som dessförinnan undergått behandlingar av slag som vi icke känna. I TINTERÅK. 1679 står »Klocketornet färdigt». Sammastädes, 1700: »kom man att tala om, huru man skulle bekosta tornets uppbyggnad». Först 1750 inkom kollekt från hela landet till tornets ombyggnad. På en blyplåt, fästad i själva tornspiran, står jämte flera sockenbors namn årtalet 1750. — Tornets medeltida skick i dess helhet är okänt. Det måste varit avsett, om än icke utfört, till en ansenligare höjd, detta framgår redan därav att ljudgluggar nu saknas i murarna.

Även utan en tornavslutning enligt mästarens originalplan är Bäls kyrkas huvudparti ett fullödigt exempel på gotländsk ungotik, besläktad bl. a. med Lokrume yngsta period 1277 och Ekeby, vilket allt sammanfattats under det anonyma arkitekt-namnet *Elasticus*. Bäls långhus är genom sin portalform visserligen älderdomligare än Lokrume (1277) bl. a. befryndad med Atlingbo, Roma sockenkyrka och Lärbro kor, varför man kan hänföra det till det upptecknade året 1246.

INREDNING
OCH LÖSA IN-
VENTARIER

Högaltaruspsats av trä (fig. 262) med målning: Nattvarden och Uppståndelsen av Johannes Bartsch 1664.¹

Å norra långhusväggen hänger ett stort triumfkrucifix av ek (fig. 264 *a*) (H. c. 300, men urspr. minst 20 cm längre, nedre evangelistkvadraten är nämligen avsågad mitti). Krucifixets mått passar i triumfbågen. Bilden liknar Öja-krucifixets och är kanske ett arbete av samma verkstad. Förmodligen har under trabes stått en piedestal. Jfr nedan s. 184 »Fattigstock». Andra nu i G. F. befintliga medeltida skulpturer äro: Krucifix, av björk och furu, b. av 1100-talet. H. 108. B. 61,5 (se fig. 265 *a*, jfr det ovan sagda ang. en äldre triumfbåge s. 180). — Kristi grav, av björk. Frälsarens kropp föreställes lindad naken i svepningen. Samma stilriktning som dopfuntsmästaren Sighraf 1100-talets slut. Denna märkliga skulptur upptäcktes av förf. bland avfallet ovan tornvalvet vid undersökningen av kyrkan 1921. L. 30. H. 9,5. (Fig. 267 *g*). — Krucifix, ek; armarna saknas. Har sannolikt tillhört ett retabel av »Bälmästaren», 1300-talets mitt eller tredje fjärdedel. H. 38,5. B. 8,5. (Se fig. 264 *b*). Stående apostel, ek, av samma mästare som föreg. och urspr. tillhörande samma enhet. H. 39,5. B. 12. — Stående apostel, som föreg. H. 39. B. 10,5. (Fig. 267 *d, e*). — Tronande helig biskop, ek, av »Bälmästaren». H. 72. B. 23. (Fig. 265 *e*). — Stående apostel, trampar på hopkrupen figur, asp, med dorsale av furu, av »Bälmästaren». H. 138. B. 44. (Fig. 266 *b*). — Stående biskop, ek, av Bertrams krets. Omkr. 1400. H. 64. B. 18. (Fig. 267 *a*). — Misericordiemän, björk, av »Misericordieverkstaden». Skadad. H. 77. B. 27. (Fig. 265 *d*). — Tronande manligt helgon, asp, av »Misericordieverkstaden». H. 66. B. 32. (Fig. 265 *b*). — Tronande S. Birgitta (?), asp, av »Misericordieverkstaden». H. 76. B. 27,5. (Fig. 266 *a*). —

¹ LUNDMARK, Kyrklig konst, s. 18.

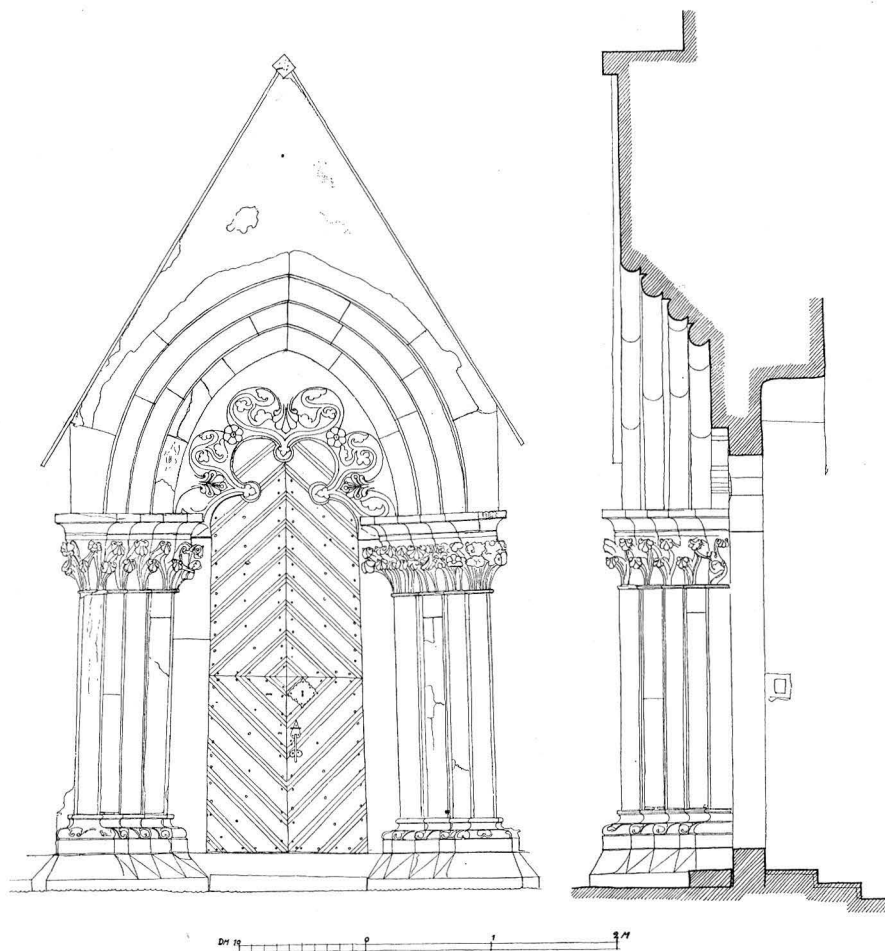

Fig. 261. Långhusportalen. Skala 1:60.
Südportal des Langhauses. Wahrsch. 1246.

Stående kvinnligt helgon (Birgitta?), ek av »Rusticus». B. av 1500-talet. H. 128. B. 43. (Fig. 267 c.) — Stående Gertrud, ek, av »Rusticus» som föreg. H. 64. B. 19. — (Fig. 267 b). — Tronande S. Olof, 1500-t:s b. (Fig. 267 f).

Predikstolen (fig. 262) enl. inskr. skänkt 1722 »tillika med Kronan» (d. v. s. ljudtaket) av länsman Peter Gane o. h. h. samt målad 1744.

Den stora bänken i tornets nedre våning visar på gavelspegeln ett prästporträtt, målat i mörka färger, antagligen Johan H:son Lutteman, som dog 1748 och var kyrkoherde från 1739. Bänken torde sålunda ha varit prästbänk och haft sin plats i koret (enl. förteckning 1830). Tydl. i dess n. ö. hörn, där den med sina 2 »baksidor» precis passar in. L. 158. Dj. 121.

De två bänkraderna ha i huvudsak tillkommit 1705 (TINTERÄKN.) nu guldbruna försedda med gårdsnamn och nummer.

Dopfunten av kalksten, utan ornering, saknar uttömningskanal. 1200-talets förra del.¹

I koret 3 gravhällar. 1:o Gutestenen, vars latinska majuskelinskrift betyder: Herrens år 1329 dog för det första Jakob Gute vars själ må vila i frid. Amen. Herrens år 1329 dog för det andra. Botvid student hans son, må deras själar leva med Kristus. 1712 åter använd för samma gård, kanske samma släkt Gute.

2:o Gane-stenen, s. om föregående. Lagd över Jens Hansön Gane, domare i Bäls ting, d. 1670.

3:o. Lagd över Hans Jonson Gane, länsman över Bäls ting, död 1700.

Lutade mot s. kyrkogårdsmuren stå flera gravstenar och fragment, även medeltida. På kyrkogården 3 upphöjda gravar med kalkstenshällar, två över medlemmar av släkten Gane, avlidna 1833 resp. 1882, samt en över Conrad Romin död 1847.

Vid huvudingången en enkel, pelformad fattigstock, järnbeslagen, men f. ö. oornerad. Urspr. krucifixpedestal. Nedhuggen i golvet.

SAMMANFATTNING AV BÄLS KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Två sena 1100-talsskulpturer bevisa, att en kyrka funnits här vid denna tid kanske af 1169.

II. Det nuvarande koret bygges omkr. 1220—1225, besläktat med gruppen Vallstena-Stenkyrka-Hangvar-Hall-Rute. Valvet senare.

III. Torn och långhus av »Elasticus», med utomordentligt kraftigt modellerad, ungotisk portal. Tidpunkt 1246. Ett triumfkrucifix, passande till triumfbågen, av samma riktning som det berömda krucifixet i Öja, torde ha beställts i samband med det nya bygget, om ock något senare. Dopfunt.

IV. Fem träskulpturer av »Bälmästaren» samt en av Bertrams riktning, 1300-talets mitt och senare h.

V. Tre träskulpturer av »Misericordieverkstaden», c. 1430—60.

VI. Två helgonbilder i träskulptur af en allmoge-konstnär med anonym-namnet »Rusticus», C. af 1500-t.

VII. Altaruppsats 1664; bänkkvarter, huvudsakl. 1705; predikstol 1722—44; prästbänk omkr. samma tid.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Zwei Skulpturen aus dem Ende des 12. Jhds (Fig. 265 a, 267 g) bezeugen die Existenz einer Kirche zu derselben Zeit. Vielleicht 1169.

II. Der jetzige Chor wird wahrscheinlich um 1220—25 ohne Gewölbe, gebaut. (Fig. 256, 257, 268 a).

III. Der Bau setzt fort: Langhaus und ein vielleicht nie vollendeter Turm (Fig. 256, 257, 268 b). Die Ansprüche auf Höhe des Raumes sind seit dem Chorbau gesteigert. Die Scheitellinie des Langhausgewölbes springt von einem Punkte im Triumphbogengiebel, welcher oberhalb der anfangs gedachten Maueröffnung zwischen Chor und Langhaus liegt (Fig. 260 a, b). Also eine neue Bauleitung mit neuen Absichten. Das Portal mit kräftig federnden Tympanonkon-

¹ Jfr ROOSVAL, Steinmeister, s. 208 och fig. 239.

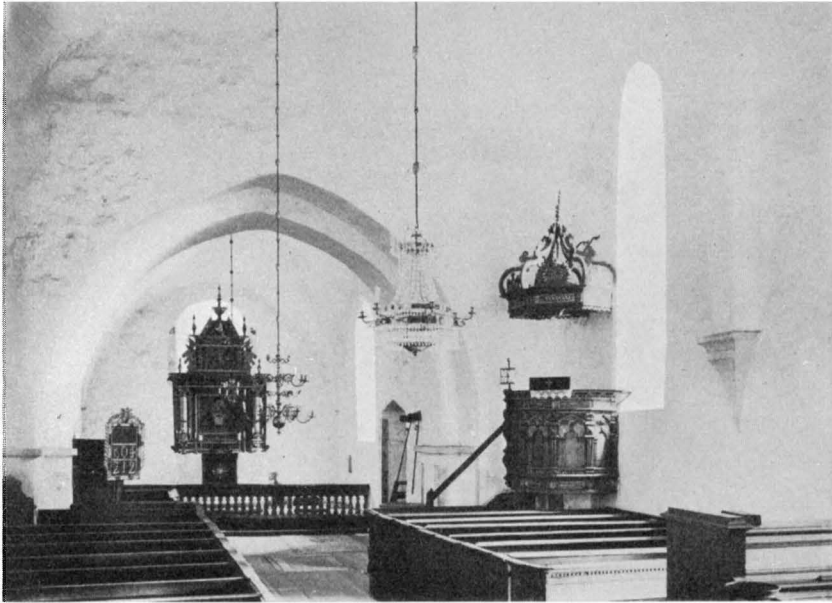

Fig. 262. Interiör mot öster.
Innenansicht gegen O.

Fig. 263. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

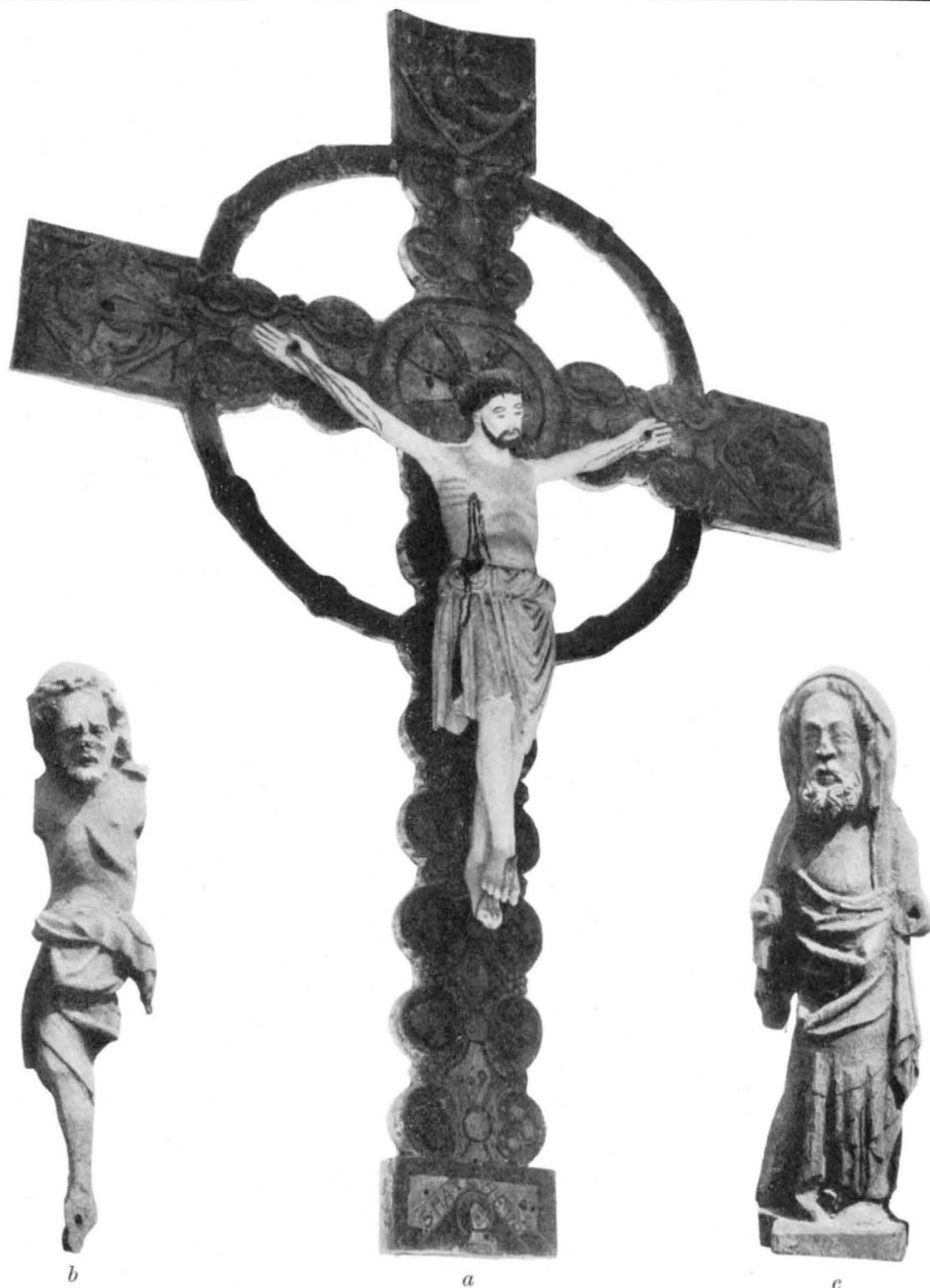

Fig. 264. *a.* Triumfkruzifix, omkr. 1260; *b.* och *c.* den Korsfäste och apostel från ett retabel, av »Bälmästaren», c. 1370.

Holzskulpturen: *a.* Triumphkruzifix, um 1260; *b.* und *c.* Der Gekreuzigte und ein Apostel, Figuren von einem Retabel vom sog. »Bälmeister» um 1370.

Fig. 265. *a.* Kristusbild från ett krucifix, 1100-talets senare del; *b.—d.* apostel, Birgitta (?) och Misericordiebild, av »Misericordieverkstaden»; *e.* biskop av »Bälmästaren». Foto. G. Sjöberg 1925.
 Holzsulpturen: *a.* Christus von einem Triumphkrucifix, spätes 12. Jhd.; *b.—d.* Apostel, Brigitta (?) und Christus als Schmerzensmann, Arbeiten der sog. »Misericordienwerkstatt», erste Hälfte des 15. Jhds.; *e.* Heiliger Bischof, vom »Bälmeister».

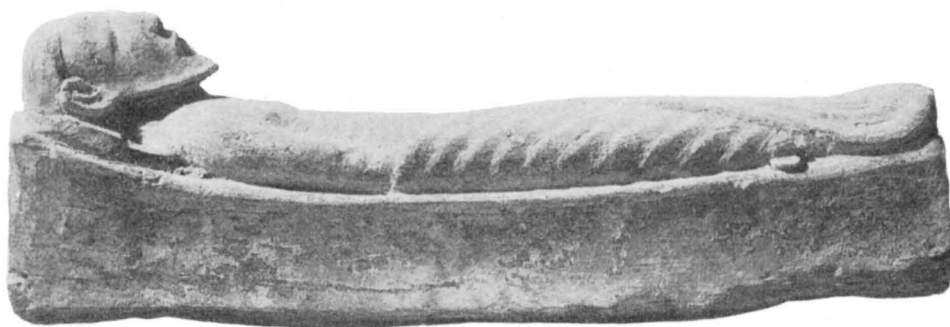

Fig. 266. *a.* Birgitta (?), av »Misericordieverkstaden»; *b.* apostel, »Bälmästaren».
Foto. G. Sjöberg 1925.

a. Brigitta (?), »Misericordienwerkstatt»; *b.* Apostel, »Bälmeister».

Fig. 267. *a.* Biskop, omkr. 1400; *b., c.* St. Gertrud och Birgitta, av den s.k. »Rusticus», 1500-talets början; *d., e.* tvenne apostlar från ett retabel, »Bälmästaren», omkr. 1370; *f.* St. Olof, 1500-talets början; *g.* Kristus i graven, 1100-talets senare del.

Holzskulpturen: *a.* Heiliger Bischof, Kreis Meister Bertrams, um 1400; *b., c.* St. Gertrud und St. Brigitta, vom sog. Meister »Rusticus», einem gotl. Bauernmeister vom Anfang des 16. Jhds.; *d., e.* zwei Apostel von einem Retabel, vom »Bälmeister»; *f.* St. Olof, Anfang des 16. Jhds; *g.* Das Grab Christi, spätes 12. Jhd.

*a**b**c**d**e**f**g*

touren und saftvoll modellierten Kapitälbüscheln (Fig. 261) ist ein Hauptbeispiel der Art des Anonymus »Elasticus». Wölbung des Chores. Überlieferte Datierung 1246. Triumphkruzifix gleichzeitig oder etwas später, vom Typus des berühmten Kruzifixes in Öja. (Fig. 264 *a*). Taufstein.

IV. Fünf Heiligenbilder vom »Bäl-Meister», einem volkstümlichen Bildschnitzer um die Mitte des 14. Jhds. Eine Statuette aus der Richtung Meister Bertrams, Ende des 14. Jhds (Fig. 267 *a*).

V. Drei Heiligenbilder vom »Misericordien-Meister», einem wahrscheinlich, ebenso wie der »Bäl-Meister», in dieser Gegend tätigen Schnitzer um 1430—1460. (Fig. 265 *b—d*, 266 *a*).

VI. Zwei Heiligen von einem einfachen, »Rusticus» genannten, anonymen Schnitzer (Fig. 267 *b, c*), Anfang des 16. Jhds.¹

VII. Altaraufsatz 1664 (Fig. 262); Gestühl, hauptsächlich 1705; Kanzel 1722—44. (Fig. 321).

¹ Über diesen und andere oben genannten Bildschnitzer vgl. ROOSVAL, Medeltida skulptur.

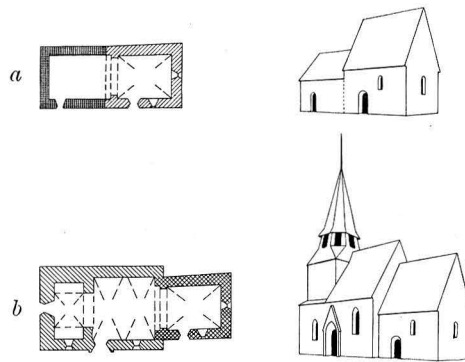

Fig. 268. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

VALLSTENA KYRKA

AV

TH. NYMAN.

ANNEX TILL KÄLLUNGE

HANDSKR. KÄLLOR: HILFELING s. 34.

KYRKANS ARKIVALIER: RÄK. fr. 1734. — ST.PROT. fr. 1738. — INV. fr. 1768 i kyrkobok 1766—1904. — VIS.PROT. fr. 1738.

Mellan kyrkogården och landsvägen ligger en öppen plats, en »vall» varå en mäktig kalkstenshäll är upplagd på mindre stenar. Enligt sägnen skall i forna tider ting hållits och val förrättats därinvid, varav namnet »Vallstena». — Kyrkogårdsmuren, ställvis manshög, murad i numer förvittrat bruk, utan avtäckning, i förband med tre stigluckor. På s. stigluckans (fig. 273) yttre slutsten ett nedåtblickande skulpterat ansikte. Å ett i gaveln inmurat block är en palmett ristad (fig. 273 c); därovan en skulpterad mask, vars mun utgör ett rakt genom stenen gående hål. Att döma av dessa detaljer stammar luckan från 1200-talets mitt. Av de två luckorna i ö. muren är den n. lik den nyss beskrivna, ehuru enklare. Den s. kallad »likporten», består av två murar och sadeltak. Dessa två synas utflyttade tillika med muren. Området är väl stort för att vara en medeltida kyrkogård (fig. 269).

KYRKO-
GÅRDEN

Tornet och den västra, lägre och smalare delen av långhuset, som vi kunna kalla »lilla långhuset», äro återstoden av en äldre kyrka, under det att koret (med sakristia) och därtill anslutande, »stora långhuset», utgöra ett senare bygge (fig. 271). »Stora långhuset» hade före 1719 en högre resning på gavlar och sadeltak (kyrkbok 1719). Tornspira och yttertak täckta av tjärade bräder. Samtliga golv äro av trä, som omtalas 1736 och 1779 (sakristia) samt 1830 (korets upphöjda del).

KYRKO-
BYGGNADENS
DELAR

Runt gammalkyrkans delar löper en skråsockel. Verkstycken med samma profil, mestadels med buktig framyta, äro använda å sakristian, och då de givetvis stamma från äldre kyrkans rivna kor, komplettera de bilden av dennas absidformigt slutna plan. De två rundbågiga fönstren i s. ha i senare tid förstörats nedåt. Den enkla v. portalen är urspr. Tornets nedersta våning eller »ringkammaren» tackes av ett kryssvalv med nästan vågräta hjässlinjer (fig. 270, 272 c). Tornbågen trol. sekundärt vidgad. Tredje bottens betäckning är ett kryssvalv med en stjärnformig stenskiktning, övergångsform till tältvalv. Denna först på 1230-talet använda valvtyp förklaras så att övre delen av tornet byggts under en senare period. Lilla långhusets mittkolonn har starkt tillplattad kapital (fig. 270) likt Stenkyrkas, Hangvars och Hall (fig. 101, 117). Valven äro af romersk kryssvalvstyp. Sköldmurarna stiga högre än murkrönet. — Den avtrappade spetsbågen mellan lilla och stora skeppet utgjorde den gamla kyrkans triumfbåge, mycket lik Gothems. I avtrappningen ligger en rundstav av trä, vars

GAMMAL-
KYRKAN

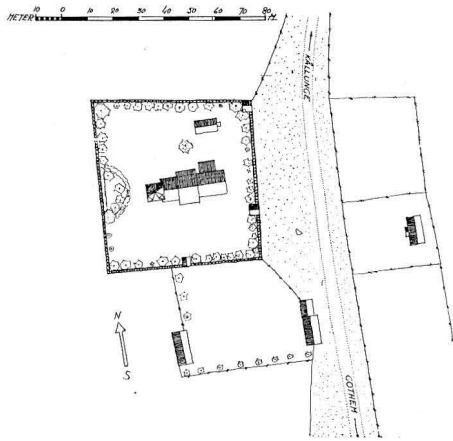

Fig. 269. Situationsplan.
Skala 1:3 000.
Lageplan.

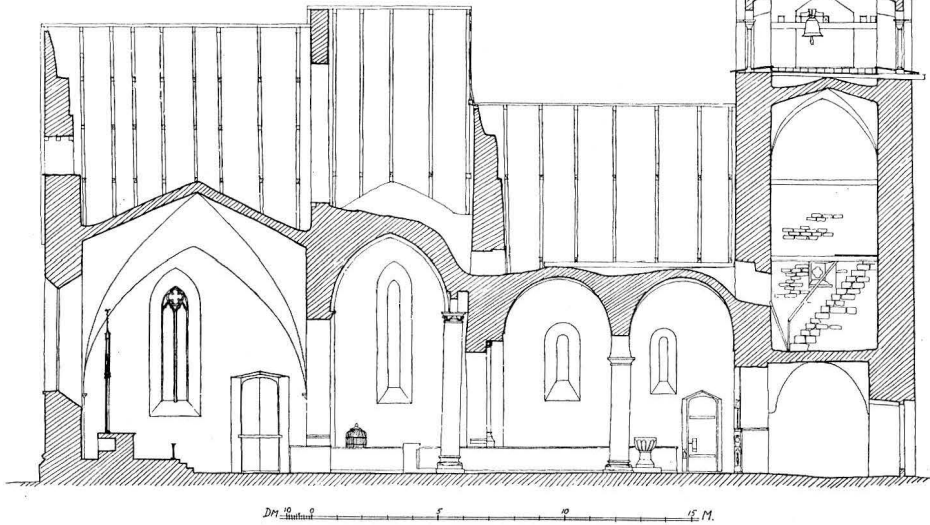

Fig. 270. Längdsektion mot söder. Skala 1:300.
Längssnitt gegen S.

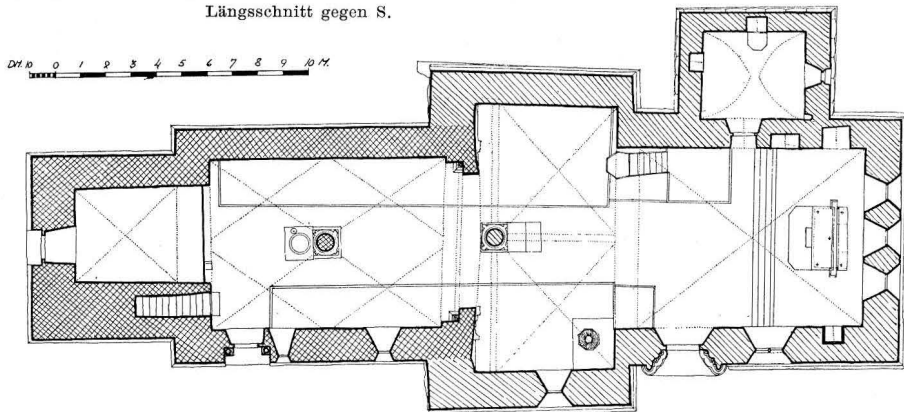

Fig. 271. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

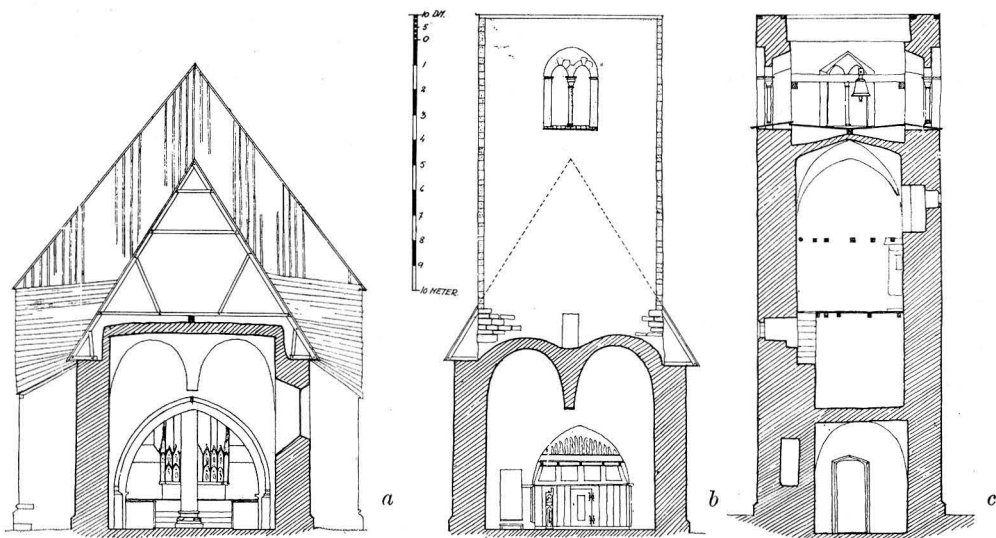

Fig. 272. Tvärsektion av »lilla skeppet»: *a.* mot öster och *b.* mot väster; *c.* av tornet mot väster. Skala 1:300.

Querschnitt des ältern (W.) Teil des Schiffes: *a.* gegen O. und *b.* gegen W.; *c.* Querschnitt des Turmes gegen W.

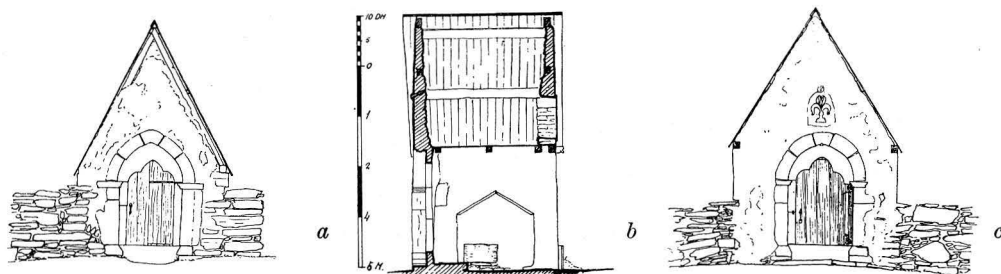

Fig. 273. Södra stigluckan. Skala 1:200.
Südportal des Friedhofs. Mittelalter.

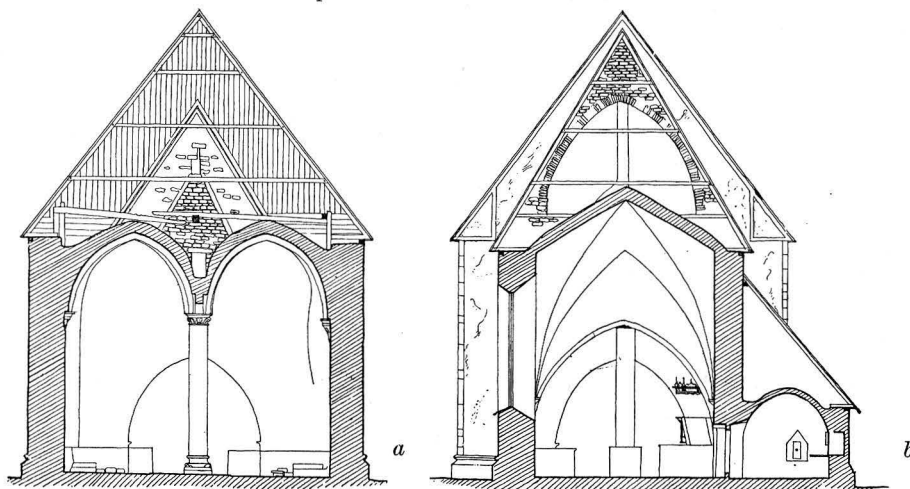

Fig. 274. Tvärsektion: *a.* av »stora skeppet» mot väster; *b.* av koret mot väster. Skala 1:300.
Querschnitt: *a.* der O. (jüngeren) Travée des Schiffes gegen W.; *b.* des Chores gegen W.

ändrar vila på baser av huggen sten lika skeppsportalens kapitäl, men upp- och nedvända; i hjässan ses ett i trä skuret klot med bladliknande dekor. (Fig. 284). — Bilden av den äldre kyrkan kompletteras genom iakttagelser å (äldre) triumfbågmurens ö. yta. Nere i kyrkan bakom bänkarna kan man här ännu se äldre långhusets sockel, bl. a. mycket tydligt dess n.ö. hörn samt de ojämnheter i muren, som uppstodo, då det äldre koret revs för att lämna plats åt den nya kyrkan. Från »stora långhusets» loft kan iakttagas, att formen å det äldre korets vattentak där i negativ bevarats på gavelröstets ovan äldre triumfbågen å ö. vettande sida. (fig. 274 a). Här synes den ursprungliga murytans vita puts, putsränder efter kortakets båda fall samt en meterhög fördjupning efter den här infällda taknocken. Nedre och större delen (c. 70 cm hög) har likt en sadel legat överst på taket, övre delen är helt tunn som en egg. Denna anordnings stora mått motsvarar fullkomligt de å äldre kyrkoavbildningar framställda »kammarna»¹. Den äldre kyrkans långhus överensstämmer i flera hänseenden med Stenkyrka kor och långhus, endast att dess plan innesluter den mera ålderdomliga, utåt synliga absidformen, att dess portal företer en trängre, enklare, förmodligen äldre form. Stenkyrka långhus och kor äro trol. av c. 1240, resp. 1220², härvarande äldre kyrkas långhus och kor är alltså äldre, vi förmoda, senast omkr. 1210—1215. Tornet är visserligen byggt i omedelbar anslutning till skeppet, och inget byggnadsavbrott kan tydligt iakttagas å dess murar, men dess övre delar med yngre valvtyp och spetsbågiga ljudgluggar kunna icke byggts före c. 1235.

YNGRE
KYRKAN

Den yngre kyrkans sockel (se fig. 271) löper utmed koret och »stora långhusets» längsidor men icke utmed dess gavelmur. Detta bevisar, att avsikten varit att fortsätta bygget västerut efter rivning av äldre kyrkan. Långhuset torde avsetts för 6 valv och två mittkolonner. — Samtliga yngre kyrkans fönster synas urspr. Ö. om korportalen är sockeln ojämnt avhuggen, v. därom saknas den alldeles; portalen tillverkades alltså icke i direkt samband med koret, utan blev senare infogad å sin plats. Koret täckes av ett tältvalv. Skeppet har två likartade, burna av en kolonn strax ö. om gamla triumfbågen (fig. 270). Väggekonsoler prydas med broderiliknande ornamentik, påminnande om Bro. Även kolonnkapitålet erinrar om Bro. (Jfr Bd I fig. 277, ett uppenbarligen sekundärt kapitäl i en tornlugg). Även sockeln är lik den i Bro kor (trol. 1236)³ medan portalens tympanonbukter likna Elinghems av 1240 (ovan fig. 133) dess baser Bäl av 1246 (ovan fig. 261) och dess kapitäl Othems kolonnkapitäl i interiören (fig. 217). Vi förmoda därför att yngre kyrkan byggts omkr. 1240—50, möjligen som ett sent verk af Lafrans Botvidarson.

MURMÅL-
NINGAR

Rester av medeltida murmålningar skönjas å ringkammarens väggar, bl. a. på n. sidan två rödbruna män i långa slängkappor, den främste bärande ett kors i sin framsträckta vänstra hand. I tornbågen äro två »franska liljor» målade». Den gamla

¹ Jfr en dopfuntsrelief av Sighraf, avb. i ROOSVAL, KIRCHEN s. 101.

² ROOSVAL, REVISION IV, i Fornvännen 1934.

³ ROOSVAL, Revision.

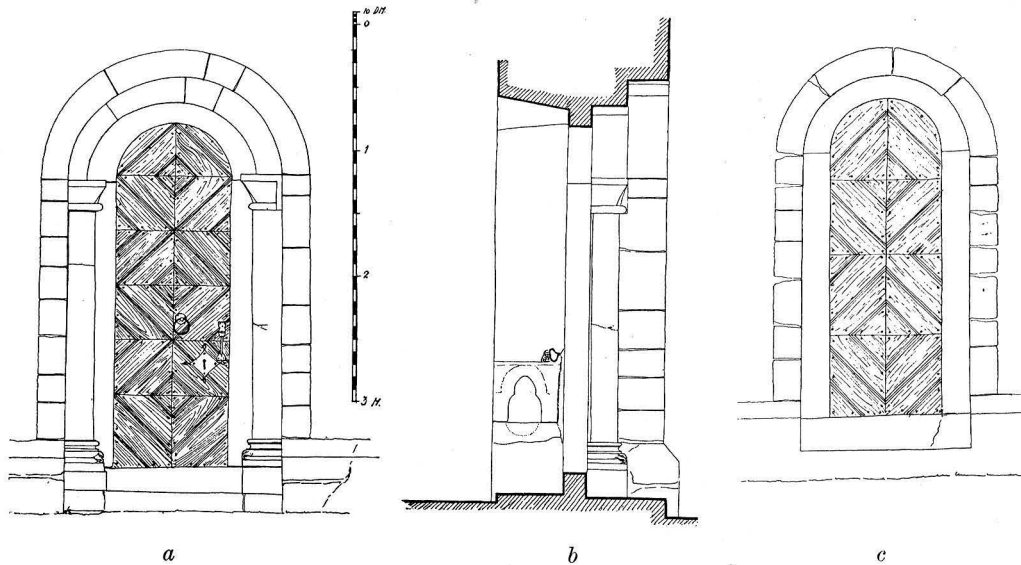

Fig. 275. *a.*, *b.* långhusportalen, fasad och sektion; *c.* västpportalen.
Skala 1:60.

a., *b.* Das Langhausportal, Fassade und Schnitt;
c. West-(Turm-)portal. Um 1210—15.

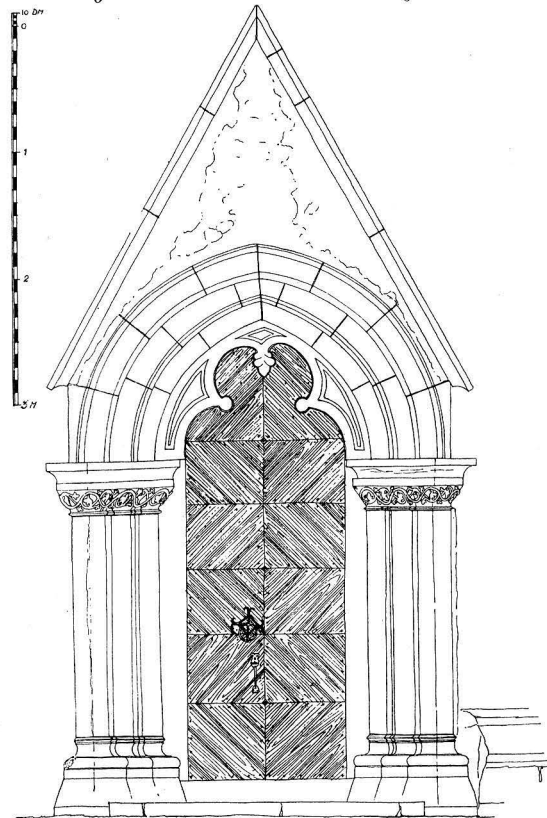

Fig. 276. Korportalen. Skala 1:60.
Das Chorportal. Wahrseh. Meister Lafrans Botvidarson. Um 1240—50.

Fig. 277. Korportalens kapitälörnering.
Kapitell des Chorportals.

Fig. 278. Exteriör från söder.
Aussenansicht von S.

Fig. 279. Processionskrucifix.
Omr. 1360.

Vortragekreuz. Um 1360.

Fig. 280. Interiör mot väster.
Innenansicht gegen W.

Fig. 281. Taufunt. 1200-t. mitt.
Taufstein. Mitte des 13. Jhds.

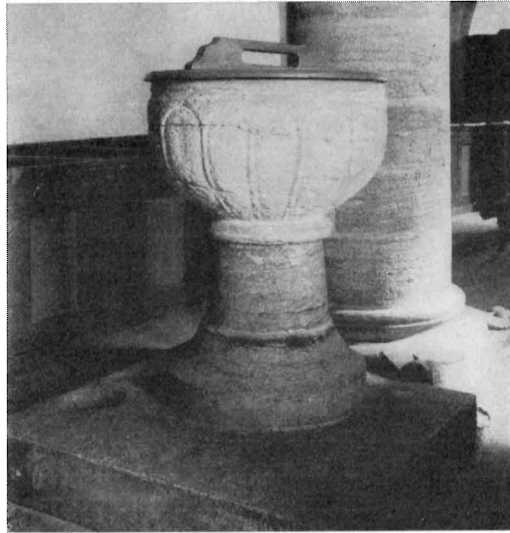

Fig. 281.

Fig. 280.

triumfbågen bevarar sin medeltida målning i nästan fullständigt skick (fig. 284), en slags stiliserad marmorimitering i huvudsakligen rödbrunt, blått och grönt.¹ Förutom dessa ha flera målningar funnits, vilka omtalas i en skrivelse till Konungen från Källunge pastorsexp. av d. 9 mars 1896. Där nämnes »en rankmålning i gult, som går runt om kyrkan», trol. c. 1700. Därav syns ännu en slinga. »På korets norra vägg finnas lemningar af målade baldakiner och deri figurer med rundglorior». Å »lilla långhusets» n. mur skulle funnits en passionssvit, avbruten av apostla- o. helgonbilder, trol. fr. 1400-talets förra del.

INREDNING
OCH LÖSA
INVENTARIER

Ett skulpterat retabel (fig. 285) av den ålderdomliga typ, som liknar en gotisk skärmfasad med ett spetsigt gavelröste över mittpartiet och höga, genombrutna, i plan framspringande torn i hörnen, allt byggt av ek med en synnerligen kraftig, enkelt profilerad ekbjälke som sockel. I mitten korsfästelsen och den Uppståndne. På sidorna 12 apostlar (en nygjord). I tourellerna S. Dionysius och jungfru Maria. Ekbjälken bär på baksidan årtalen 1633 och 1907. Det senare betecknar den nuvarande alltför anspråksfulla polykromiens tillkomst. Retablet hängde före restaureringen 1897 på korets n. sidomur, men är givetvis kyrkans gamla högaltarprydnad från 1300-talets början.

Bakom altaret förvaras den före 1907 begagnade altartavlan med målning framställande Golgata, sign.: »PETRUS FJELLSTRÖM PINXIT 1745.»

Confiteorpall med skurna och målade ornament i blått, rött, vitt, enl. inskr. 1784,

Brudpall, blå, med rokokoornament och inskr. WARER FRUCHTSÄMA FÖRÖKENS OCH UPPFYLLER JORDENE» m. m.

Processionskrucifix av ek hänger på stora långhusets n. mur, omkr. 1360. H. 77, B. 48. Bärstång till detsamma — ett ytterst sällsynt medeltida inventarium — av ek. Den kapitälformade övre delen försedd med urtagning för krucifixets tapp samt dymlinghål. En bladkvist är målad i rött omkring detta hål (fig. 279) H. 118.

I G. F. äro följande bilder deponerade. Stående apostel, trampande på en hopkrupen kung, av »Bungemästaren», 1300-talets första tredjedel. H. 148. B. 42. (Fig. 287). — Stående biskop, björk, kanske från 1300-talets mitt eller tredje fjärdedel. H. 65. B. 20. Stående S. Margareta, ek, trampande på en drake, av »Bälmästaren», som föreg. H. 80. B. 23. Stående kvinnligt helgon, trampande på hopkrupen människofigur, av »Bälmästaren». Vid foten ett hål, tilltäppt med en tapp, vilket vid undersökning visade sig vara en relikgömma. Där hittades flera stycken, till stor del pulvriserade benskärvor, inlindade i en linnelapp. H. 70. B. 18. (Fig. 286 c-e). — Tronande S. Olof, ek, av »Egypticus» krets, 1300-talets mitt eller tredje fjärdedel. H. 198. B. 68. (Fig. 288). — Tronande madonna, ek och björk, av »Misericordieverkstaden», 1400-talets förra hälft. H. 137. B. 50. Misericordiebild, björk, av »Misericordieverkstaden». I bröstet en urtagning, antagligen relikgömma. H. 56. B. 12. Stående apostel, björk, av »Misericordieverkstaden». H. 82. B. 23. Tro-

¹ Jfr P. CLEMEN, Romanische Monumentalmalereien in den Rheinlanden, Düsseldorf 1916, s. 660.

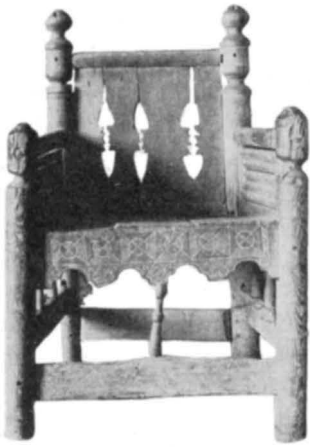

Fig. 282. Armstol. 1200-t.
Nu i St. H. M. Foto i A. T. A.
Stuhl. 13. Jhd. Jetzt im Histori-
schen Museum, Stockholm.

Fig. 283. Läspulpet. 1200-t. Nu i St. H. M. Foto i A. T. A.
Leseput. 13. Jhd. Jetzt im Historischen Museum, Stockholm.

Fig. 284. Dekorativ målning i
bågen mellan »lilla» och »stora skep-
pet», urspr. triumfbågen.
Dekorative Malereien im urspr. Triumph-
bogen, 1210-15.

nande biskop, björk, av »Misericordieverkstaden». H. 78. B. 29,5. (Fig. 286 *f-i*).

Fattigstock av ek, urspr. krucifixpedestal med reliefframställningar av Kristi uppståndelse och kvinnorna vid graven (Fig. 286 *a, b*, 289). Märkligt arbete av »Öjamästaren» omkr. 1300. H. 161. Troligen har det urspr. hithörande triumfkrucifixet varit en skulptur av samma riktning alltså något liknande det berömda korset i Öja. Om pedestalen burit detta, och om som i Stånga¹ en trabes (bjälke) varit lagd över pedestalen måste golvet i kyrkan legat minst omkr. 35 cm djupare än nu för att möjliggöra genomgång under trabes. Pedestalen skulle då kanske rest sig på 2 trappsteg av sten.

Å den barbariskt 1897 i valnöt nymålade predikstolen syntes fordom inskr. med årtalet 1669. Bänkkvarteren slutna, 1700-talet, nu gråbrunt målade.

Av medeltida möbler äro följande märkliga föremål nu bevarade i St. H. M.:

Bänk av trä med svarvade och ringade stavar H. 125 cm. Bänken har under nyare tid brukats till »brudesäte». 1200-talet?

Armstol (H. 100). Läspulpet (H. bak 140, fram 120) i samma stil. (Fig. 282, 283).

En funt med »musselcuppa» av kalksten, utan uttömningshål står på en fyrkantig sockelhäll av två block med runt uttömningsbäcken, v. om lilla långhusets mittkolonn (fig. 281). Rester av röd, gul, grön och blå färg av 1745 (HILFELING). Den har under senare tid allt intill 1897 stått i koret på s. sidan av altaret. H. 113. Diam. 82. 1200-talets mitt. Bottenhällens mått 129 × 110, H. ca 22.

Rökelsekar av brons. H. 13,5. Början av 1500-talet. Nu i G. F.

Ringklocka i tornet enl. inskr. urspr. af 1571, omgjuten i Lübeck 1706. Den utydl. inskr. läst med hjälp av HILFELING.

I koret ligga två grafhällar, vilka dolts av trägolvet till år 1923, då de vid den av professor von Friesen utförda runstensinventeringen upptogos på bekostnad av Sällskapet för Gotländsk forskning. Den förra har följande majuskelinskrift:

+ ANNO : DO : M̄ : C̄ C̄ C̄ : L̄ : / OBIIT : DÑS : PETRUS : CURAT⁹ ECCE : IN : / WALGVSTEN : DICTVS : / BINGIL : DE : GAUTEM : CUI⁹ / : AĪA : SIT : CŪ : XPO / AME/N. — (Amen står med små majuskler utanför marginalen, AME står på ena sidan, N på den andra.)

(= År 1350 dog herr Petrus, kyrkoherde vid kyrkan i Wallstena, benämnd Bingil från Gothem, vars själ vara med Kristus). I hörnen innanför textbården evangelist-symbolerna, samt i mitten under baldakin bilden av en präst med kalk.

Innanför den latinska inskriften längs stenens högra, nedre del, följande runrad:

+ #MVR : BITVIN : NT : YIRI : YIF : NVIR : *TRIBITR

(= Olafir. : Bingil : lit : gera : mik. : yfir : herra : Petr. = Olof Bingil lät göra mig över herr Peter.) Beskriven redan av HILFELING och väl bibehållen 248 × 138. SÄVE 59.

¹ Se ROOSVAL i Gotländskt Arkiv II (1930) s. 3 ff.

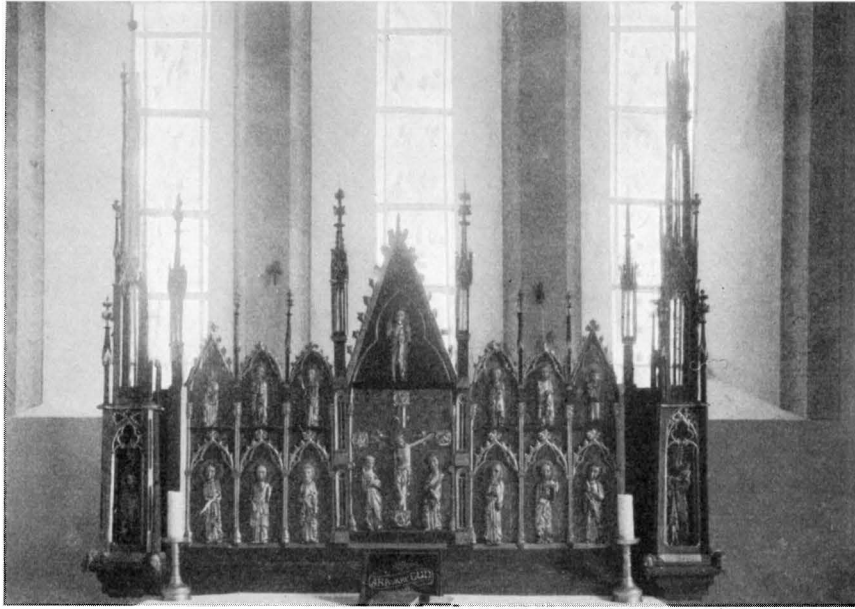
*a**c**b**d*

Fig. 285. Retabel: *a*. Totalbild; *b*. Den Korsfäste med Maria och Johannes; *c*. S. Dionysius; *d*. Stående madonna. 1300-talets början.

Das Retabel: *a*. Totalansicht; *b*. Golgatha, im Mittelteil; *c*. S. Dionysius und *d*. stehende Madonna im rechten bzw. linken Seitentürmchen des Retabels. Anfang des 14. Jhds.

Fig. 286. *a.*, *b.* Två sidor av fattigstocken med framställning av två kvinnor på väg till Kristi grav. »Öjamästaren» omkr. 1300; *c.* S. Margareta; *d.* kvinnligt helgon och *e.* stående biskop, kanske omkr. 1370; *f.* tronande biskop, *g.* apostel, *h.* Misericordiemann och *i.* Madonna, arbeten av »Misericordienwerkstaden», 1400-t:s mitt. Foto G. Sjöberg 1925.

Holzskulpturen: *a.*, *b.* Zwei Seiten der Armenbüchse, urspr. Kruzifixpedestal, vom sog. »Öja-Meister» um 1300; *c.* S. Margareta, *d.* weibliche Heilige und *e.* stehender Papst, vom sog. »Bäl-Meister» um 1370; *f.* heiliger Bischof, *g.* Apostel, *h.* Christus als Schmerzenmann und *i.* Madonna, von der »Misericordienwerkstatt», Mitte des 15. Jhds.

Den andra stenen i koret är trapezoidal. Mitt på stenen en sköld med runinskrift, som transkriberad lyder:

»Sihfridr : i : alfini : lit : gera : stain : hisan : ufr : buthipi : totur : sina : og : ðfir : aulaif ; ok : botlini : i : norþrgarþum : »

Utmed kanterna majuskelinskrift: + ANNO DÑI M / CCCC XXVII OBIERUNT AVTLEVS / BOTHLINGNIS QVE IN NORDARDVM ET FILIA SIGFRIDI QVO/R A Æ REQESCAT I PACE = Herrens år 1326 dogo Bothlingnis och Atevs som (bodde) i Nordergården och Sigfrids dotter, vilkas själar må vila i frid). 285 × 185; 117. Säve 58. Även denna sten är beskriven av HILFELING.

Kompanifana, av blått siden med vit rundel i mitten, på vilken är målad en gul 2:a. Blåmålad stång med svarvad knapp. Fodral av grått tyg. Deponerad i G. F. (Dep. C. 31)

FANA

Åminnelsetavla över Karl XII:s seger vid Narva 20 nov. 1700, i hopplistram. Graverad av Abr. Hedengrahn. H. 78. B. 56.

ÅMINNELSE-
TAVLA

Bord i sakristian med låda, förfärdigades av klockaren 1783 och blåmåldes året därpå. Med sin ursprungliga målning bevarad (vit-gul-svart bård å den blå skivan) ett vackert prov på gustavianska enklare målade möbler. Därjämte andra värdefulla 1700-talsmöbler i sakristian.

SAMMANFATTNING AV VALLSTENA KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Den äldre kyrka, varav nu torn och långhus återstå, var ett huvudarbete av mästaren till de bevarade äldre delarna i Stenkyrka, Hangvar, Hall och Bäl. Trol. c. 1210—15. Målning i marmoreringsmönster i triumfbågen. Flera möbler av svarvat stavverk från samma tid eller något senare.

II. Ett nybygge, börjande österifrån. Härav fullbordades endast koret och en travé av ett tvåskeppigt långhus, möjligen av mästare Lafrans Botvidarson, omkr. 1240—50. För ett triumfkrucifix, som nu gått förlorat, skulpterades en piedestal, sedermera använd som fattigbössa. Dopfont av musselcupptyp.

III. Retabel för högaltaret och bild av stående apostel, väl för ett sidoaltare. 1300-talets b.; processionskrucifix och fyra helgonbilder, omkr. 1300-talets m.; gravhäll med figur 1350.

IV. Passionssvit, muralmålning omkr. 1430—60 (nu icke synlig); fyra bilder av »Misericordieverkstaden», samtida.

V. Predikstol 1669; bänkkvarter 1700-talet; anmärkningsvärt vackra sakristimöbler från 1700-talet.

ZUSAMMENFASSUNG

I. Die Kirche wovon jetzt ein Langhaus und ein Turm übrig geblieben sind (Fig. 270, 271, 290 a, 286 a), war eine Hauptleistung des Meisters, den wir früher in den älteren Teilen der bestehenden Kirchen in Stenkyrka (Bd I, s. 51), Hangvar, Hall und Bäl (oben S. 7) kennen gelernt haben. Wahrsch. um 1210—15. Malerei im Triumphbogen, bunten Marmorarten nachahmend, nach rheinischer Art (Fig. 284. Vgl. auch Clemen, Romanische Monumentalmalereien in den Rheinländern, Düsseldorf 1916). Möbel aus gedrechseltem Stabwerk gleichzeitig oder ein wenig später (Fig. 282, 283).

Fig. 287. Stående apostel. Av »Bungemästaren», 1300-talets första tredjedel. Foto G. Sjöberg 1925. Apostelstatue. Vom sog. »Bunge-Meister», 1. Drittel d. 14. Jhds.

Fig. 288. Sankt Olof. Mäster »Egypticus» krets. 1300-talets mitt. Foto G. Sjöberg 1925.

S. Olof. Richtung des sog. Meister »Egypticus». Mitte des 14. Jhds.

Fig. 289. Fattigstocken:
a. Kristi uppståndelse;
b. Kvinna vid Kristi grav.
 »Öjamästaren» omkr. 1300.
 Foto G. Sjöberg 1925.
 Die Armenbüchse: *a.* Aufer-
 stehung Christi *b.* Eine der
 Marien am Grabe, vom »Öja-
 Meister» (Vgl. auch Fig. 286 *a, b*).

a

b

II. Ein Neubau in grösserem Masstab. Man begann von Osten, baute den Chor und ein Travée eines zweisechiffigen Langhauses, wahrsch. um 1240—50, halt machend bei dem alten Triumphbogen. (Fig. 290 *b*). Architekt vielleicht Lafrans Botvidarson. Für den neuen Triumphbogen wurde ein Kruzifix geschaffen, der jetzt nicht mehr vorhanden ist. Der dazu gehörige Piedestal, ein reich skulptierter Viereck-Pfeiler aus Eichenholz, ist als Armenbüchse beibehalten worden (Fig. 286 *a, b*, 289). Taufstein (Fig. 281).

III. Retabel für den Hochaltar (Fig. 285) und Apostelstatue für einen Seitenaltar, Anfang des 14. Jhds (Fig. 287). Vortragekruzifix, dessen Stab vollständig erhalten ist (Fig. 279), und vier Heiligenbilder (Fig. 286 *c—e*, 288), Mitte des 14. Jhds. Grabstein mit geritzter Figurenzeichnung 1350.

IV. Wandmalerei: Passionsfolge, um 1430—60, nicht mehr sichtbar; vier Holzstatuetten vom »Misericordien-Meister« (Fig. 286 *f—i*), gleichzeitig.

V. Kanzel 1669; Gestühl, 18. Jhd.; bemerkenswerte Sakristeimöbel aus dem 18. Jhd.

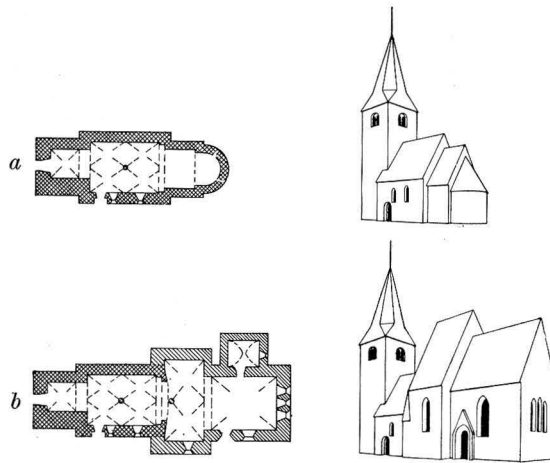

Fig. 290. Kyrkobyggnadens utveckling.
Entwicklung des Kirchengebäudes.

KÄLLUNGE KYRKA

AV

HANNA HEGARDT f. EGGERTZ

TRYCKTA KÄLLOR: STRELOW med årtalet 1072.

HANDSKR. KÄLLOR: Kungl. brev $18/10$ 1895, stadf. förslag till reparation.

KYRKANS ARKIVALIER: Volymen C I, innehåller förteckning över reparationer och inventarietillopp, citeras REP.; RÅK. fr. 1683; PROT. fr. 1796; INV. från 1766; VIS.PROT. från 1738.

Ett plank säges nytt uppfört omkring kyrkogården (fig. 294) 1710 (RÅK.). Enl. KYRKO GÅRD Kungl. förordn. $28/8$ 1764 fingo förfallna träinhägnader ej förnyas; detta är orsaken till en stentuns uppförande 1775—80 (PROT.), vilken ännu kvarstår utom i v., där den raserades 1880. Två kyrkogårdsportar funnos till slutet av 1800-talet, en i v., något sydligare än den nuvarande ingången, en i n., s. k. liklucka, uppförd 1729.

V. kyrkodelen, ett litet, urspr. långhus, med sammanbyggt v.-torn, nämnes i det KYRKOBYGG- följande »gammalkyrkan». Den tjänstgör nu som förhall till det höga, breda ö. partiet, som är betydligt yngre och som vi kalla »den gotiska hallen»; härtill ansluter NADENS DELAR samtida sakristian.

Till gammalkyrkan (fig. 292, 295—297, 298 *c, d*, 307 *c, d*) höra också vissa rester av äldsta koret. — Utskjutande stenar i gotiska hallens mur n. om genomgången till gammalkyrkan visa, var dennas n. kormur utgått, spår av takfallen å muren över samma genomgångsbåge, sedd från ö. komplettera föreställningen om koret, vars ö. avslutningsform dock f. n. måste förbli okänd. Gammalkyrkan är i sina orubbade delar byggd av någorlunda tillhuggna block med en längd av 40—100, höjden 20—23, lagda i jämna skift. Blockens kanter äro dock ojämna och fogarna mycket breda. Blocken äro avjämnade med i allm. diagonalt gående streckning. Hörnen äro mera omsorgsfullt bearbetade, men ingen gränsskåra för hörnkedjor finnes. Muren bär nu på yttersidan puts, ehuru på flera ställen avfallen, men exteriören var troligen icke från början avsedd för fullständig putsklädsel. N. muren till långhuset är vårdslöst uppförd av ohuggen sten; här har urspr. muren rivits. S. muren har synbarligen också rivits, dock icke ända ned, och sedermera återuppförts av ohuggna stenar; man ser en tydlig gräns mellan den gamla, jämnare murytan och den slarvigt lagda nya. — Sockel saknas fullständigt. Fönster, som urspr. skulle tillhört gammalkyrkan, saknas. I s. upptogs under gotisk tid ett — sedermera igenmurat, vid restaureringen 1921 åter upptaget — spetsbågigt fönster (fig. 295). Ingången i v. tornet (fig. 302), är urspr., med trång (82 cm) rundbågig raksmygig omfattning. Märk den vackra, ovanliga sirningen å de huggna kantblocken (fig. 300), ett slags gravyr. Dörren är ej äldre än 1715 (RÅK.) men de två beslagen möjl. medeltida, kanske rent av urspr. De visa i tvärsnitt en förtjockning i mitten. Bomrännan innanför dörren är huggen i stenen, ej som annars på Gotland utsparat i muren och träskodd. — Den s. gotiska portalen (fig. 299, 306) är tillkommen i samband med om-

GAMMAL-
KYRKAN

murningen av väggen. På kapیتالbandet synes framställningar, vilkas innehåll icke är fullt klart, möjligen månadssymboler, i tympanon Kristi uppståndelse.¹ Skulpturernas stil låter förmoda, att portalen huggits närmare 1300-talets mitt. — En urspr. s. portal har med visshet funnits. Måhända är det dess material, som ingår i den nuvarande n.v. ingången till gotiska kyrkan, B. endast 72 i dageröppningen. — Golvet utgöres av oregelbundna kalkstensplattor. Kanske var det urspr. golvet lägre; därigenom bleve den nuvarande låga nivån å de bänkartat utskjutande stenplattorna vid s. långväggen förklarlig. — Den rundbågiga öppningen till gotiska hallen, är gammalkyrkans urspr. triumfbåge, slagen av huggen sten, men utan anfangslistor. Något under s. båganfanget skjuter ett block ut i v. riktning, väl avsett att bära en triumfbjälke (»trabes»); ett motsvarande stöd saknas å n. sidan, men har tydligtvis funnits; såret efter detsamma kan iakttagas. Numera tillslutes bågöppningen av brädvägg med dörrar (»nytt» skrank uppsatt 1686. RÄK.). — Mot ringkammaren öppnar sig en bred, spetsvälvd tornbåge. Öppningen har här urspr. varit trängre och säkert rundbågig. Det syns i muren, att de gamla vederlagen rivits ut och murats upp igen i linje med tornmurarnas innerliv. Vissa av bågens stenar äro behandlade i likhet med v. portalens och torde alltså ha ingått i urspr. bågen. Vidgandet och insättandet av de nya anfangslisterna har skett i samband med byggandet av tornets valv (jfr s. 212), vars typ, parallellskiktat, men med kraftigt stigande hjässlinjer, hänvisar till omkr. 1230-talet, eller till inpå 1300-talet.² Då portalbygget skedde på 1300-talet, torde valvet tillhöra samma tid. N. och s. murarna i gammalkyrkans långhus visa till stor del mycket råa ytor, vilket beror på att de, såsom vi redan påpekat, partiellt rivits och slarvigt nyuppförts. På n. muren framträder en bred, till synes alldeles omotiverad pilaster av huggen sten, vilken vi emellertid längre fram i samband med den gotiska hallen kunna nöjaktigt förklara som vederlag till en gotisk tornbåge.

I den mån murarna fått stå kvar, visa de en med snedstreckning tillhuggen, icke alldeles jämn yta, såsom å exteriören. Puts betäcker nu delvis interiören. Å urspr. murar är putsen till en del medeltida och dekorerad med freskomålning av byzantinsk typ och synnerligt intresse (se fig. 308 *a—d*). Målningarna ha framtagits och konserverats. I det fält, där de tre vise männens ritt fram till Födelsegrottan är framställd, synes putsen bilda ett lager ovanför den övriga putsen, denna och dess målningar äro alltså tidigare. F. ö. framställes Kristi vandring till Golgata: En soldat leder Frälsaren, vars händer äro frambundna, och Simon bär korset. S. Görans drakstrid är skildrad så, att helgonet, avsuttet från hästen, sticker spjutet i den ringlande draken; hästen, tecknad i liten skala, står bakom honom. Utom dessa tämligen väl bevarade scener ses å triumfbågsmuren fragment av medaljonger med helgonhuvud

¹ Jfr ROOSVAL, recension av Kjellin, Die Kirche zu Karris, där liknande skulpturer finnas, Fornvännen 1930 s. 181—184.

² Jfr ROOSVAL, Revision IV i Fornvännen 1934, ang. valven i Visby domkyrkas södra kapell från 1350-t., med skikten parallella med hjässlinjerna.

Fig. 291. Steatitrelief, funnen i Källunge socken, nu i St. H. M. 1000-t:s slut, eller 1100-t:s början. Foto i A. T. A. Kreuzigungsrelief aus Speckstein, im Kirchspiel Källunge gefunden. Byzantinische Arbeit, Ende des 11. oder Anfang des 12. Jhds.

Fig. 292. Exteriör av »gammalkyrkan» från sydväst. Foto J. Roosval 1913. Aussenansicht des ältesten Teiles der Kirche vom SW. Vielleicht 1072, der obere Teil des Turmes und das Südportal gotisch.

Fig. 293. Exteriör från norr. Gesamtansicht von N.

Fig. 294. Situationsplan. Skala
1:3 000.
Lageplan

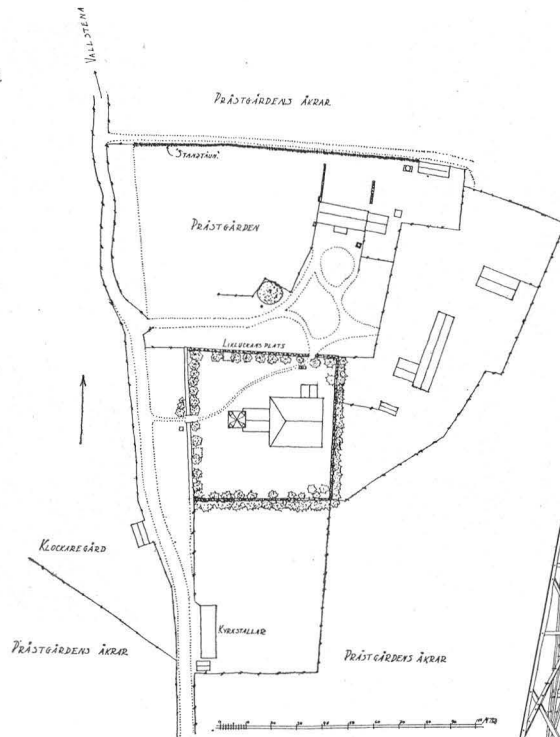

Fig. 295. Längdsektion
mot söder. Skala 1:300.
Längssnitt gegen S.

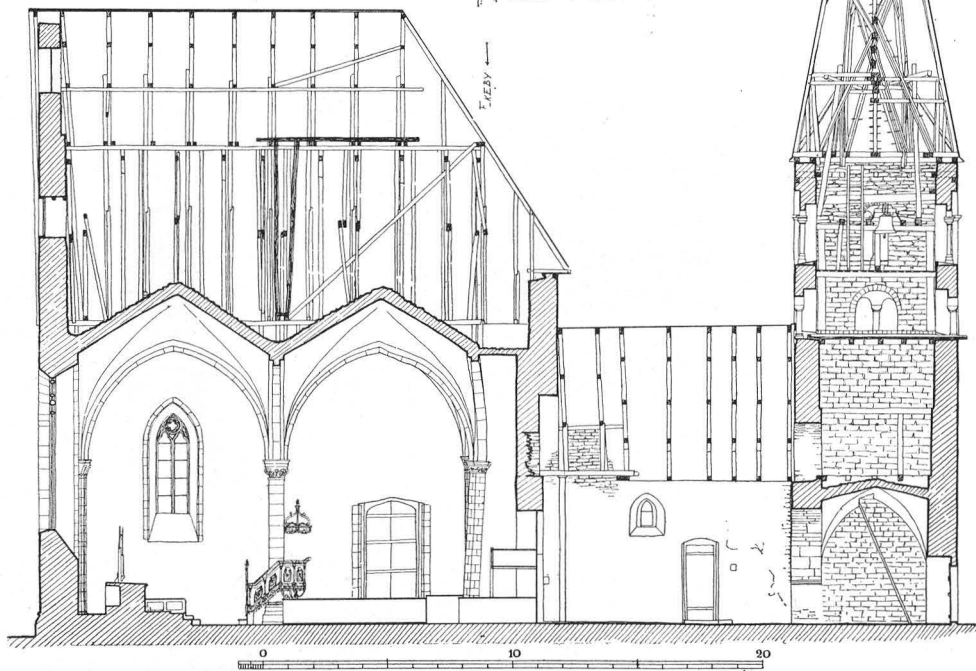

Fig. 296. Plan. Skala 1:300.
Grundriss.

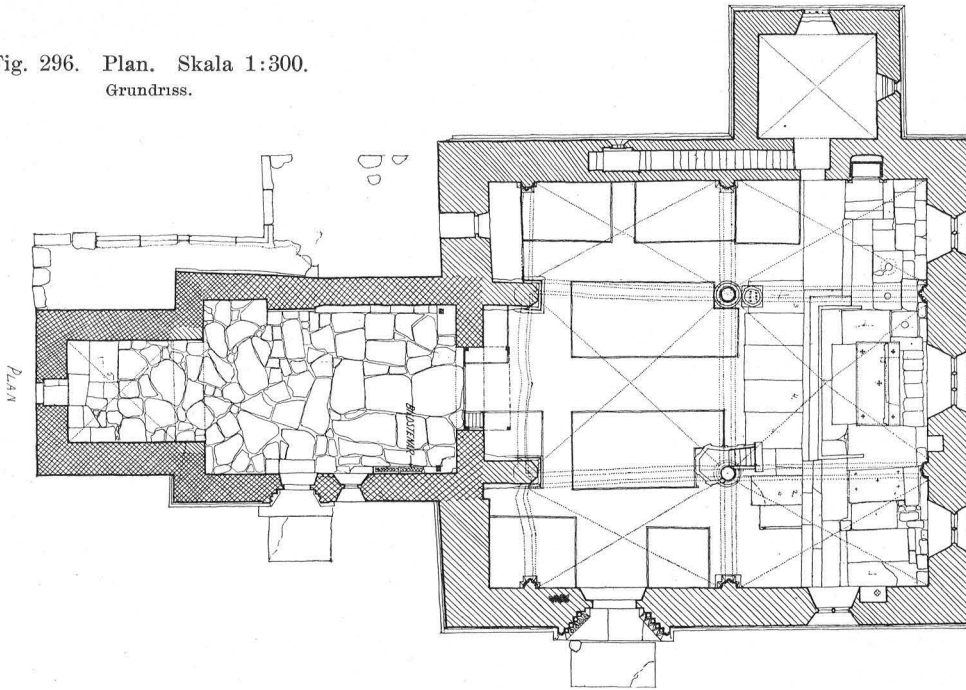
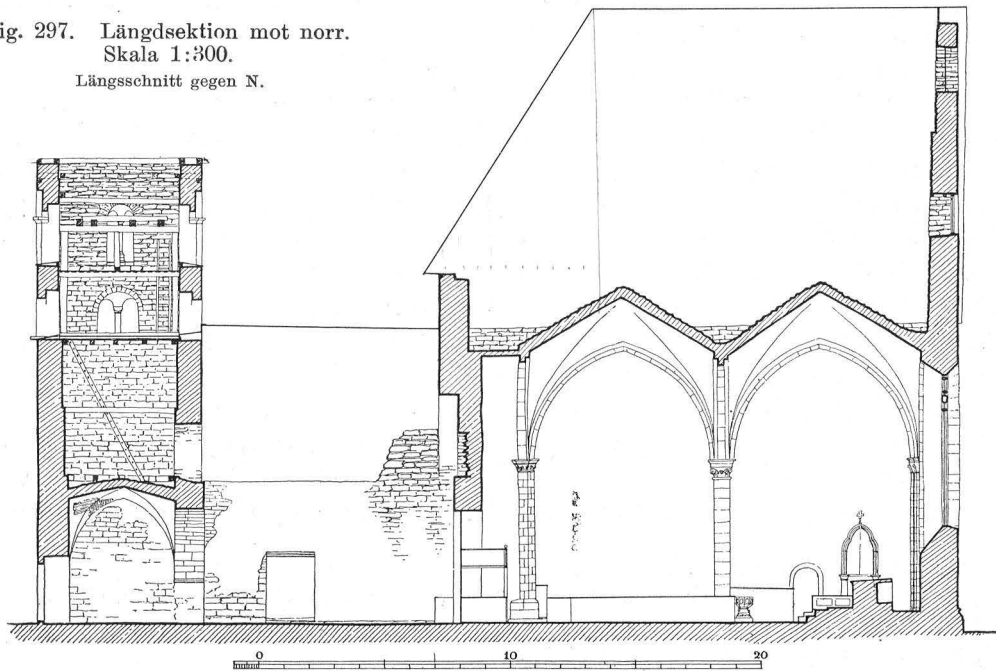

Fig. 297. Längdsektion mot norr.
Skala 1:300.
Längssnitt gegen N.

m. m. Målningen fortsätter in i triumfbågens inre och ö. ytor, där stående helgon i bågställningar skildras, nu i fragmentariskt tillstånd. På v. muren i gammalkyrkans långhus en enda detalj av Yttersta Domen bevarad; man ser runda föremål, liksom inneslutna i en rödbrun rektangel; det är de osaligas döds skallor, som glödgas i helvetets eld. Alla målningar röja en klart byzantinsk typ, nära släkt med freskernas i Återlösarens Kyrka i Neredizt vid Moskwa, fulländade 1199.¹ Vi känna från skulpturens historia på Gotland, att en byzantiniserande stil förekommit fr. omkr. 1130 och i vissa variationer fram t. o. m. början av 1200-talet.² Därav förmoda vi, att Källunge målats vid 1100-talets senare hälft eller omkr. 1200. Tidsskillnaden mellan De vise männens ritt och övriga fält är förmodligen obetydlig.

Över gammalkyrkan är f. n. öppen takstol (säkert icke urspr.) och inga spår finnas efter valv. Ovanför den gamla triumfbågen är ett igenmurat urspr. inkryp till gammalkyrkans korloft. Motsvarande inkryp i v. till tornet är rundbågigt, dock utan hugget material. Bruket är brett utstrucket, och i detsamma äro runor ristade. — Yttertaget är numera belagt med tunna furuspån, men var förr bräddtäckt, såsom ännu är fallet med den gotiska hallens. 1723 (RÅK.) omtalas nämligen att några bräder lades på »kapelltaket», en i äldre handlingar bruklig benämning på gammalkyrkan. Den ursprungliga vinkeln för takfallen framgår klart av i tornets östmur utsparade rännor. Det nuvarande taket ansluter sig icke fullt till dessa.

TORNET

Tornet har nu ljudgluggar i två våningar, men det äldre murverket når blott strax över nedre våningens gluggar. Gammalkyrkans torn har alltså urspr. endast haft en våning ljudgluggar. — Det är antagligt, att tornets påbyggda (tredje) våning med dess spetsbågiga ljudgluggar hör till samma 1300-tals-byggnadsperiod som tornbågar och valv. Den höga spiran är täckt med bräder och synes ha varit så åtminstone sedan 1696 (RÅK.). En väderflöjel uppsattes 1696 (RÅK.). Då flöjeln vid en rep. 1930 nedtogs (fig. 315, 318) visade den sig vara ett synnerligen märkligt konstverk, en för ett hövdingefartyg avsedd vimpel eller befälstecken från 1000-talets början. Man kan förmoda, att denna förvarats i kyrkan och vid krigsuppbåd därifrån uthämtats. Då senare andra förhållanden inträdde på ön, miste vimpeln sin urspr. betydelse och omsider uppsattes den som väderflöjel.³ Flöjeln är ett av det skandinaviska 1000-talets finaste arbeten, lika värdefull för sina konstnärliga egenskaper som för sin kulturhistoriska betydelse i allmänhet.

GAMMAL-
KYRKANS
DATERING

Gammalkyrkans tillkomsttid kan i viss mån bestämmas genom målningarna. Dessa betäckta triumfbågens prydligt finhuggna kilstenar, vilkas yttre linje bilda en regelbunden kant mot det övriga murverket. Puts och målning måste alltså vara sekundära och byggnaden då äldre än omkr. 1200. Hur mycket äldre? Ingenting i

¹ ROOSVAL, Kirchen, s. 100.

² Jfr ROOSVAL, Steinmeister, ang. mästarna Byzantios, Semibyzantios, Majestatis, Calcarius.

³ J. ROOSVAL, Acta ang. Källunge-flöjeln, Fornvännen 1930, s. 367. — A. BUGGE, The golden vanes of Vikingships, Acta archæologica 1931.

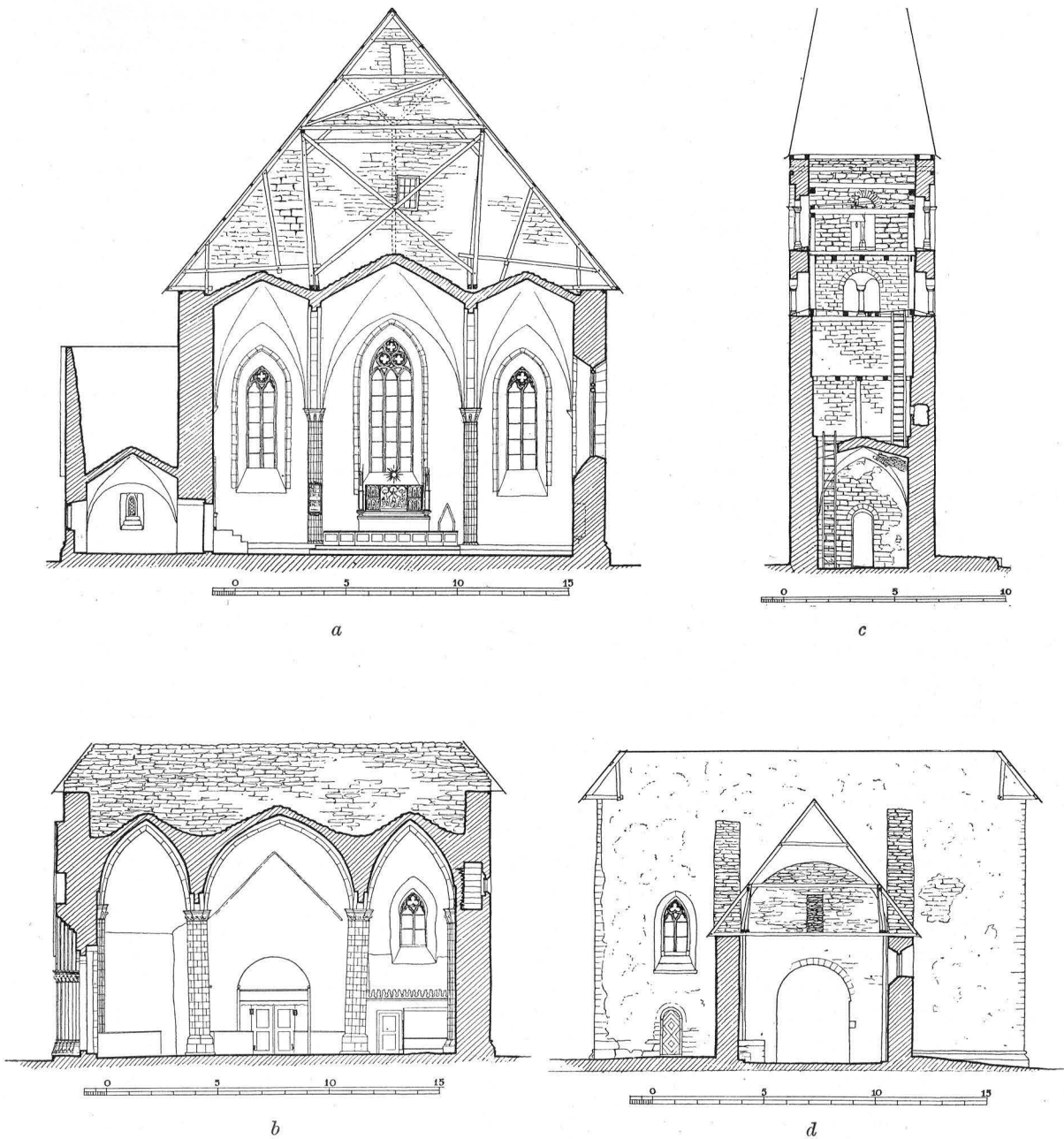

Fig. 298. Tvärsektion: *a.* av »nykyrkan» mot öster och *b.* mot väster; *c.* av tornet mot väster; *d.* av »gammalkyrkan» mot öster. Skala 1:300.

Querschnitt: *a.* der gotischen Halle gegen O. und *b.* gegen W.; *c.* des Turmes gegen W.; *d.* des alten Langhauses gegen O.

de bevarade murdelarna tyder på 1100-talets kända arkitekturperiod, den med funtskulptören Byzantios sammanhängande (studerad i Bro, Endre, Gotland Bd I, s. 249, 405, Hejnum, ovan s. 168, 172). Gammalkyrkan synes alltså tillhöra 1100-talets början eller 1000-talet, och det är icke omöjligt, att STRELOWS uppgift »1072» stämmer. Hon liknar mycket de gamla v. delarna av Garde kyrka, som STRELOW tillägger årtalet 1086. Dessa båda äro veterligen de enda gotländska, som kunna göra anspråk på att ha bibehållit sin 1000-talsarkitektur.

DEN GOTISKA
HALLEN

Den gotiska, treskeppiga hallen stödes å sin provisoriskt murade v. vägg av 2 klumpiga strävpelare, som vila på gammalkyrkans sidomurar. Fönsteröppningarna äro alla urspr. Figurmålade rutor av 1576, som legat på vinden, ha nyligen kommit till användning i sakristifönstren.¹ Huvudportalen utmärkes av en i kalksten huggen tronande madonna i vimpergens nisch (fig. 303, 305), som liknar de av ek skulpterade madonnorna från Hangvar och Sproge kyrkor, så mycket att man förmodar samma konstnär, »Hamramästaren.»² I tympanon figurreliefer: Kristus och två kvinnliga helgon (fig. 304). Golvet omlagt 1856 (RÄK.) är av bräder, utom i ö., där gravstenar inlagts mellan kalkstenshällar. Sakristians brädgolv förnyades 1797 ovanpå det gamla, förfallna (RÄK.). En väggnisch med i sten huggen omramning och urspr. ekdörrar, är utsparat i n. korväggen (fig. 316). Korpelarnas växlande former — åttkant, runda och (för pilastrarna) knippen (fig. 307 *a, b*) — erinra med märklig noggrannhet om Linköpings domkyrka i dess tillstånd kort före 1260, då den nyss färdigbyggda delen, vari gotlänningar medverkat, innehöll 2 runda pelare, 2 åttkantiga och 2 knippepelare. Det är en ofrånkomlig slutsats, att en gotlänning, förut anställd i Linköpings domkyrka, vid återkomsten till fäderneön omsatt sina erfarenheter i den storslagna planen för Källunge.³ Alla valv äro tälttyp utom de tre korta, spetsbågiga tunnvalv, som ansluta till den v. muren. I sakristidörrens smyg mynnar en i n. tornmuren löpande vindstrappa. Halvvägs uppe i denna synas spår efter en större, nu igenmurad öppning till kyrkan, märkbar även inifrån denna. I trappans yttermur motsvaras den av ett litet fyrpassfönster, som ger gången ljus. Väggens kring detta är putsad, väl med tanke på att den kunde ses nedifrån kyrkan. Här har trol. funnits en läktare. Den gotiska hallens v. parti är ett provisorium. Huru byggets fortsättning åt v. var tänkt, visas av kring gammalkyrkan dels löst, dels i marken liggande material. Två huggna baser till väggpilastrar jämte motsvarande block av pilasterskaften (fullständigt överensstämmande med dem i gotiska hallen) visa, att ännu en través längd varit tillämnad. Baser finnas vidare till en portal jämte hörnknippen av portalpilastrar, lika den stora sydportalens. Slutligen sträcka sig på några meters avstånd från gammalkyrkans n. mur med denna parallella grundmurar, vilkas inre rand löpa

¹ Ang. dessa se BENGT SÖDERBERG, Glasmålning från nyare tid på Gotland, i Rig 1931, s. 155 ff.

² Jfr ROOSVAL, Medeltida skulptur, pl. XLV.

³ Jfr ROMDAHL, Linköpings Domkyrka, Göteborg 1932, och ROOSVAL, Gotlänningarna i Linköpings Domkyrka, Gotlands Allehanda 1933.

i linje med n. murens innerkant i den gotiska hallen. Några skråkantade, färdig-huggna sockelstenar utvisa den v. gränslinjen för nämnda grundmur samt n. delen av ett tilltänkt, stort v.torn (fig. 296). BRUNIUS antog att dessa grundmurar härrörde från en tillbyggnad till gammalkyrkan, riven vid uppförandet av den gotiska. Vår uppfattning är en annan. Den stödes av att de nämnda sockelstenarna ha samma mått som den gotiska hallens. — Ett annat vittnesbörd om det planerade gotiska västpartiet är pilastern i gammalkyrkans n. innermur (fig. 296, 297), som måste tänkts som n. vederlag för tornbåge. I kyrkogårdens terrassering åt väster ligga några huggna stenar, vilka tydligen äro avsedda för en båge, möjl. denna tornbåge. Plats för en portal, vars delar vi nyss nämnt, är även antydd å gotiska kyrkans n. mur, längst västerut, där sockelvulsten slutar med en tillspetsning liksom vid stora s. portalen. Om muren hade fullföljts åt v. skulle en här anbragt portal kommit att ligga mitt för tredje travén.

Bygget bör ha fortskridit sålunda: Efter rivning av gammalkyrkans kor ha två tredjedelar av den gotiska hallen uppbyggt och avstängts genom en provisorisk mur mot v. Därvid kvarstodo gammalkyrkans långhus och torn. Sedan gudstjänsten flyttats in i den nya hallen, har, kanske efter en ekonomisk återhämtningspaus, diverse material för återstående del samt för tornet framförts. Rivning av gammalkyrkans långhus har påbörjats och sålunda bl. a. plats beretts för uppmurning av det n. vederlaget till det planerade nya tornets tornbåge. Bygget blev på denna punkt av någon anledning nödtvunget stoppat. Måhända beror det plötsliga avbrottet på inbördeskriget 1288. Mot 1300-talets mitt företog man sig att restaurera och modernisera gammalkyrkan och sammanknyta den med hallen. Man avstod alltså från att fullfölja de högt flygande projekten från förkrigstiden.

Kyrkans äldsta, bevarade altare är det sidoaltare, som står i gammalkyrkans n.ö. hörn, numera saknande skiva. På högaltaret står ett altarskåp (fig. 309—311) av lübecksk eller närstående skola från omkr. 1510—20,¹ fordom i Mariakyrkan i Visby. Därifrån sålt till Källunge 1684; senare ofta reparerat, särdeles år 1804 (RÅK.), då den krönande, förgyllda solskivan tillkom. I corpus Marie kröning, i dörrarnas inre fält tolv apostlar, å deras yttre ytor samt å yttre flyglars innersidor målningar av Kristi barndomshistoria. Målningarna å yttre ytorna av de yttre flyglarna äro förärvade. Flankerande altarskåpet stå två höga, fialliknande trätor, skurna som gotisk arkitektur; sockelhörnen prydas av gapande drakhuvuden. Detta är rester av en äldre altarprydnad från 1300-talet. (Jfr Vallstena, fig. 285 a).

Korsfästelserelief (fig. 291), skuren i steatit (späcksten) med inskr. i grekiska bokstäver. Förvaras nu i St. H. M.² Har tidigare funnits i socknen, möjl. urspr. tillhört kyrkan. Byzantinskt arbete från 1000- eller 1100-talet.

¹ Jfr Prenzlau-altarskåpet, avb. i A. GOLDSCHMIDT, Lübecker Malerei und Plastik, Lübeck 1889, Taf. 31.

² Jfr B. SALIN, Några kors och krucifix i Statens hist. mus. Sv. F. T. VIII, s. 280.

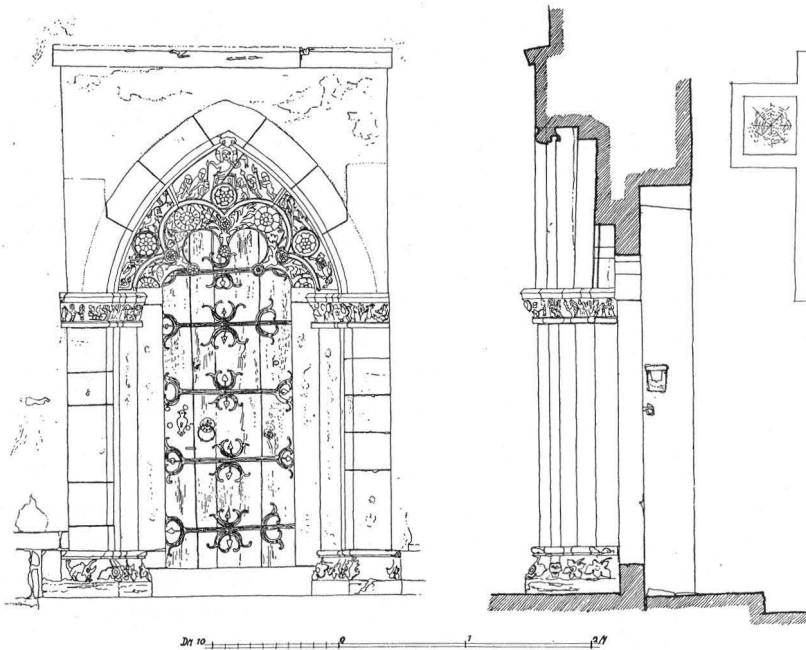

Fig. 299.

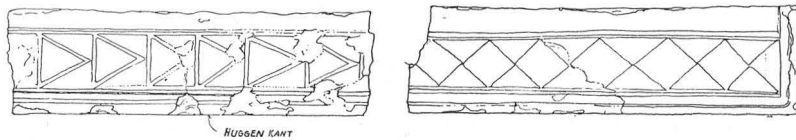

Fig. 300.

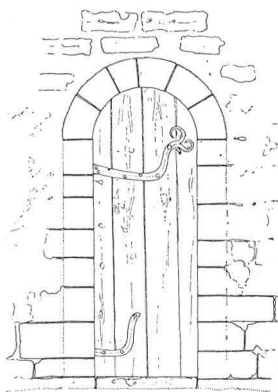

Fig. 302.

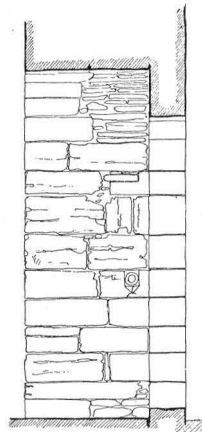
Fig. 299. Gamla lång-
husets portal.
Skala 1:60.Südportal des alten Lang-
hauses. Um die Mitte des
14. Jhds.Fig. 300. Huggna kant-
stenar i västportalen.
Gehauene Steine im West-
portal.Fig. 301. Valvschema,
Skala 1:600.
Gewölbeschema.Fig. 302. Västpotalen.
Skala 1:60.
Das West-(Turm-)Portal.

Fig. 303. Gotiska korets sydportal.
Skala 1:60.

Südportal der gotischen Halle. Vom sog.
Meister »Neo-Iconicus«, 1270:er Jahre.

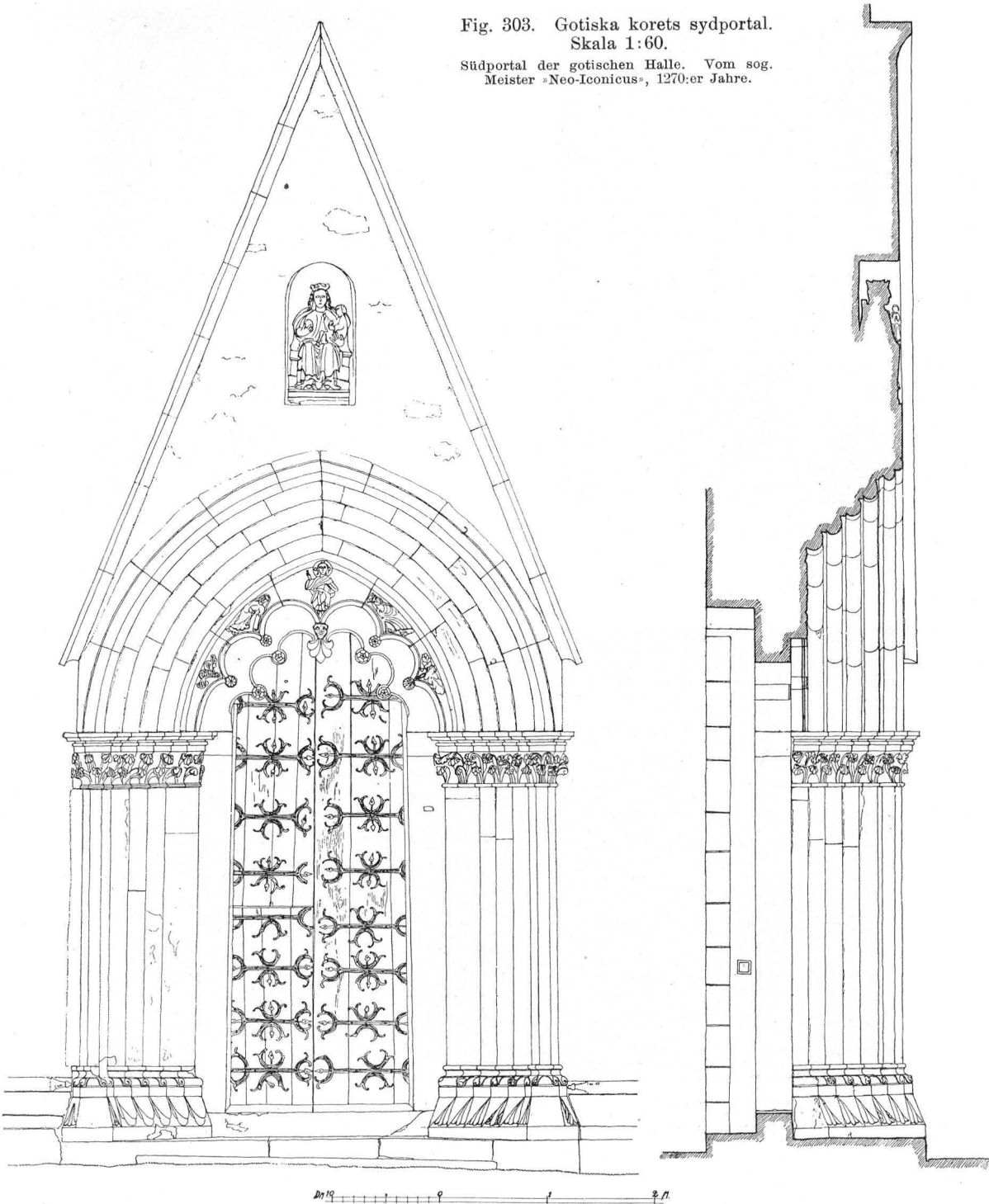

Fig. 304. Kvinnligt helgon. Tympanonrelief i gotiska hallens sydportal.
Weibliche Heilige. Relief im Tympanon des Südportals der gotischen Halle.

Fig. 305. Madonnan med barnet i stora sydportalens vimperg.
Maria mit dem Kinde im Vimperg des Südportals der gotischen Halle.

Fig. 306. Kapitälreliefer, förmodl. månadsbilder, å gammalkyrkans sydportal.
Kapitellreliefs — wahrsch. Monatsbilder — des Südportals des alten Langhauses.

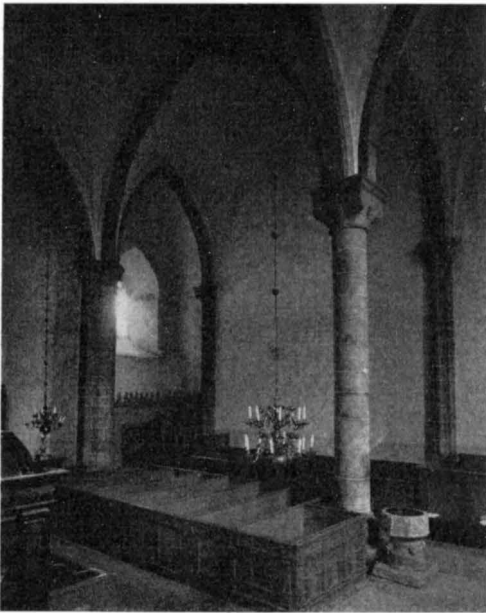
*a**b**c**d*

Fig. 307. Interiör: *a.* av gotiska hallen mot n.v.; *b.* mot v.; *c.* av gammalkyrkan mot v.; *d.* mot ö.
 Innenansicht: *a.* der gotischen Halle gegen NW., *b.* gegen W., *c.* des alten Langhauses gegen W., *d.* gegen O.

Predikstolen (se fig. 307 *b*) av snidat och inlagt trä; på ljudtaket Karl XII:s namnchiffer; tillverkad i två etapper enl. inskr., dels 1707, dels 1726; Christian Fedder angives som snickare, Johannes Hernell som målare (se även REP.). Bänkarna äro slutna, till större delen från 1684, kompletterade samt delvis ändrade 1741 (REP.) och urspr. polykroma, men ommålade i slutet av 1900-talet i nuvarande gråbruna färg. — Dopfunten i sandsten, av den anonyme mästaren Byzantios c. 1130—70, står numera vid n.ö. pelaren i gotiska hallen, framflyttad dit 1795 från sin gamla plats vid ingången från gammalkyrkan (PROT.). På övre delen av skaftet är ett brett hål, trol. avsett för en spillvattensledare, d. v. s. att här (i katolsk tid) en ränna anbragts, över vilken man höll barnet vid dopet, så att icke det vatten, som genom beröring med barnet blivit orent, skulle drypa ned i funten. Densamma vatten var nämligen högtidligt invigt, blev sällan förnyat och måste därför väl aktas.¹ Genom rännan fördes vattnet in i funtens uttömningskanal och vidare ned i jorden. Hålet och rännan ha säkert icke anbragts förrän omkr. mitten av 1200-talet, då dopfontscuppornas uttömningshål icke mera användes och då man satte in en kopparkittel i stenfunten. I detta fall är kitteln bevarad; av koppar med handtag, nämnd redan i SPEGELS inventarium av 1680. Funtens total H. 100. Relieferna vittrade. (Se fig. 307 *a*).

En medeltida kalk med majuskelinskr. har funnits, men såldes, sedan den 1798 förklarats obruklig (PROT.). Enl. LINDSTRÖM ägde den följande inskr.: »Johannes Curingius et Botta uxor eius dederunt hunc calicem ecclesie Kellungi (= Johannes Curing och hans hustru Botta gävo denna kalk åt Källunge kyrka).

Konstvävnad (fig. 312), nu i St. H. M., flamskvävnad, med stiliserat växtmönster i blågrönt, brunrött och gult på brun botten; utefter tre sidor kanttråd. Vid ena kortsidan tillfogat ett stycke gobelin med annat mönster med övervägande blått. Fodrat med rödbrunt ylle. B. av 1600-t. L. 157. B. 58.

Rökelsekar av brons, foten av malm, tre järnkedjor. 1400-talet.

GRAVSTENAR Bland gravstenar märkas: vid korets s. vägg trapezoidal sten med inristat kors utan text. Vänstra övre hörnet borta. 190 × 80, resp. 90. — Gravhäll med ringkors på en sockel av tre trappsteg nedanför altaret. Saknar text. 228 × 128. — Gangwids n. om predikstolstrappan (fig. 313) med majuskelinskr. och den avlidnes bild: + ANNO : D' O : M : CCCC / XV : IVI : ID⁹ : MAII : OBIT : GANGWID⁹ : FILL⁹ : ÖMVDI / : SEGBY : ET : HIC : AMBO : HVATI / : IN : X : QUOR : AIE : SINT : UITA : ETERNA. = (enl. LINDSTRÖM): »År 1316 den 10 Maj dog Gangwid, son till Ömund Segby, och här äro båda jordade i Kristus vilkas själar må vara i det eviga lifvet.» 217 × 140. — Halvidus' (fig. 316) med ornerat kors och majuskelinskr. rimmad hexameter: + HALWIDUS : TUMVLO : SE/GBY : ES REQVICIT : IN : ISTO : QUI : IUDEX : IPLO : FVIT / : AT : (UIUIT : MODO : XP) O / : OBIT : ANNO DNI : M : CCC : XXX : XII : KAL : FEBR⁹ / : C⁹ : AIA : REQ¹ESCAT : I : PACE. »Es» i Requiescit.

¹ Jfr ROOSVAL, Steinmeister, s. 51.

*a**b**c**d*

Fig. 308. Detaljer av freskerna i Gammalkyrkan: *a*. Kristus bär sitt kors; *b*. riddare; *c*. Helga tre konungar; *d*. draken i S. Görans drakstrid.

Von den Fresken des alten Langhauses: *a*. Die Kreuztragung; *b*. heiliger Ritter; *c*. die heiligen drei Könige; *d*. der Drache vom Drachenkampf des heiligen Georg. Russisch-byzantinisch um 1200.

*a**b*

Fig. 309. Altarskåpet: *a*. Barnets tillbedjan, *b*. frambärandet i templet; målningar på inre flyglarnas yttersidor.

a. Anbetung des Kindes; *b*. Darbietung. Flügelmalereien des Altarwerkes. Norddeutsche Schule 1510—20.

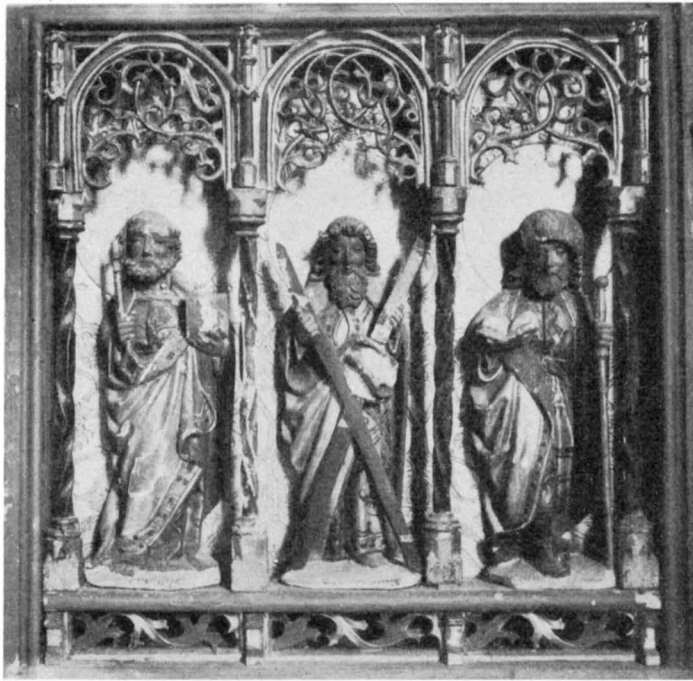

Fig. 310. Altarskåpet: Petrus, Andreas och Jakob d. y.; skulpturer i h. flygeln.

Petrus, Andreas und Jacobus minor, Statuetten im r. Flügel des Altarwerkes.

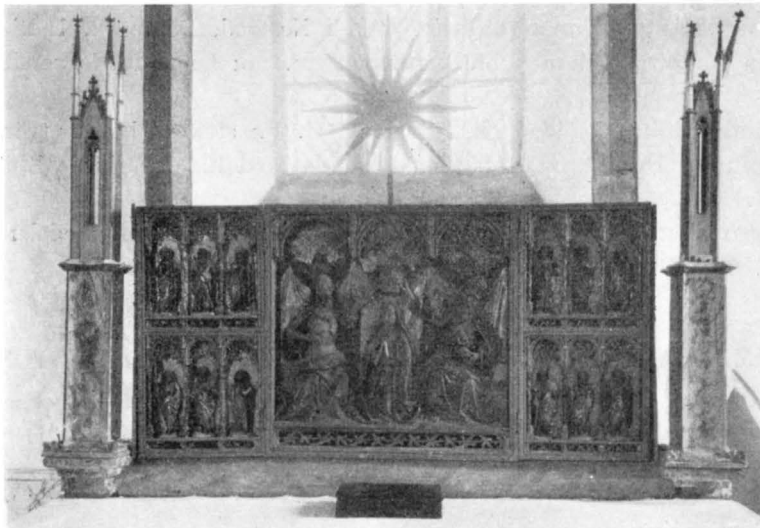

Fig. 311. Altarskåpet öppet.

Der geöffnete Altar. Die Seitentürmchen gehören zu einem verschwundenen Retabel des 14. Jhds.

står med mindre bokstäver utanför textbården. Texten inom () döljes av dopfuntens fot och är läst efter LINDSTRÖM. Översättning: »Halwid Segby vilar i denna grav han som var folkets domare men lever nu hos Kristus, han dog Herrens år 1330 den 21 Januari. Må hans själ vila i frid». 211×125.

Botthiauds med majuskelinskrift: ANNO : DOMINI : M̄ : CCCC : L̄ : II : / XI. KL' : OCTOBRIS : OBIT : BOTTHIAUDIS : KURIN / GIS : CUIVS : ANIMA : REQUIES / CAT : IN : PERPETUA : PACE : AMEN : ORETIS : DM̄ : PME. (= Herrens år 1352 den 21 September dog Botthiaud Kurings vars själ må vila i ständig frid. Amen. Bedjen Gud för mig.) 230×138.

Kyrkoherden Johannes' med den dödes bild med majuskelinskr.: ANNO : DOMINI : M̄ : CCCC : L̄ : II : / III : NONAS : DECEMBRIS : OBIT : DNS̄ : IOHANNES : CU / RATUS : ISTIUS : ECCLESI / E : CUIUS : ANIMA : REQUIESCAT : IN : PERPETUA : PACE. (= Herrens år 1352 den 3 December dog Herr Johannes, denna kyrkas kyrkoherde, vilkens själ må vila i ständig frid.) Ligger s. om altaret. 224×136. Fig. 314.

Katharina Strelow's 1579; urspr. en inskriftslös häll med ristat kors på trappformad sockel, lik det på Halwidus Segby häll av 1330; med motsatt orientering är Strelows vapen inristat samt följande inskr.: ANNO DOMINI 1579 DEN 23 JULY IS KATHA / RINA STRELOWEN SELI / GEN IM HEREN ENTS LAPEN DER GOTH / GNEDICH SI AMEN. (= Herrens år 1579 den 23 Juli insomnade saligen i Herren Katharina Strelow, vilken Gud vare nådig. Amen.) 195×114. Fig. 317.

Hinricus Schacht's. På kartusch med broskornament står latinsk inskr., som betyder: Denna Kyrkas och Tredings stora ljus, Herr Hinricus Schacht, född 1602, dog den 23 Juni 1632, vars stoft här inväntar de trognas uppståndelse. 232×122.

Kyrkoherden Laurentius Nicolai's, född i Nestved, Danmark, 1613, död 1640. Kring kanten går ett band med broskornament m. m.; lång, delvis versifierad inskr. 181×100.

En medeltida bänk av snidad ek, förvaras i G. F.; sits och benens tvärsålar senare lagade med furu. De främre ståndarna försedda med hål för ljus. 1200-talet. H. 136. B. 97.

Järnbeslagen medeltida kassakista av ek, fästad vid golvet medelst järnkedjor. L. 100. H. 56. B. 56.

SAMMANFATTNING AV KÄLLUNGE KYRKAS KONSTHISTORIA

I. Av en kanske 1072 byggd kyrka återstå torn och långhus, det senare dock mycket skadat. En flöjel av brons, befälstecken för ett örlogsfartyg från 1000-talet, har länge förvarats i kyrkan och satt 1696—1930 som flöjel på tornet.

II. Dopfunt av Byzantios omkr. 1130—60. Byzantinsk späckstensrelief, trol. 1100-talet, har möjl. tillhört kyrkan.

III. Freskomålningar i rysk-byzantinsk stil bibehållna å långhusets ö. mur. Trol. omkr. 1200, kanske tidigare.

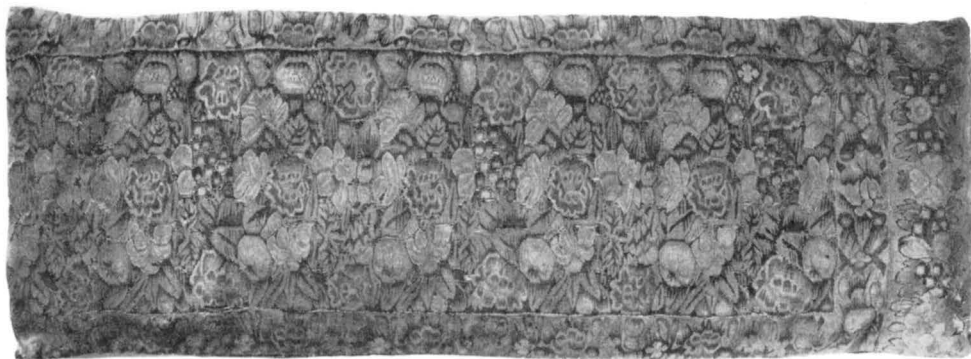

Fig. 312. Antependium av s. k. flamskvävnad. Omkr. 1600. Nu i St. H. M. Foto i A. T. A.
Antependium. Um 1600.

IV. Efter gamla korets rivning börjar en nyanläggning i ovanligt stor skala, vars första byggnadsetapp — nående fram till gamla triumfbågsmuren — torde ligga på 1270-talet. Mästare var Neo-Iconicus, som inspirerats till den treskeppiga hallens växlande stödform genom föregående verksamhet vid Linköpings domkyrka.

V. Efter en paus återupptogs arbetet, men endast grundläggning och diverse huggna detaljer medhunnos. Arbetet avbröts plötsligt, trol. av det stora inbördeskriget 1288.

VI. Vid m. av 1300-talet beslöts att låta byggnaden bestå av de omaka delarna: en 1000-talsbyggnad som förhus till en gotisk hall. Det urgamla förhuset repareras och får ny figurprydd sydportal samt gotiskt sydfönster. Tornet höjes. Gravhäll över kyrkoherden Johannes 1352.

VII. År 1684 inköptes från Mariakyrkan i Visby ett altarskåp från 1500-talets början; bänkvarter 1684, kompletterade 1741; brädvägg i triumfbågen 1686; predikstol 1707—26.

VIII. Restaurering 1920 och 1933 (orgelläktaren i s. v.).

ZUSAMMENFASSUNG

I. Källunge ist nebst Garda¹ der einzige, noch bestehende steinerne Kirchenbau des 11. Jhds. Es gibt hier nichts, was mit den bekannten Bauschulen des 12. Jhds stimmt. So dürfte die überlieferte Datierung 1072 einen Grund haben. Der Chor ist abgerissen, aber der Triumphbogen ist im besten Zustande beibehalten. (Fig. 292—293, 298 *d*, 307 *c*, *d*, 320 *a*). Die Dachstühle sind erneuert, der Turmbogen gotisch erweitert, hierfür sind aber die entsprechenden Teile in Garda vollständig erhalten. Wir besitzen somit ein Bild der steinernen Kirchen der 2. Hälfte des 11. Jhds, mit Westturm, Schiff und wohl absidial geschlossenem Chor. — Gleichsam als eine Bestätigung der Bedeutung des Ortes im 11. Jhd wurde hier neulich ein bronzener Wimpel entdeckt, mit Tierbildern und Ornamentik in wikingischer Art höchster Eleganz geschmückt. Er war seit 1696 als Wetterfahne des Turmes verwendet (Fig. 315, 318).

II. Taufstein von Byzantios um 1130—60. Ein Specksteinsrelief byzantinischer Art (Fig. 291) im Kirchspiel gefunden, wohl 12. Jhd., mag zur Ausstattung der Kirche gehört haben.

III. Frescomalereien byzantinisch-russischer Stiles (Fig. 308 *a—d*) bedeckten ohne Zweifel das ganze Innere. Mit dem Umbau der Längsmauern des Schiffes im 13. Jhd sind sie z. T. verdorben

¹ Vgl. ROOSVAL, Kirchen, s. 98 u. f.

Fig. 313. Gravsten över Gangvid från Segby,
d. 1316.
Grabstein des Gangvid, gest. 1316.

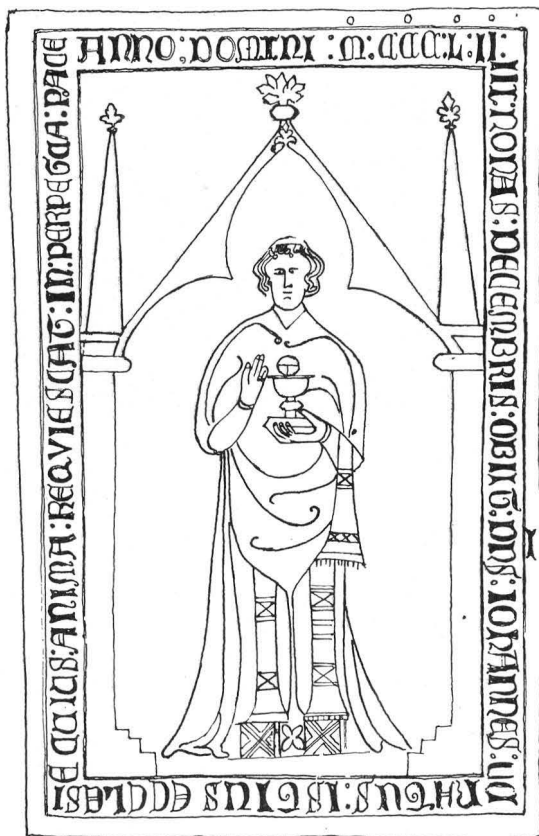

Fig. 314. Gravsten över kyrkoherden Johannes,
d. 1352.
Grabstein des Tfarrers Johannes, gest. 1352.

Fig. 315. Flöjel av brons, urspr. vimpel på ett hövdingefartyg. Början av 1000-t. Teckn. av Faith-Ell.
Wetterfahne, urspr. Wimpel eines Kriegsschiffes. Anfang d. 11. Jhds.

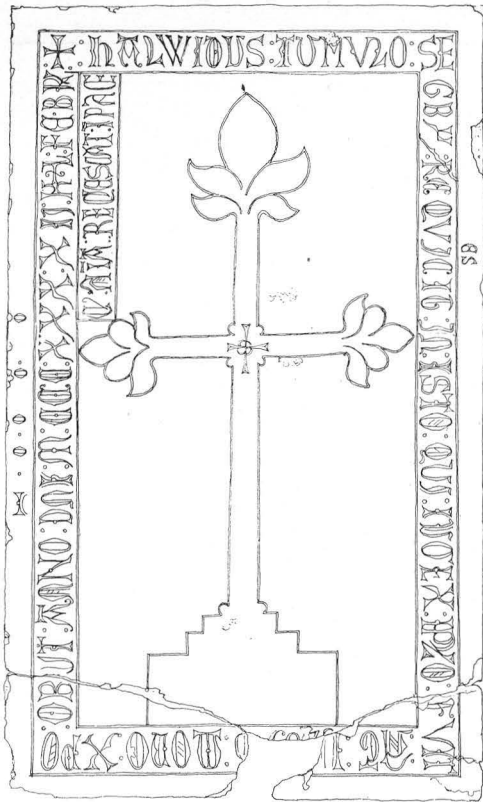

Fig. 316. Gravsten över Halvidus Segby,
d. 1330.
Grabstein des Richters Halvidus, 1330 gest.

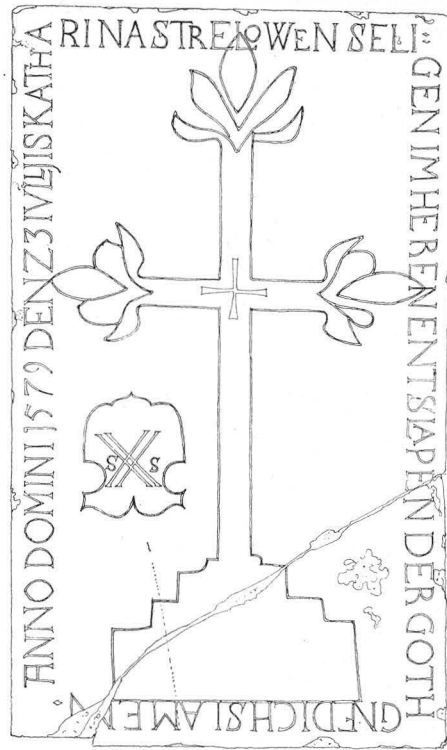

Fig. 317. Gravsten omkr. 1330. Senare
använd för Katharina Strelow, d. 1579.
Grabstein um 1330. Später 1579 wieder benutzt.

Fig. 318. Flöjeln fig. 315 sedd från motsatta sidan.
Die gegengesetzte Seite des Wimpels Fig. 315.

worden, doch deutet ein bezeichnendes, einsam beibehaltenes Detail an der Westwand des Schiffes auf die Vollständigkeit des hier dargebotenen ikonographischen Kreises. Es sind die weissen Kugeln in roter rektangulärer Fläche: Die Schädel der Verdammten im ewigen Feuer.

IV. Der gotländische Architekt »Neo-Iconicus« war in Linköping tätig. Inspiriert durch die Folge der Rund-, Achteck- und Bündelpfeiler des gotischen Domes daselbst, fängt er, wohl in den Jahren um 1270 ein ähnliches Werk in Källunge an. Der Bau begann von Osten und wurde in der ersten Etappe bis zum alten Triumphbogen geführt (Fig. 292—293, 298 *a, b*, 307 *a, b*, 320 *b*).

V. In einer zweiten Bauetappe wurden ausserhalb des alten Schiffes und Turmes neue Grund- und Sockelsteine gelegt und fertiggehauene Werkstücke für Portal und Mauerpfeiler vorgebracht (Vgl. Fig. 296). Das grosse Unternehmen scheint wie durch einen Blitz zum Stillstand gebracht worden. Noch heute liegen die angefangenen Stücke auf dem Friedhof, als ob die Werkleute sich eben entfernt hätten. Wahrscheinlich sind sie auch tatsächlich weggerannt bei dem Ausbruch des Bürgerkrieges 1288.

VI. Um die Mitte des 14. Jhds ist man zu einer notdürftigen Zusammenfügung der uralten Teile und der gotischen Halle geschritten. Jeder Gedanke an eine Wiederaufnahme des grossen Projekts von c. 1270 wurde aufgegeben. Das jetzt angefertigte, neue Südportal des alten Schiffes ist bemerkenswert durch karikaturenhaft lebendige Kapitälreliefs, vielleicht Monatsbilder (Fig 299, 306).

VII. Ein Schnitzaltar lübeckischer Art von c. 1510—1520 (Fig. 309—311) wurde 1684 aus S. Marien in Visby eingekauft; Kanzel 1707—26.

VIII. Restauration 1920 und 1933 (Orgelempore in S.W.).

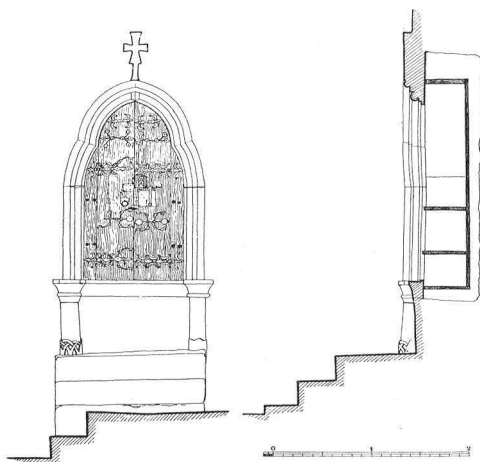

Fig. 319. Väggsåp i koret. Skala 1:75.
Sakramentshåuschen im N. Chorwand.

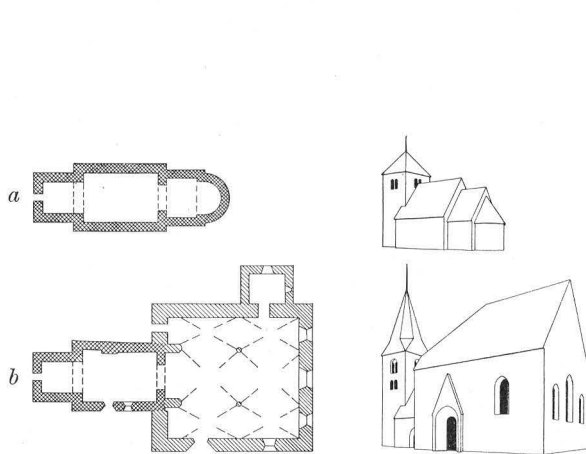

Fig. 320. Kyrkobyggnadens utveckling. Skala 1:1 000.
Entwicklung des Kirchengebåudes.

ORTSREGISTER.

Akebäck, biskopsvisitation	3	Bäls k:a	159 f., 172, 178—190, 203
Akergarn, kapell	65, 128 ff., 172	» » kolonnbasen	194
Atlingbo k:a, portal	182	» » kor	134
Auråkra, Bäls s:n	160	» myr	159
Austers, Hangvars s:n	63	» s:n	159 f.
Austers, Tingstäde s:n	63	» ting	63 ff., 159 ff.
Autsarve, Lilla, Fole s:n	159 f.	» Lilla, Bäls s:n	160
Autsarve, Stora, Fole s:n	159 f.	Bölungså	159
Bara s:n	159 f.	Dalhems k:a, visitationsavg.	64
Björke k:a, dopfunt	77	Ekeby k:a, portal	182
Boge fjärding	160	Ekebys, Stenkyrka s:n	63
Boge k:a	131—143, 160 f.	Elinghems k:a,	42, 63 ff., 86—88
» » ljusstakar	122	» » biskopsvisitation	64
» » valv	118, 144	» » portal	70, 80, 132, 150, 194
» s:n	63—65, 159 f.	» » retabel	58, 76
Bogeviken	63, 159	» myr	64
Boters gård, Hejnums s:n	160	» s:n	63 ff., 75
Bredsand, Gotska Sandön	13	Endre k:a	214
Bro k:a	119, 214	Fårdhem k:a, kor	104
» » kolonnkapital	194	File hajdar	63, 159
» » långhusportal	20	Fleringe k:a	51—60
» » ornamentik	194	» » altartavla	80
» » sockel	194	» » biskopsvisitation	4
» » torn	168, 176	» » kolonn	89
» » valv	144	» » retabel	88
» ting	159 f.	» s:n	3
Broungs, Stenkyrka s:n	63	Fole s:n	159 f.
Bryer, Tingstäde s:n	63	» k:a, långhus	54
Bunge fjärding	3	» » sakristiportal	134
» kulturhistoriska museet	4, 48	Forsa ting	14, 63 ff., 160 f.
» k:a	17—39	Franska bukten	14
» » biskopsvisitation	4	Fröjel k:a, torn	23
» » fattigbössor	89, 118	Furuhjers gård	159
» » krucifixpedestal	132	Färö fjärding	3
» » torn	42, 54, 70	» k:a	5—12
» medeltida prästgård	4, 20	» » biskopsvisitation	4
» munkhuset	20	» » predikstol	76
» s:n	3 f.	» s:n	3, 13
Bäcks, Hangvars s:n	63		

Gambla Hamn, Fårö s:n	15	Hangvars k:a kolonn	67, 191
Gammelgarn k:a, altarskåp	106	» » kor	134
Gane, Bäls s:n	160	» » madonna	214
Gann k:a	63, 65, 89—92	» prästgård	86
» » baser	132	» s:n	63, 65, 76
» » biskopsvisitation	64	Hejnum fjärding	160
» » bogårdsmur	65	» k:a	70, 160, 162—177, 214
» » kolonn	51, 54	» » datering	92
» s:n	64 f.	» » portal	118
Ganthen, triumfkruifix	174	» » torn	115
Garde k:a, datering	214	» myr	159
Gartarve, Tingstäde s:n	63	» s:n	159 f.
Gennor, Vallstena s:n	159 f.	Hejnumdalen	160
Gothem k:a, kolonn	54	Helgomannens fiskeläge	4, 16
» » långhus	54	» kapell	16
» » triumfbåge	191	Hellvi fjärding	3, 63
Gothemsån	160	» k:a	70, 115—127
Gotska Sandön	3	» » biskopsvisitation	4
» » begravningsplats	x14	» » datering	92
» » lotskapell	13—15	» » kor	150
» » Ryska kyrkogården	14	» » korportal	162, 164, 176
Grinds, Vallstena s:n	159 f.	» » korvalv	40
Gräne, Stenkyrka s:n	63	» » långhusportal	144
Gullauser, Hangvars s:n	63	» » triumfbåge	164
Gute, Bäls s:n	160	» » valv	132, 144
Guteån	159 f.	» medeltida prästgård	4
Hablingbo k:a, ornamentik	100	» s:n	3, 63, 65 130
Hajnum Höllar	159	Hoffmans, Bara s:n	159 f.
Halls kapell	7, 65, 76	Hångers, Lärbro s:n	63
» » retabel	58, 88	Hägvals, Vallstena s:n	159 f.
Halls k:a	63, 66—75, 184, 203	Hägvide, Lärbro s:n	3, 63
» » altartavla	80	Höga Land	13
» » biskopsvisitation	64	Hörsne k:a, kor	92
» » fönster	180	» » madonna	152
» » kolonn	191	Ihre gård	3, 63
» » torn	28	Ihreviken	63
» socken	63	Jakobsberg, Follingbo s:n	128
Hallshuk, kapell	65	Kappelshamn kapell	65
Hammars, Lärbro s:n	3, 63	Kappelshamnsviken	3, 63
Hamnudden	13	Karls, Tingstäde s:n	63
Hamra, visitationsavg.	64	Kejlungs, Lärbro s:n	3, 63
Hau, Fleringe s:n, kapellgrund	4, 60	Kisslings, Fole s:n	159 f.
Hangvars fjärding	63	Koparve, Lärbro s:n	3, 63
» k:a	63, 70, 77—85, 184, 203	Kräklingbo k:a, kor	92
» » altartavla	70		
» » biskopsvisitation	64		
» » fönster	180		

Kulstade, Vall s:n, kämpegrav	60	Nors, Lärbro s:n	63
Kyrkebys, Stora, Hejnums s:n	172, 176	Nygårds, Vallstena s:n	159 f.
Källstade, Lärbro s:n	3, 63	Nystuge, Tingstade s:n	159
Källunge fjärding	160	Nystugu, Bäls s:n	160
» k:a	160 f, 207—228	S:t Olofsholms kapell	4, 65, 128—130
» myr.....	159 f.	Oppuse, Bäls s:n	160
» s:n	159 f.	Othems fjärding	63
Langhammars, Fårö	7	» k:a	63, 144—156
Lauterhorns hamn, Olofskapell	4	» » biskopsvisitation	64
Lauters, Fårö s:n.....	15	» » kolonnkapital	194
Liffride, Lärbro s:n	3, 63	» » muralmål.	172
Lina ting	159	» » valv	118
Linde k:a, altarskåp	7	» s:n	63, 65, 161
Linköping	3	Pavalds, Lärbro s:n	3, 63
Linköpings Domkyrka, pelare	214	Prenzlau, altarskåp.....	215
Lokrume k:a, portal ..	182	Rangvide, Lärbro s:n	3, 63
Lummelunda k:a	96	Rings gård, Hejnum s:n	176
» » biskopsvisitation	3	Ringvide, Lärbro s:n	63
» ting	64, 159, 161	Rom, Santa Croce	28
Lunds gård, Tingstade s:n	159	Roma klosterkyrka, västportal.....	151
Lübeck, Burgkirche, skulptur	152	Roma sockenkyrka	134
» S:t Annen	152	» » kor	182
Lädebo, se Lärbro		Rone k:a, korvalv	132
Längers gård, Hellyvi s:n	122	» » långhus	132
Lärbro fjärding.....	63	Rosarve, Tingstade s:n	63
» k:a.....	4, 63 f., 93—114	Rute fjärding	3, 63
» » biskopsvisitation	4, 64	Rute k:a.....	3, 40—50, 184
» » Botvids grav	126	» » biskopsvisitation	4
» » dopfunt	122	» » konsoler	23
» » kor.....	133, 182	» » kor.....	180
» » långhusportal	132, 144	» » muralmålning	172
» » muralmål.	172	» » portaler.....	54
» » torn.....	23	» » prästbänk.....	58
» s:n	3, 63 ff., 89	» » triumfkrucifix	32
Malmskogsån	159	* prästgård, brand.....	51
Martebo k:a, dopfunt	72	» trappgavelsportal	4
» myr	63	» s:n	3
Medebys, Vallstena s:n	159 f.	» ting.....	3 f., 63—65
Moos, Stenkyrka s:n	63	Rå, Vallstena s:n	159 f.
Myrvälder, Tingstade s:n	159	Simunda, Bara s:n	159 f.
Neredizt vid Moskwa, Återlösarens kyrka 212		Skottlings, Lärbro s:n	3, 63
Norra tredingen	3		
Norrlanda k:a, muralmålningar.....	44		
Norrvange, Lärbro s:n	63		

Slumre, Vallstena s:n	159 f.	Vallstena k:a kyrkogårdsportal	178
Slängs, Lärbro s:n	3, 63	» » retabel.....	215
Smiss, Stenkyrka s:n	63, 159	» » triumfbåge	89
Sojdby, Fole s:n	159 f.	» s:n	159 f.
Solberga kloster, se under Visby		Vamlingbo k:a, visitationsavg.....	64
Sondersburg, se Sönderborg		Westfalen, kyrkor, valvteknik.....	164
Sproge k:a, madonna.....	214	Vestninge, Lärbro s:n	64
Stenkyrka k:a	64, 184, 203	Wiedenbrück k:a, valv	164
» » altarrum	92	Vikers, Boge s:n	159
» » datering	44, 96, 194	Visborgs slott	5, 7, 8
» » kapital	67, 77	Visborgs slottskyrka, altartavla	44
» » kolonn.....	191	» » dopfunt	58
» » långhus	89	Visby domkyrka altartavla	44, 215
» » portaler	54, 92, 150	» » korvalv.....	144, 150
» » torn	44, 96, 133, 150	» » Swertingska kapellet 98, 312	
» » valv.....	54, 96	» » valv	208
» s:n.....	63 f., 161	» » visitationsavg.	64
Stenstu, Bäls s:n.....	160	» » västportal	104
Stånga k:a, triumfkrucifix	80, 200	» , Gotlands fornsal (G. F.)	
Suderby, Hangvars s:n	63	148, 58, 70, 72, 76,
Sudergårda, Bäls s:n	160	80, 82, 88, 134, 136, 174, 182, 198, 200, 203	
Sudervange, Lärbro s:n.....	63	Visby, S:t Görans ruin	118
Sönderborg.....	42, 122	» S:t Hans	176
		» Helgeandskyrkan	98
Takstens, Lärbro s:n	3, 63, 106	» kruttornet	93
Tallmyr	159	» Mariakyrka, se Visby domkyrka	
Tersord	13	» Solberga kloster.....	130
Tibbles, Hangvars s:n.....	63	» Stadskyrka, se Visby domkyrka	
Tingstäde k:a	54, 64, 160 f.	Vägume, Lärbro s:n	3, 63
» s:n	63, 160 f.	Vägumeviken	3, 63
Tingstädeträsk	63, 159 f.	Västers, Boge s:n	160
Tollby, Lilla, Fole s:n	160	» myr.....	159
Tollby, Stora, » »	159 f.	Västkinde k:a, gravskrift	174
Trondheim, octagonen	98	» » valv	118, 132, 144
Trondhjem, se Trondheim		Västres fjärding.....	63
Trögårds, Tingstäde s:n.....	159	Västris, Tingstäde s:n	63
Träkumla k:a, kor	92	Väte k:a, fasadreliefer	172
Träskvälder, Tingstäde s:n	159	» » portal	104
Tystebols, Stenkyrka s:n	63		
Tängelgårde, Lärbo s:n	63	S. Äulas k:a, Fårö s:n	15 f.
		Änge, Fole s:n	159 f.
Uppegårds, Lärbro s:n	63		
Uppgård, Vallstena s:n.....	159 f.	Öja k:a, kolonner	54
Uppsala domkyrka, kor	132	» » konsoler	96
		» » tornportal.....	100
Vallstena fjärding	160	» » triumfkrucifix	182, 184, 200
» k:a	160 f., 184, 161—206	Öland, klövsadelkyrkor	5

PERSONREGISTER

ALAMÄSTAREN , anonym bildsnidare..... 72, 73	EBBINK , LAURENTIUS, se Laurentius Ebbink.
ALBY , JACOB, inskr. 48	EGYPTICUS , anonym stensemästare 100, 198, 204
ANNA PAFFUELSDOTTER , gravsten 112	EIRE , HANS 64
APENGHETER , klockgjutare 154	EKMAN , O. E. 5
BARTSCH , JOHANNES, målare 182	ELASTICUS , anonym stensemästare 182, 184
BENNINCK , ALBERT, klockgjutare i Lübeck 59	ELISABETH , Peder Lytkes dotter, epitafium 72
BERENTZSON , (Johan) präst, epitafium 7	FEDDER , CHRISTIAN, snickare..... 106, 220
BERTRAM , Meister, målare och bildhug- gare 182, 184	FJELLSTRÖM , PETRUS, målare 198
BILEFELD , DAVID, prost 144, 154	FOGDÖMÄSTAREN , anonym bildsmidare, 72, 73, 82 f., 134, 140
BINGIL från Gothem, se PETRUS, kyrkoherde	FRANCISKUS 172
BIRMAN , JACOB, klockgjutare 136	FREDRIK I , namnchiffer..... 7
BORTZ , RASMUS, målare 58	GAIVATR i Norderby, gravsten 174
BOTIAUS , gravsten 106	GANE , HANS JONSSON, länsman, gravsten... 184
BOTLINGS , ATLEUS, gravsten..... 203	» JENS HANSSON, domare, gravsten ... 184
BOTTA , Johannes Curingius hustru..... 220	» PETER, länsman 183
BOTTHIAUD från Kuring, gravsten 224	GANGVID , gravsten 48, 220, *226
BOTULF , kyrkoh. i Bunge 38	GANVIDR , inskr. 85
» DUCKER, gravsten 38	GAURE , CLAUS, landsfogde 161
BOTWI , Botulf Duckers hustru, gravsten ... 38	GELLERSTEDT , A. T., konstnär..... 93
BOTVID Jacob Gutes son, gravsten 184	GRADELIUS , kyrkoherde..... 151
» kyrkoherde, grav..... *110, 112, 126	GREGORIUS DEN STORE , påve..... 28, 32
» stensemästare..... 115, 164, 168	GUDBERGIUS , PAULUS, gravsten 112
BOTVIDS , inskr. 85	GUSTAV III , namnchiffer 152
BOURGSTRÖM , firmästare, grav 13	GUTE , JACOB, gravsten 184
BUNGEMÄSTAREN , anonym bildsnidare 32, 38, 198, 204	G. W. K. , monogrammist, altarskåpsmästare 7, 11
BUTAIR , gravsten..... 85	S. GÖRAN , helgon 208
BYZANTIOS , anonym stensemästare 104, 172, 212, 214, 220	HALVAR i Aknabo, gravsten 154
BÄLMÄSTAREN , anonym bildsnidare 182, 184, 186—89, 198, 202	HALVATUS , kyrkoherde, grav ... 115, *124, 126
CALCARIUS , anonym stensemästare 212	HALVIDUS SEGBY , gravsten 220, 224, *227
CARLSSON , NILS 159	HAMRAMÄSTAREN , anonym bildsnidare, 80, 83, 214
CIÖZELE POFFUELSDATTER, gravsten 112	HANS JENSON , gravsten 112
CLASON , J. G., arkitekt 144	HAWERMAN , L., arkitekt 93
DIONYSIUS av Paris, biskop 152, 172	HEDENGRAHN , ABR., gravör 203
DIONYSIUSMÄSTAREN , anonym bildsnidare, 72, 73, 80, 134, 140, 174f	HEGWALD , stensemästare 104
DUBBE , JACOB, assessor..... 128	HEGVAR , gravsten 106
	HEGWAT , gravsten 59
	HEJNUMMÄSTAREN , anonym bildsnidare 174—176
	HELLGREN , ERNST, major, museiföreståndare 136
	HELWIGH , CHRISTIAN, domare, gravsten ... 154
	HENRIK , biskop 130

- HERNELL, JOHAN, målare..... 136, 139, 220
 HOFMAN, RASMUS, epitafium..... 72
 HÖRSNEMÅSTAREN, anonym bildsnidare 134, 140
- JAKOB** i Hende, gravsten 176
 » kyrkoherde i Tingstäde 161
 » kyrkoherde i Bunge, gravsten *29, 38
- JASPERSSON, HANS, skeppare 122
 JOHANNA NIELSDATTER, gravsten 112
 JOHANNES, kyrkoherde, gravsten 224, *226
 JOHANNES CURINGIUS 220
 JUVN, f. Hiernum, gravsten 72
 » DUCKERS, gravsten 38
- KARL XI**, namnchiffer 7
 » XII, namnchiffer 120, 215
- KATARINA av Alexandria, helgon..... 44, 47
 KLEIMAN, ARENT, klockgjutare 85
 KNUD POFFUELSON, gravsten 112
 KRABBE, CHRISTIAN, skeppare..... 42
 KRABBE, HANS, skeppare 42
 KRISTIAN IV, konung av Danmark..... 44, 58
 KRISTIANSOHN, kyrkoherde 176
- LAFRANS**, BOTVIDARSON, arkitekt, stenhästare 23, 31, 38, 54, 89, 92, 115, 118—120, 126, 132, 136, 164, 176, 194 f, 203
- LARS, biskop i Linköping..... 130
 LAURENTIUS helgon..... 172
 LAURENTIUS EBBINK, gravsten 176
 LEIKNAR, runsten 82
 LIFRIDUS, BOTULF DUCHERSSON, gravsten... 38
 LIND, ANDREAS, handelsman..... 58
 LINDGREN, G., arkitekt 93
 LINNÉ, CARL VON..... 65, 128
 LUNDSBERG, kyrkoherde..... 176
 LUTTEMAN, JOHAN H:SON, kyrkoherde 183
 LÜTH, MATHIAS 32
 LYTHE, PEDER..... 72, 75
- MAJESTATIS**, anonym stenhästare 212
 MARGARETA, Peder Lythes hustru..... 75
 MARGARETA POFFVELSDOTTER, gravsten ... 106
 MATZON, LORENTZ, rådsherre, epitafium.. 126
 MÖLLER, MAGNUS, målare..... 5, 7
- NEO-ICONICUS**, anonym, gotländsk kyrkobyggare och stenhästare 20, 38, 96, 112, 133, 217, 225
- NICOLAI, LAURENTIUS, kyrkoherde, gravsten 224
 NICOLAUS, herr, grav *111 f
 NICOLAUS, kyrkoherde, gravsten ... 144, 152 154
 NIKOLAUS i Ring, se Niculas i Rinke
 NICOLAUS fr. Taksten, gravsten 106
 NIKULAS, gravsten 106
 NIKULAS, djäkne 64
 NIKULAS i Rinke, gravsten..... 174, 176
- OLAFR** i Agnebo, gravsten 106
 OLAUS fr. Långers, gravsten 122
 S. OLOF, se Olof Haraldsson
- OLOF, kyrkoh. i Bunge 38
 OLOF BINGIL, runristare 200
 OLOF HARALDSSON, den helige, konung, 16, 32, 72, 80, 85, 96, 98, 128, 130, 138, 172, 174
 OLOF DEN HELIGE, se Olof Haraldsson
 ORMICA från Hejnum..... 172
- PETER**, herr, se PETRUS, kyrkoherde
 PETRUS, kyrkoherde, gravsten 200
 PETERSON, G., Bygghästare 115
 PETERSSON, WILH., konstnär 151
 POFFUEL POFFUELSON, gravsten 112
- RINGORM**, sten över..... 82, 85
 ROLAND, ANDERS, arkitekt..... 77, 120, 138
 ROMIN, CONRAD, gravsten 184
 RONENSIS, anonym bygghästare 133
 ROPIAß, gravsten 106
 RUDIAND, Gaviatrs i Norderby hustru, gravsten..... 174
 RUSTICUS, anonym bildsnidare 183, 189
- SCHACHT**, HENRICUS, gravsten..... 224
 SCHILDT, MATTHIAS, löjtnant, epitafium ... 126
 SCHÖNFELT, MARIA, g. m. Matthias Schildt, epitafium 126
 SEMIBYZANTIOS, anonym stenhästare 212
 SIGGERUS, kyrkoherde, gravsten 136, *142
 SIGHIÄLM, gravsten 48, *49
 SIGHRAF, stenhästare..... 70, 154 f, 182, 194
 STRELOW, KATHARINA, gravsten 224, *227

STRUE, PAULUS PETRI, kyrkoherde, gravsten	154	WESTREM, DINNIS	48
SÖDERLUND, fyrvaktare, grav	13	WESTÖÖ, JÖNS, handelsman, minnestavla...	75
		WESTÖÖ, PETER	67, 70, 72
VALDEMAR ATTERDAG, krigståg 1361	98	VILHELM AV SABINA, påvlig legat	130
		VOLBURGE; Laurentius Ebbinks moder	176
WELLER, J. N., målare	152	ÖJAMÅSTAREN, anonym bildsnidare	200, 202, 205,
WESTR, BÖBE ANDERSON, gravsten	48	ÖMUND SEGBY, Ganvids fader	220

SAKREGISTER

Abrahams offer	44	Dopskål	122
Altarbräm	72	Drakar	20, 98, *108
Altardisk	84	Draperimålning	32, 42
Altare	58, 80, 88, 104, 154, *167, 215	Dörrar	12, 40, 104, 132, 178, 207
Altarprydnad, -tavla, - uppsats, *6, 7, 12, 32, 44, 58, 70, *71, 75, 76, 80, 85, 120, 126, 134, 152, *155, 174, 182, 184, 198		Epitafier	7, 12, 48, 72, 125
Altarskiva	80, 104, *167, 174	Evangelister	32, *35, 38, 152
Altarskrank	38, 174	Fanor	136, 203
Altarskåp	7, *11, 12, 74, 104, *109, 112, 174, 215, *222, *223	Fasadreliefer	168, *170, *171, 172, 176
Apostlar	7, *11, 28, 32, 72, *73, 75, 98, 100, 104, 106, *108, *109, 134, *140 f., 152, *153, 174	Fattigbössa, -stock	23, *31, 32, x33, 38, *167, 174, 176, 182, 184, 200, *202, *205
Begravningsplats	13, *14	Fresker	208, 212, *221
Belastningsmur	28	Fönster	5, 7, 12, 20, 40, 42, 51, 67, 75, 76f, 85, 86, 96, 134, 144, 150, 162, 178, 180, 191, 194, 207, 214
Belysningsmaterial	48, 72, 82, 106, 122, 136, 154, 174, 176	Fågelkapital	168
Bildstenar	82, 85	Glasmålning	20, 150
Biskopstionde	161	Golv	5, 20, 40, 67, 76f, 85, 86, 96, 118, 132, 144, 168, 178, 191, 208, 214
Biskopsvisitation	64	Gravar	13, 15f, 20
Brettur	23	Gravhällar, -stenar	20, *29, 38, *44, 48, 59, 77, 85, 88, 106, 112, 122, 126, 136, *142, 154, 174, 176, 184, 200, 203, 220, *226, *227
Brudpall	198	Gregorii mässa	28
Bänkar, 7, 12, 38, 48, 58, 72, 75, 76, 82, 85, 106, 112, 120, 126, 136, 152, 174, 183f, 200, 203, 220		Grindar	5
Bänkar, medeltida	58, 136, *142	Guds lamm	59
Casula	20	Guta lag	64, 161
Confiteorpall	136, 198	Guta saga	64f, 128, 172
Djävulsbilder	20, 28	Halslin	80
Dopfund	7, *10, 12, *19, 38, 48, 58, 72, 82, 85, 88f, 106, 112, 122, 126, 136, 152, 154, *155, 174, 184, *197, 200, 203, 220	Handdukshängare	58
		Helgon (se Träskulptur, medeltida)	

- Heliga Graven 182, 189
 Heliga tre konungar 208, 212, *221
 Helvetet 28
 Hjälmsformer 20
 Hoppet 72
 Håvar 136
 Hästbindslen 17
 Hörnkedjor 40,
 51, 54, 66, 86, 89, 93, 115, 134, 144, 207
- Ikoner** 122
 Imago pietatis 28, 32, *34
 Isaks offer 67
- Johannes Döparen** 28
 Jordebok 1608 63
 Jordebok 1653 63, 65
 Jordrannsakan 1747 65
- Kalkmålningar** 28, 32, *34, *35, *36, 44,
 *47, 48, 51
 Kalvariegrupp 98, *108
 Kamin 84
 Kapital 23, *29, *30, *31, 40, 42,
 *47, 51, 54, 67, 77, 89, 96, 132, 162, 191, 194
 Kassakista 224
 Kastal 93, *94
 Kastell 93
 Katarina-legend 44, *47
 Katekismustavla 120, 126
 Klockor 59, 85, 106, 136, 154, 200
 Klövsadelskyrkor 5, 6, 12
 Kollekttavla 56, 59, 72, *175, 176
 Kolonner 20, *39, 42, 44, 48, 51, 67,
 77, 82, 89, 96, 118, 133, *147, 180, 191, 194
 Konsekrationskors 28, 98
 Konsoler 20, 23, *24, *25,
 *29, 42, *47, 77, 96, 98, *108, *166, 180, 194
 Kor, 5, 12, 20, *22, 23, 28, 38, 40, 42, *43, 48,
 51, *53, 54, 67, *69, 70, 74, 77, 80, 84, 86,
 *87, 89, 92f, 96, 104, 115, *117, 118, 126, 132,
 *133, 136, 144, *146, 151, 154, 162, 164, *165,
 176, 178, 180, *181, 184, 191, 194, 203, 207, 215
 Korbänk 44, 48, 74, 136, 174
 Korkåpa 72
 Kristus, barndomshistoria 100, 215
 » i dödsriket 172
- Kristus i Getsemane 44
 » gravläggning 32
 » intåg i Jerusalem 32
 » korsfästelsen 28, *35, 51, 168, *171
 » nattvardens instiftande 44, 58, 182
 » nedtagandet av korset 28 *36
 » som smärtomannen 120
 » i templet 152
 » tronande 28, 104, *107
 » uppståndelsen 20, 30, 67, 168, 171f,
 182, 200
 » vandrigen till Golgata 208
 » de vise männens tillbedjan 32
 » som världsdömare 28
- Kronotonde 4, 64, 161
 Krucifix, (se även Processionskrucifix och
 Triumfkrucifix) 58, 80, 115
 Krucifixpedestal ... 32, *33, 176, 182, 200, 203
 Kvinnorna vid graven 200
 Kyrkogård 5, *9, 13, 15—*18, 20, 40, *49, 51,
 *52, 67, *68, 77, *78, 86, *87, 88, *90, 93,
 *94, 115, *125, 126, 132, *133, 144, *145,
 162, *163, 178, *179, 191, *192, 207, *210
 Kyrkogårdsinhägnad, -mur, 5, 17, *18, 38, 40,
 51, 67, 86, 89, 93, 115, 132, 162, 178, 191, 207
 Kyrkogårdsportar 207
 Kyrkstallar 5
 Kärleken 72
- Liklucka, -port** 144, 191, 207
 Likkvior 144
 K. Lotsstyrelsen 13
 Långhus 5, 12, 20,
 *22, 23, 28, 38, 40, 42, *43, 48, 51, *53,
 54, 67, x69, 70, 75, 77, 80, 85, 86, 89, 92f,
 96, 100, 104, 115, *117, 118, 126, 132,
 *133, 144, *146, 150f, 154, 162, *165,
 172, 176, 180, *181, 191, 194, 203, 207f, 215
 Läktare 48, 84,
 112, 120, 122, 126, 136, 138, 152, 154, 214
- Madonnabilder** (se Träskulptur, medeltida).
 Maga-in 80
 Marie kröning 215
 Materialbod 70
 S. Mikael (se Änglar)
 Misericordieverkstaden 82, 84,
 134, 140f, 174—176, 182, 184, 187, 200, 202

- Moses och Aron 44, 58
 Muralmålning 38, 67, 74, 96, 98, *108, 112f,
 151f, *153, 154, *155, 172, 194, 198 *199, 203
 Måleri, dekorativt *91
 Månadsbilder 208, *218
 Mässa, avb. av 20, *25
 Möbler 203
 » medeltida *199, 200, 224
- Nattvardskalk *56, 58, 72, 220
 Nummertavlor 152
 Nädastol 7, 134
- Offerkälla 16
 Offertavla (se Kollekttavla)
 Olofskapell 98
 S. Olofsbilder (se Träskulptur, medeltida)
 Orgel 48, 58, 84, 113, 122, 182
 Orgelläktare 58, 77
- Palmetter 20, 42
 Paradiset 28, 32
 Paten 58
 Pelare 42, 48
 Pietas 72
 Piscina 120, 122, 152
 Portaler 5, 20, x21, 23, *26—31, *37,
 38, 40, 42, 44, *45, 51, 54, *55, 67, *69,
 70, 75, 77, *79, 80, *84, 85, 86, *87, 89,
 *91, 92f, 96, *97, 98, *99, *102, *103, 104,
 112, 115, 118, *119, 132, 134, *137, 138,
 144, *146*f, 150, 154, 162f, *166, *167,
 168, *169, 176, 180, *181, 182, *183, 184,
 191, 194, *195, *196, 207f, 214f, *216, *217
 Portalskulpturer 20, *30, *37, 98, 100,
 104, *105, *107, *147—*149, 208, 214, *218
 Predikstol *6, 7,
 *11, 12, 38, 44, 48, 58, 72, 74, 76, *81,
 82, 84, 106, 112, 120, 126, 136, *139,
 152, 162, 172, 174, 176, 183f, 200, 203, 215
 Primklockor 136
 Processionskrucifix 7, 77, *197, 198
 Prästbänk 48, 183f
- Reliker 198
 Retabel 58, 72, 88, 134, 182, 189, 198, *201 203
- Ringkammare 42, 44, 54
 Runinskrifter 7, 23, 38, 48, *49
 59, 72, 82, 85, 126, 164, 174, 200, 203, 212
 Röda Korset 13
 Rökelsekar 82, 200, 220
- Sakramentskåp *37
 Sakristia 5,
 20, 23, 40, 44, 48, 51, 54, 70, 80, 85, 93,
 96, 112, 115, 126, 132, 144, 162, 191, 207
 Sakristimöbler 112
 Sidoaltare 74, 84, 152, 168, 172, 203, 215
 Skottgluggar 17, *18
 Sköldmurar 51
 Sockel 20, 23, 40,
 44, 51, 54, 77, 80, 86, 89, 104, 115, 118,
 120, 144, 162, 168, 180, 191, 194, 207, 215
 Stenhuggarmärken *114, 164
 Stentorn 115
 Stiglucka 7, 17, *19,
 *21, 40, *46, 51, *53, 67, *68, *74, 89, 93,
 113, 115, *125, 144, 162, 178, *181, 191, *193
 Strävpelare 20, 40, 112, 162
- Tak 5, 12, 23, 38, 40, 42, 44, 51, 54,
 70, 77, 78, 88, 96, 104, 132, 144, 178, 191, 194
 Takmålning 5
 Takstolar 23, 40, 42, 70, 77, 120, 132, 180, 212
 Taxuslistan ... 5, 7, 17, 28, 40, 51, 54, 77,
 86, 88f, 93, 104, 115, 118, 144, 162, 164, 178
 Tegel 77, 80, 180
 Textilier 136, 220, *225
 Timglas 58
 Tiotusen martyrer 32, *34
 Torn 5, 12, 20, 23, *25,
 28, 38, 40, 42, *43, 44, 48, 51, *53, 54,
 59, *69, 70, 72, 77, *79, 80, 85, *90,
 92, *95, 96, 98, 104, 112, *117, 118, 120,
 126, 132—134, 136, 138, 144, *146, 150f,
 154, 162, 164, *165, 168, 172, 176, 180,
 *181, 182, 191, *193, 203, 207, 212, *213, 215
 Tornbåge 28, 191, 208, 212, 215
 Torngalleri 98, 100
 Trabes 182, 200
 Trappor 88, 93
 Tredingsammanskomster 161
 Triumfbåge ... 51, 88, 180, 191, 194, *199, 208

Triumfkrucifix 28, 32, 38, 44, *47, 48, 70, *73, 80, *83, 85, 175, 176, 180, 182, 184, *186, *187, 200, 203	*116, 118, 132, *133, 134, 138, 144, 150, 162, *163, 164, 180, 191, 194, 208, 212, 214
Trumma 76	Vapenhus 180
Träskulptur, medeltida (se även Altarskåp, Krucifix, Retabel) 28, 32, *37, 38, 70, 72, *73, 75, 80, 82, *83, 84, 98, 130, 134, 136, 138, *140, *141, 174, *175, 176, 182, 184, *186—*189, 198, *202, 203, *204	Vattenkastare..... 98, 112
Tumbor *110, *111, 112, *124, 126	Vigvatten 17
Tympanon 17, 20, 23, *29, *30, *37, 40, 44, 54, 80, 86	Vigvattenskål..... 72, 88
Uppvärmning 126	Vindskidor..... 70
Valv 5, 20, 23, *24, 28, 40, 42, 44, 48, 51, 54, 67, *68, 70, *71, 77, *78, 80, 85, 86, 89, 92, 93, *94, 96, 100,	Votivtavlor..... 5, 6, 8, *10, *11, 12
	Wsadnik, ryskt örlogstartyg..... 14
	Väderflöjel 212, *226, *227
	Väggnisch, -skåp ... 32, 54, *99, 100, 214, *228
	Yttersta domsframställning 28, 212
	Åminnelsetavlor 203
	Änglar 32

RÄTTELSE.

Sid. 41, fig. 57. Av förbiseende har endast en del av tornvalvet blivit skrafferat.

Sid. 81, fig. 119 står sö. Skall vara s. o.

Sid. 122 och fig. 187 står M:CC:L:IIII, vilket tolkats 1243. Bör vara: M:CC:(X)L:IIII (= 1244).

